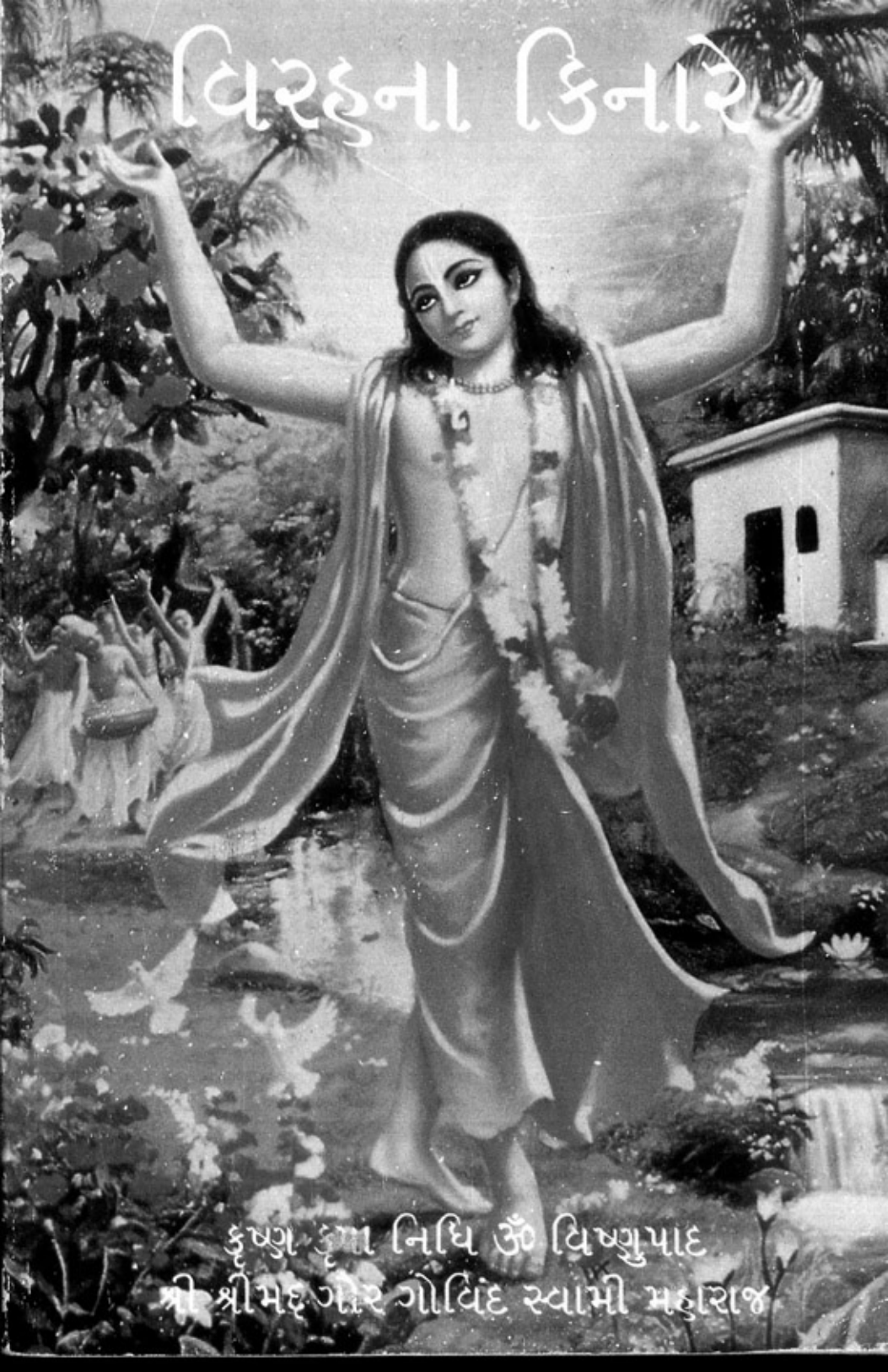

વિરહના કિનારે

કૃષ્ણ કૃપા નિધિ ઐ વિષ્ણુપાદ
શ્રી શ્રીમદ્ ગોવિંદ ગોવિંદ સ્વામી મહારાજ

શ્રી શ્રી ગુરુ ગૌરાંગ રાધા-ગોપીનાથ જીઉ જયતઃ

વિપ્રલંભ તટ

વિરહ ના કિનારે

કૃષ્ણ કૃપા નિધિ ઓમ વિષ્ણુપાદ
શ્રી શ્રીમદ્ ગૌર ગોવિંદ સ્વામી મહારાજ

અનુવાદિકા : કૃષ્ણ રક્ષિતા દેવી દાસી

ગોપાલ જીઉ પ્રકાશનો

આ પુસ્તકની કથાવસ્તુમાં રસ લેનાર વાંચક ભાઈબહેનો
પુસ્તકો, ટેપો અને માસિકોની સંપૂર્ણ યાદી માટે
તમારા નજદીકના વિતરણ કરનારને મળો.

227, Henley Beach Road
Torrensville 5031, AUSTRALIA
Tel : 61-8-234-1378

84 Stanmore Road, Edgebaston
Birmingham B 16 9TB, UNITED KINGDOM
Tel : 44-21-420-4999

Gopal Jiu Publications
Bhubaneswar, Orissa, INDIA
www.gopaljiu.org
Email: katha@gopaljiu.org

શ્રીલ ગૌર ગોવિંદ સ્વામીએ આપેલાં પ્રવચનોમાંથી સંગ્રહ કરેલા છે અને
એમની પ્રત્યક્ષ દોરવણી હેઠળ છપાવી છે. શ્રીકૃષ્ણકૃપામૂર્તિ એ. સી. ભક્તિવેદાંત
સ્વામી પ્રભુપાદનાં પુસ્તકોમાંથી લીધેલી વિગતોને કોપી કરવાનો હક્ક માત્ર
1996 ભક્તિવેદાંત આંતરરાષ્ટ્રીય પુસ્તકાલયને જ છે. બીજું બધું સાહિત્ય ગોપાલ
જીઉ પ્રકાશનને નકલ કરવાનો હક્ક છે.

આ ચોપડીના કોઈપણ ભાગની પ્રકાશકની લેખિત પરવાનગી વગર
કોઈપણ રીતે નકલ કરવી નહીં.

પ્રથમ આવૃત્તિ પ્રત : ૨૦૦૦

• ગુજરાતી ટાઈપ અને પૃષ્ઠોની સજાવટ •

પ્રતિભા પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ,
(કમ્પ્યુટર ડિવિઝન)

90/1, અમૃત ઈન્ડસ્ટ્રીયલ, એસ્ટેટ, દૂધેશ્વર,
અમદાવાદ-380 004 (ભારત)

ફોન : 5620701

વિરહના કિનારે

❀ અનુક્રમણિકા ❀

પૂર્વભૂમિકા ૫

પરિચય ૭

પહેલું પ્રકરણ

ભગવાનનો લાભ ૧૩

બીજું પ્રકરણ

પ્રેમનો ભિખારી ૨૯

ત્રીજું પ્રકરણ

રામાનંદ રાયની મૂર્છા ૪૭

ચોથું પ્રકરણ

રાધા અને કૃષ્ણનું સંયુક્ત સ્વરૂપ ૬૦

પાંચમું પ્રકરણ

પવિત્ર નામ અને પ્રેમની માળા ૭૬

છઠ્ઠું પ્રકરણ

ભગવાન જગન્નાથની પ્રેમભરી સ્મૃતિ ૯૯

સાતમું પ્રકરણ

શ્રી ક્ષેત્ર ધામ ૧૦૮

આઠમું પ્રકરણ

લાકડાના ત્રણ ટુકડાઓ ૧૨૩

નવમું પ્રકરણ

શ્રી મહાપ્રભુ, શ્રી ગંભીરામાં ૧૪૦

લેખક વિષે

ભક્તિમય જીવન ૧૫૩

ઉપસંહાર ૧૬૦

પૂર્વભૂમિકા

પુરીના રાજાની કૃપાથી

પુરી...

ગજપતિ મહારાજ

દિવ્યસિંઘ દેવ

શ્રી જગન્નાથ મહાપ્રભુની જય હો

શ્રી ગુરુ અને ગૌરાંગની જય હો

જ્યારે કાશીરાજના મૃત્યુનું વેર વાળવા માટે ભગવાન કૃષ્ણની સામે યુદ્ધમાં વિરોધ કરવાની દુઃખદાયક ભૂલ કરવાથી ભગવાન શિવે દ્વાપર યુગમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની ક્ષમા યાચી, ત્યારે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પુરુષોત્તમ-ક્ષેત્રની મહાન પવિત્રતા અને આધ્યાત્મિક કિર્તીનું વર્ણન કર્યું. સૌથી વધુ પવિત્ર ભૂમિ પુરુષોત્તમ-ક્ષેત્રનું નામ જ પુરુષોત્તમ ભગવાનના નામ ઉપરથી પડ્યું છે, અને એમણે ભગવાન શિવને પવિત્ર ધામમાં રહેવાની સલાહ આપી. આ પ્રાચીન કથા સ્કંદ પુરાણમાં લખેલી છે. મહર્ષિ નારદે એ કથા ઇન્દ્રદ્યુમ્નને પુરુષોત્તમ-જગન્નાથના દિવ્ય ધામની ભવ્યતા તથા પ્રાચીનતા વર્ણવતી વખતે કહી હતી.

પુરુષોત્તમ ધામની - આધુનિક જગન્નાથ પુરીની પ્રાચીન ઉત્પત્તિનું રહસ્ય ગૂંચવાડો ઊભો કરે છે. પરંતુ પવિત્ર ભૂમિનો લાંબો ઇતિહાસ સ્પષ્ટપણે પ્રગટ કરે છે, કે સદીઓથી ભારતના મહાન સાધુ સંતોએ એમની પવિત્ર માન્યતાઓ અને તેમની ધાર્મિક પદવીઓને ભૂલી જઈને પુરુષોત્તમ ધામમાં (જગતનાં) વિશ્વના નાથ-સ્વામીને ભક્તિભાવ વડે પોતાના પ્રણામ અર્પણ કર્યા છે. અદ્વૈત વેદાંતને સમજાવનાર આદિ શંકરાચાર્ય અથવા શ્રી રામાનુજાચાર્યથી શરૂ કરીને શ્રી ચૈતન્યમહાપ્રભુ સુધીના વૈષ્ણવ આચાર્યો હોય, મુસલમાનોના સંત-કવિ સેલ્હગ અથવા

કબીર હોય, અથવા શીખ ગુરુ નાનક હોય, દરેકે દરેક વ્યક્તિએ પુરુષોત્તમ ધામમાં રહેલા ભગવાન જગન્નાથને અજેય દિવ્ય પુરુષોત્તમ તરીકે બિરદાવીને એમના યશોગાન ગાયા છે. જુદાં જુદાં ઝરણાઓ શક્તિશાળી, અમર્યાદિત સાગરને મળે છે, તે જ રીતે જુદા જુદા અને ઘણીવાર દેખીતી રીતે એકબીજાની વિરુદ્ધ મંતવ્યો ધરાવતી ધાર્મિક સંસ્થાઓ સર્વ જેને પ્રેમથી ભેટે એવી રીતે ઋગ્વેદની જાહેરાતને ફગાવી દઈને શ્રી જગન્નાથ-ધર્મની એકતામાં ભળી ગઈ. "ઈન્દ્રમ મિત્રમ્ વરૂણમ્ અગ્નિમહુરેકમ્ સત વિપ્ર બહુધા વદન્તિ" (જો કે એ એક જ છે, પણ સાધુઓ એમને ઘણીવાર અગ્નિ, મિત્ર, વરૂણ વિ. ને નામે વર્ણવે છે.)

‘વિરહને કિનારે’માં કમવાર ગોઠવીને, સમજી શકાય એવા અને આધ્યાત્મિક જ્ઞાન આપતાં પ્રવચનોનો ભક્તિભાવથી સંગ્રહ કર્યો છે. પરમ પૂજ્ય શ્રીલ ગૌર ગોવિંદ સ્વામી મહારાજે સૌથી વધુ જૂના અને પવિત્ર પુરુષોત્તમ ધામની આધ્યાત્મિક મહત્તા વિશે અને આ પવિત્ર ભૂમિમાં શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુની દિવ્ય લીલાઓ ઉપર પ્રકાશનો પુંજ ફેંક્યો છે. પુરુષોત્તમ ભગવાનના પવિત્ર નામનો અને એમના દિવ્ય જ્ઞાનની યશોગાથા પ્રસરાવવી એ ભૌતિક જીવનના કદી દૂર ન થઈ શકે એવા દુઃખો અને દિલગીરીમાંથી મુક્ત થવાનું એક માત્ર સાધન છે. "વિરહને કિનારે"ના વાંચકો સર્વને આધ્યાત્મિક રસ્તે વળવાની દિવ્ય પ્રેરણા આપીને અને સર્વ મુસીબતો દૂર કરીને, હંમેશ માટેની શાંતિ અને સર્વશ્રેષ્ઠ કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરે.

હરે કૃષ્ણ હરે કૃષ્ણ કૃષ્ણ કૃષ્ણ હરે હરે
હરે રામ હરે રામ રામ રામ હરે હરે

પુરુષોત્તમ-ધામ

૧૫મી જાન્યુઆરી ૧૯૮૬

ગજપતિ મહારાજ

દિવ્યસિંઘ દેવ

પરિચય

શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુ પશ્ચિમ બંગાળમાં, માયાપુરમાં ૧૮મી ફેબ્રુઆરીએ ૧૪૮૬ની સાંજે સૂર્યાસ્ત બાદ તરત પ્રગટ થયા. ઐતિહાસિક રીતે બોલતાં, એમની જિંદગી અને શિક્ષણ, વિદ્વાનો અને ધાર્મિક લોકોએ પણ સાબિતી સાથે બરોબર નોંધેલી છે. તેમ છતાંયે, એમના પોતાના અસલ સ્વરૂપનો પરિચય અને એમની ભાવભરી લાગણીઓ તો એમના નિકટના સાથીઓ અને શિષ્યોને મળેલો એક માત્ર ગુપ્ત વારસો છે.

વિષ્ણુના અવતારોથી પરિચિત થયેલા વાંચકો સર્વશક્તિમાન (ભગવાન) પૂર્ણ પુરુષોત્તમ ભગવાનને, કંપારી ઉપજાવે એવા અસંખ્ય સાહસોના સમયસૂચક અને દયાળુ નાયક તરીકે યાદ કરે છે. વેદોમાં એ ત્રણે લોકના હંમેશ માટે અજેય વિજેતા ભગવાન તરીકે એ ઓળખાય છે. છતાંયે, સર્વ અવતારોનું ઉદ્ભવસ્થાન એવા શ્રીકૃષ્ણની લીલાઓ એકદમ જુદા પ્રકારની છે.

વેદિક સાધુઓએ નિર્ણય તારવ્યો છે કે, પુરુષોત્તમ ભગવાન સર્વ શક્તિમાન, સર્વજ્ઞ અને સર્વ વ્યાપક હોવા જ જોઈએ. વધારામાં, એમનામાં અખૂટ સૌંદર્ય, સંપત્તિ, યશ, બળ, જ્ઞાન અને ત્યાગ હોવા જોઈએ. જો કે આવી માની શકાય એવી વ્યાખ્યા કોઈને પણ નામંજૂર હોઈ શકે નહિ. આગળ ન્યાય કરવાથી અમારા સિદ્ધાંતમાં અણધાર્યો પલટો આવી જાય છે. જો અમે દરખાસ્ત મૂકીએ કે પુરુષોત્તમ ભગવાન પ્રેમભર્યા સંબંધોમાં પણ સર્વોત્તમ જ છે, તો અમને લાગે છે કે પ્રચંડ શક્તિ અને કઠણા કે જે આગલી વ્યાખ્યા પ્રમાણે ભગવાનની મિલકત છે, એ જ એમના ભક્તો સાથેના પ્રેમભર્યા વ્યવહારની ઘટમાળની આડે આવતો મોટામાં મોટો અવરોધ છે.

અહીં કૃષ્ણની સરળ અને અજોડ લીલાઓની મહત્તા વિષે મૂંઝવણ ઊભી થાય છે. ભગવાનનો મહિમા જાણવાથી ભક્તનો ભગવાન સાથેના સંબંધો ભયની, ફરજની, આભારની લાગણીઓથી દબાઈ જાય છે. તે જ રીતે એમના માહાત્મ્ય વિષે અજ્ઞાન બનવાથી, એમના પ્રત્યેની સાહજિક મમતા અને નિકટતાનાં દ્વારા ખૂલી જાય છે. તેથી જ, કૃષ્ણ સર્વ રીતે શ્રેષ્ઠ

હોવા છતાંયે, એ એમની દિવ્ય શક્તિ, યોગમાયા દ્વારા પોતાની મહાનતા ઉપર પડદો નાંખી દઈને, પોતાની મહાનતા પોતાના ભક્તોથી અને પોતાના હૃદયથી પણ છૂપાવી રાખે છે. યોગમાયાની અસર તળે ભગવાન પોતાની 'નર-લીલા' - લીલા કે જે સામાન્ય મનુષ્ય જેવી જ લાગે છે તે કરે છે. આમ પોતાની સર્વ શક્તિઓને આનંદથી ભૂલી જઈને, કૃષ્ણ મિત્ર તરીકે, પુત્ર તરીકે, ભક્તના પ્રેમી તરીકે નિકટના સંબંધોનો રસ માણે છે. એના પોતાના રહસ્યમય સર્જનમાં સંપૂર્ણ દશ્ય અને સંજોગો ઊભા કરે છે. આ સંજોગો પૂરેપૂરા દિવ્ય હોવાથી, વાસના જેવી બીજી કોઈપણ દુન્યવી મલિનતાથી દૂષિત થતા નથી. આપણે એવા તદ્દન કમનસીબ બનીને કૃષ્ણની તથા એમને આનંદ આપનારી શક્તિ શ્રીમતી રાધારાણીની લીલાઓને દુન્યવી વર્તનની માયાવી કામવાસના માનવાની ભૂલ કરવી જોઈએ નહિ.

આ અજોડ ગ્રંથમાંથી શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુની પરંપરા સંપ્રદાયમાંથી સીધા જ આવતા ગુરુ શ્રીલ ગૌર ગોવિંદ સ્વામી પૂર્ણ પુરુષોત્તમ ભગવાનનું ઊંચું ધ્યેય પ્રગટ કરે છે, કે જે પોતાને પ્રગટ કરીને એમની હૃદયની મહાત્વાકાંક્ષાઓ પૂરી કરવા માટે ઝઝૂમે છે. ભગવાનની સર્વશ્રેષ્ઠતા બાબત, સર્વ સાપેક્ષ સત્યોની પાર જઈને, લેખક પરમ સત્ય શ્રી હરિને એમના અસલ સ્વરૂપમાં રજૂ કરે છે. અતિશય સુંદર, મધુર અને આકર્ષક કિશોર યુવાનનો (શ્રીકૃષ્ણ) બાળપણનો પ્રેમ પરિપક્વ થતાં પહેલાં જ ધીરે ધીરે આવી પડેલા દુર્ભાગી સંજોગોને લીધે પોતાની અનિચ્છા હોવા છતાંય અટકી ગયો.

વૃંદાવનના ગ્રામ્ય સમાજના સાદા આનંદથી વંચિત થયા બાદ, કૃષ્ણશક્તિશાળી વંશ સ્થાપવા જાય છે. લાંચ લેનારા રાજાઓની સત્તાને નાબૂદ કરીને, પૃથ્વીનાં પાપનો બોજો ઊતારી લેવાનું જીવનધ્યેય સિદ્ધ કરે છે. (વ્યંગમાં) મજાકમાં કહીએ તો તેમ છતાંય એ પોતાના હૃદયનો ભાર હળવો કરવા માટે અસમર્થ છે. માની ના શકાય એવા ભર્યા ભર્યા વ્યાવસાયિક જીવનની મધ્યે પણ કૃષ્ણને એના સાદા નાના ગામમાં કે જ્યાં એમનું બાળપણ વીત્યું, એનાં પૂર્વનાં સાચા પ્રેમનાં કડવા મીઠા સંસ્મરણોનું ભૂત વળગ્યું છે. સામે પક્ષે, દુઃખી નાયિકા શ્રી રાધિકા કૃષ્ણ વગરની જિંદગીના ભયજનક ભવિષ્ય સાથે ટક્કર ઝીલવા માટે પાછળ એકલી રહી ગઈ, એની કૃષ્ણવિરહની લાગણીઓ આ ગ્રંથનો મુખ્ય વિષય છે.

૪૫૦૦ વર્ષો બાદ આ લીલાઓનાં નાટકો ભજવાયા બાદ શ્રીમતિ રાધારાણીના પ્રેમના પ્રબળ આકર્ષણમાં નિરાશા મળવાથી કૃષ્ણ એમનું સૌથી વધુ બહાદુરીભર્યું આજનું સાહસ-ગૌરલીલા કરે છે. પૂર્વે કૃષ્ણે શક્તિશાળી દુશ્મનોના જૂથને હરાવી દીધું, પરંતુ હવે, મુલાયમ હૃદયનાં શ્રામ્ય કન્યા રાધારાણીના પ્રેમને ઓળખવા માટે, એ લાગણીસભર બન્યા. પહેલી જ વાર કૃષ્ણ પોતાની ગંભીરતા ફગાવી દઈને તથા પોતાની જાત ઉપરનો કાબૂ ગુમાવી દઈને અચિંત્ય એવા સંજોગોમાં શ્રીમતી રાધારાણીની લાગણીઓમાં ખરેખરા ડૂબી ગયા. સાચું કહેતાં આ પાનાઓ રાધારાણીની મહાનતાની જાહેરાતની સાબિતી માત્ર જ છે.

શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુની લીલાઓમાં મૂળ શૃંગારલીલાઓ પહેલાં કદી પણ ના બની હોય એવી ભાવકક્ષાએ પહોંચે છે. જેમાં પૂર્ણ પુરુષોત્તમ ભગવાન પ્રેમભરી ભક્તિની સંપૂર્ણતા પામે છે અને એ લાગણી દરેકે દરેકની સાથે વહેંચે છે.

‘વિરહને કાંઠે’ શ્રીલ ગૌર ગોવિંદ સ્વામીએ કરેલાં અને એમની પ્રત્યક્ષ દેખરેખ હેઠળ સુધારવામાં આવેલાં પ્રવચનોનો સંગ્રહ છે. જો કે અંગ્રેજી એમની મૂળ ભાષા નથી છતાં ય ગંભીર વાંચકો એમની સરળ છતાંયે અમર્યાદિત આનંદ આપનાર આ રજૂઆતની કદર કરશે. જે ત્રુટિરહિત શુદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનનાં સર્વ લક્ષણો ધરાવે છે, કે જેને વૈષ્ણવ આચાર્યોનો સિક્કો લાગી શકે.

‘વિરહને કાંઠે’ નો વૈષ્ણવ સાહિત્યની સંપત્તિમાં શો ફાળો છે એ લખવું મહત્ત્વનું છે. મહાપ્રભુની દયાને વિસ્તારવાથી, ગોસ્વામીઓના લખાણ દ્વારા વૈષ્ણવ ધર્મના યશની જાહેરાત આખી દુનિયામાં થઈ છે. પાછળથી શ્રીલ ભક્તિવિનોદ ઠાકુરના લખાણ દ્વારા નવદ્વીપધામના યશની જાણ સામાન્ય લોકોને થઈ. પરિણામે એ અટળ છે કે એવો દિવસ પણ ઊગશે કે જેના આવવાથી જગન્નાથપુરી ધામની મહત્તા આપણા ધ્યાનમાં આવશે.

વધારામાં હકીકતમાં મહાપ્રભુની બક્ષિસ કઈ છે જે ગુપ્તધન પૂર્વે કદી પણ આપવામાં નહોતું આવ્યું? એક પ્રથમ પંક્તિના પ્રવચનમાં લેખક મહત્ત્વનો સવાલ પૂછે છે, “અને ગૌરાંગ જે પ્રેમ આપે છે, તમને લાગે છે કે એ સામાન્ય પ્રેમ છે?” ઘણા મંત્રોમાં, હરે કૃષ્ણ મહામંત્રનું રટણ ગૌડીય વૈષ્ણવોને શા માટે આટલું બહાલું છે અને શા માટે વિરહની ભાવના એનામાં મુખ્ય છે?

આ ઊંચા પ્રકારનાં પ્રવચનો શ્રીલ ગૌર ગોવિંદ સ્વામીએ એમના પ્યારા ગુરુદેવ એ. સી. ભક્તિવેદાંત સ્વામી પ્રભુપાદની આજ્ઞા પાળીને જ આપ્યાં છે. શ્રીલ પ્રભુપાદ સ્વામીએ જરૂરિયાતને નીચે પ્રમાણે શબ્દોમાં વર્ણવી છે.

"જ્યારે ભગવાન ચૈતન્ય જગન્નાથપુરીમાં હતા, ત્યારે તે રાધારાણીના ભાવમાં હતા, કૃષ્ણનો વિરહ અનુભવતા હતા. જેઓ માધવ ગૌડીય સંપ્રદાયની પરંપરાની સાંકળમાં છે, તેમને પણ કૃષ્ણના વિરહની લાગણી થવી જ જોઈએ. તેમણે કૃષ્ણના દિવ્ય સ્વરૂપની પૂજા કરવી જોઈએ અને એમના દિવ્ય શિક્ષણની ચર્ચા કરવી જોઈએ. ગુરુદેવે ભક્તોને ઊંચા પ્રકારની સિદ્ધિ આપવી જોઈએ. ભગવાનની સેવામાં રત બનીને સતત ભગવાનનો વિરહ અનુભવવો એ જ કૃષ્ણભગવાનની સિદ્ધિ છે. (કૃષ્ણ પુસ્તક, પ્રકરણ ૩૪)

ચૈતન્ય મહાપ્રભુએ ભક્તિની આ રીત શીખવી છે. એવું નથી કે એકદમ સહેલાઈથી આપણે કૃષ્ણને અગર રાધારાણીને રાસલીલામાં જોઈ શકીએ. "ના, એમ નથી." વિરહનો અનુભવ કરો. જેમ જેમ તમે કૃષ્ણવિરહ વધુ અને વધુ અનુભવો, તેમ તેમ તમારે સમજવું જોઈએ કે તમે પ્રગતિ કરી રહ્યા છો. કૃષ્ણને કૃત્રિમ રીતે જોવાના પ્રયત્નો ના કરો. વિરહની લાગણીઓમાં પ્રગતિ કરો, તો પછી સિદ્ધિ મળશે. એ છે ભગવાન ચૈતન્યનું શિક્ષણ. (પ્રવચન ૧૮.૮.૬૯)

આ ગ્રંથ છાપવામાં સાધન બનવાનો અકારણ લાભ મળવાથી અમારી આભાર લાગણી વ્યક્ત ના કરી શકવાથી અમે અમારા હંમેશના ગુરુદેવનાં ચરણકમળોમાં પડીએ છીએ. જો કે અમારા નમ્ર પ્રયત્નો ભૂલભરેલા છે, છતાંયે વિના સંકોચે અમે એમની કૃપા યાચીએ છીએ. આશા રાખીએ કે ગૌરાંગ મહાપ્રભુના આ રસસાગરમાં અમે પણ એક દિવસ પ્રવેશીશું. દરમિયાનમાં, અમારી કમળો થયેલી પરિસ્થિતિમાં, અમે આ મધુર અમૃત, જેઓ વધુ લાયકાતવાળા છે અને માણી શકે એવા છે એમને માટે આપીને રાહત અનુભવીશું.

પ્રકાશક,
ગોપાલજીઉ પ્રકાશન.

પૂર્ણ કૃપા ગૌર કૃપા ચ કૃપા ગોવિંદમ્ વ
કૃપાત્રય મૂર્તિમંત ગૌર-ગોવિંદ સ્વામીનામિને

પરમ કૃપાળુ ગૌર ગોવિંદ સ્વામીએ શ્રી ગૌરાંગ મહાપ્રભુની, ગોવિંદ દેવ પ્રભુની અને પરમ કૃપાળુ એ. સી. ભક્તિ વેદાંત સ્વામી પ્રભુપાદની પૂરેપૂરી કૃપા પ્રાપ્ત કરી છે. ગૌરાંગની દયાને લીધે એમનું નામ ગૌર છે. ગોવિંદ પ્રભુની કૃપાથી એમનું નામ ગોવિંદ છે અને એમના આધ્યાત્મિક ગુરુ, શ્રીલ પ્રભુપાદની કૃપાને લીધે એમનું નામ સ્વામી છે. એ આ ત્રણેની (કૃપાની સાક્ષી હોવાથી) કૃપાનું પ્રતિક હોવાથી એ ગૌર ગોવિંદ સ્વામી તરીકે જાણીતા છે.

પરમ કૃપાળુ
એ. સી. ભક્તિવેદાંત સ્વામી પ્રભુપાદ

આંતરરાષ્ટ્રીય કૃષ્ણભાવનામૃત સંઘના સંસ્થાપક અને
આધુનિક જગતને કૃષ્ણ ભાવના શીખવનાર
સૌથી વધુ મહાન આચાર્ય.

ભગવાનનો લોભ

શ્રી રાધાયાઃ પ્રણય મહિમા કીદ્રશો વાનયૈવા
આસ્વાદ્યો યેનાદ્ભુત મધુરિમા કીદ્રશો વા મદીયઃ
સૌખ્યમ્ ચાસ્ય મદ્અનુભવતઃ કીદ્રશમ્ વેતિ લોભાત્
તદ્-ભાવાદ્યઃ સમજનિ શયી-ગર્ભસિન્ધુ હરન્દિઃ

રાધારાણીની મહત્તા સમજવાની ઈચ્છાથી, પોતાનામાં રહેલા અદ્ભુત ગુણો કે જે માત્ર રાધારાણી જ પોતાના પ્રેમ દ્વારા માણી શકે છે, અને તેણી એ પ્રેમની મધુરતાનું સુખ અનુભવે છે. પૂર્ણ પુરુષોત્તમ હરિ રાધારાણીના હૃદયના ભાવોથી સમૃદ્ધ થઈને, જેમ ચંદ્ર સાગરમાંથી પ્રકટ થાય એ રીતે એ શયિમાતાના ગર્ભમાંથી પ્રકટ થાય છે.

જ્યારે આપણે ગૌરાંગ મહાપ્રભુના અવતારની કથા કહીએ, ત્યારે આપણે એમના પ્રાગટ્યનું કારણ સમજવું જોઈએ. બે પ્રકારનાં કારણો હોય છે. બાહ્ય અને આંતરિક. બાહ્ય કારણ હરિ-સંકીર્તન દ્વારા, પવિત્ર નામના રટણ દ્વારા ભગવાન માટેનો પ્રેમ પ્રસરાવવાનું છે. ઝઘડા અને દંભના આ યુગમાં હરિ નામનું રટણ એ જ ધાર્મિક વિધિ છે, કળિયુગ ધર્મ.

કળિયુગ ધર્મ હય હરિ-સંકીર્તન
એતદ્ અર્થે અવતીર્ણ શ્રીશચિનંદન
એઈ કહે ભાગવતે સર્વ-તત્ત્વ-સાર
કીર્તન નિમિત્ત ગૌરચંદ્ર-અવતાર
કળિ-યુગે સર્વ-ધર્મ હરિ-સંકીર્તન
સર્વ પ્રકાશિલેન ચૈતન્ય-નારાયણ
કળિ-યુગે સંકીર્તન-ધર્મ પાલિબારે
અવતીર્ણ હોઈલ પ્રભુ સર્વ-પરિકરે
(ચૈતન્ય-ભાગવત, આદિ ૨.૨૨, ૨૩, ૨૬, ૨૭)

શચિનંદન ગૌરાંગ મહાપ્રભુ હરિસંકીર્તનના જન્મદાતા છે અને એ એમના સર્વ પાર્ષદો સહિત, સર્વ સાધનો સહિત અને ધામ એટલે કે પોતાના નિવાસ સ્થાન સહિત અવતરે છે. હરિ-નામ-સંકીર્તનનું મુખ્ય ફળ હૃદયમાં કૃષ્ણ માટે પ્રેમ ઉત્પન્ન કરવાનું છે, કૃષ્ણ માટેનો શુદ્ધ પ્રેમ, જેને પરિણામે વ્યક્તિ કૃષ્ણને પામશે.

બ્રહ્માર દુર્લભ પ્રેમ સંબાકારે યાછે દીન દીન પતિત પામર નાહિ બાછે
(લોચનદાસ ઠાકુર)

ભગવાન બ્રહ્મા માટે પણ આવો પ્રેમ મેળવવો અતિશય મુશ્કેલ છે. પરંતુ મહાપ્રભુ આ કૃષ્ણ-પ્રેમ કોઈપણ ભેદભાવ વગર એકદમ અધમ તથા પાપીઓને પણ મફત આપે છે અને વહેંચે છે. 'આપામરમ્

યો વિતતાર' (ચૈ. ચ. મધ્ય. ૨૩.૧) તે જગાઈઓ અને મધાઈઓ જેવા નરાધમોને પણ ભગવાન માટેનો પ્રેમભાવ મફત વહેંચે છે. તેથી જ એ પ્રેમ પુરુષોત્તમ તરીકે જાણીતો છે. ભગવાનનો અવતાર કે જે કૃષ્ણ માટેનો પ્રેમ આપે છે.

૫૦૦૦ વર્ષ પહેલાં કૃષ્ણ પોતાના મૂળ સ્વરૂપમાં આવ્યા. એમની કુરુક્ષેત્ર-લીલા દરમિયાન, કૃષ્ણે અર્જુનને ભગવદ્ગીતા રૂપે પોતાનો સંદેશો આપ્યો, અને એ રીતે અર્જુન દ્વારા સમગ્ર માનવ જાતને શિક્ષણ આપ્યું. ત્યાં એમણે ગૂઢ, અતિ ગૂઢ અને ગૂઢતમ રહસ્યોનું શિક્ષણ આપ્યું. એમનું સૌથી વધુ રહસ્યમય શિક્ષણ એ છે કે "મનુષ્યના ભવ મદ્ ભક્તો મધ્યાજ્ઞ મામ્ નમસ્કુરુઃ" "તારું મન હંમેશાં મારા ચિંતનમાં રોકી રાખ, મારો ભક્ત થા, મારી સેવા કર અને મને સન્માન આપ." એના શિક્ષણનો સાર એ છે કે, સર્વ ધર્માન્ પરિત્યજ્ય મામ્ એકમ્ શરણં વ્રજઃ "સર્વ પ્રકારની ફરજો છોડી દઈને માત્ર મારું શરણ લ્યે." છતાંયે, કૃષ્ણે આ વાત સૈદ્ધાંતિક રીતે કહી, પરંતુ એમણે વ્યવહારમાં આ શિક્ષણ કેવી રીતે મૂકવું તે કદી પણ શીખવ્યું નહીં.

"મારે ફરીથી જવું જ પડશે"

કૃષ્ણ સુહૃદમ્ સર્વ-ભૂતાનામ છે. દરેક જીવના એક માત્ર શુભેચ્છક મિત્ર છે. તેથી આ પહેલાના યુગ, દ્વાપર યુગને અંતે, એમની લીલાઓ (સમાપ્ત કર્યા બાદ) આવરી લીધા બાદ, તેમણે વિચાર્યું, "મેં તો સર્વ મનુષ્ય જાત માટે ગૂઢ, અતિ ગૂઢ અને ગૂઢતમ શિક્ષણ અર્જુનને આપ્યું, પરંતુ દ્વાપર યુગ પછી આવતો કળિયુગ સર્વથી વધુ પાપી યુગ છે. પાપી પ્રવૃત્તિઓ વધી જવાથી લોકોની ચેતના વધુ મલિન થઈ છે. તેઓ શરણાગતિ તત્ત્વ સમજી શકતા નથી. મેં માત્ર સૈદ્ધાંતિક રીતે આ તત્ત્વ કહ્યું છે. પરંતુ રોજિંદા જીવનમાં કેવી રીતે શરણાગતિ સ્વીકારવી તે શીખવ્યું નથી. તેથી મારે ફરીથી જવું જ પડશે." તેથી કૃષ્ણ ગૌરાંગ મહાપ્રભુ તરીકે પાછા આવ્યા.

યુગ-ધર્મ પ્રવર્તાઈમુ નામ-સંકીર્તન ચારી ભાવ-ભક્તિ દિયા નાચામુ ભુવન

"હું જઈને યુગ ધર્મનો પ્રચાર કરીશ. ભગવાનના પવિત્ર નામનું રટણ અને ચાર પ્રકારની ભક્તિ આપીશ, ભક્તિ સેવા-દાસ અગર સેવક તરીકે જેને દાસ્ય ભક્તિ, સાખ્ય-મૈત્રીમાં થતી ભક્તિ સેવા, વાત્સલ્ય-માતાપિતાના પ્રેમ વડે થતી ભક્તિ સેવા અને માધુર્ય-શૃંગાર રસ અગર પ્રેમિકા તરીકે થતી ભક્તિ સેવા. મહાપ્રભુના સંપ્રદાયમાં શાંત અગર તટસ્થ રસને સ્થાન જ નથી. ભગવાને વિચાર્યું, હું આખી દુનિયાને ભાવ-ભક્તિમાં નચાવીશ, ભગવાન માટેના પ્રેમની લાગણીમાં." (ચૈ.ચ. આદિ ૩.૧૮)

આપની કરિમુભક્ત-ભાવ અંગિકારે
આપનિ આચરિ ભક્તિ શિખાઈમુ સભારે
આપને ના કઈલે ધર્મ શિખાન ના યાય
એઈ તે' સિદ્ધાંત ગીતા-ભાગવત ગાય

"હું ભક્તિ-ભાવ, ભક્તની લાગણી અંગીકાર કરીશ અને હું ભક્તિ શીખવીશ. જ્યાં સુધી હું મારી પોતાની જિંદગીમાં ભક્તિનું, શરણાગતિનું આચરણ કરું નહીં ત્યાં સુધી હું તે બીજાને શીખવી શકું નહીં."

(ચૈ. ચ. આદિ ૩.૨૦, ૨૧)

ભગવાન ચૈતન્યના અવતારનું આ છે બાહ્ય કારણ, બહિરંગ કારણ. બાહ્ય કારણ બીજાઓ માટે છે, કળિયુગના લોકો માટે, જ્યારે અંદરનું કારણ, અંતરંગ કારણ એમને પોતાને માટે છે. ખરું અંતરંગ કારણ ત્રણ ઈચ્છાઓ પૂરી કરવાનું છે.

શ્રી રાધાયા: પ્રણય મહિમા કીદ્રશો વાનયૈવા
આસ્વાદ્યો યેનાદ્ભુત મધુરિમા કીદ્રશો વા મદીય:
સૌખ્યમ્ યાસ્ય મદ્અનુભવતઃ કીદ્રશમ્ વેતિ લોભાત્
તદ્-ભાવાદ્યઃ સમજાનિ શયી-ગર્ભસિન્ધુ હરન્દિ:

(ચૈ. ચ. આદિ ૧.૬)

રૂપ ગોસ્વામીએ એમના લલિત-માધવ નાટકમાં રજૂ કરેલ ઉપરનાં ગીતો સ્વરૂપ દામોદર ગોસ્વામીએ ગાયાં છે. કૃષ્ણલીલામાં ત્રણ ઈચ્છાઓ અધૂરી રહેલી. પ્રથમ ઈચ્છા એ હતી કે કૃષ્ણને જાણવું હતું કે રાધારાણીનો પ્રેમ કેવો છે ? એ બાદ એમને જાણવું હતું કે રાધારાણી જેને માણીને આનંદ પામે છે એ મારું અનુપમ સૌંદર્ય કેવું છે ? મારી રૂપમાધુરી કેવી છે ? અને હું પોતે એને કેવી રીતે માણું ? એ બાદ ત્રીજી ઈચ્છા એ હતી કે કૃષ્ણને જાણવું હતું કે મારું સૌંદર્ય માણવાથી રાધારાણીને કેવો આનંદ મળે છે અને હું તેને કેવી રીતે માણું ? આ ત્રણે ઈચ્છાઓ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ ભગવાન કૃષ્ણમાં જન્મી. તેથી જ શચિ-ગર્ભ-સિન્ધુ-હરિન્દુઃ એ શચિમાતાના ગર્ભમાંથી અવતર્યા. એ છે ગૌરાંગ મહાપ્રભુ.

લોભ સ્વાભાવિક છે

ઉપરનાં વાક્યમાં લોભ અગર Greed શબ્દ બહુ જ મહત્વનો છે. ભગવાનમાં લોભ છે, તેથી એ એકદમ સ્વાભાવિક છે કે આપણામાં પણ લોભ છે જ. આપણે લોભી વ્યક્તિઓ છીએ, ભૌતિક લોભ. પરંતુ દુન્યવી લોભને તિરસ્કાર્યો છે, એને આપણો એક શત્રુ ગણ્યો છે. ભગવદ્-ગીતામાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે,

ત્રીવિધમ્ નરકસ્યેદમ્ દ્વારમ્ નાશનમ્ આત્મનઃ

કામઃ ક્રોધઃ તથા લોભસ્ તસ્માદ્ એતત્ ત્રયમ્ ત્યજેત્

"કામ, ક્રોધ, લોભ ત્રણને ત્યજ દો. તમે જો એની અસર હેઠળ આવશો અગર તેમનામાં રસ ધરાવશો, તો તમે તમારા માટે નર્કનું દ્વાર ખોલી નાખશો. તેથી એ સર્વ છોડી દો."

(ભ. ગી. ૧૬.૨૧)

લોભ બૂરો છે કેમ કે જેઓને દુન્યવી લોભ લાગે છે તેઓ ચોક્કસ દુઃખી થાય છે. આ બાબતમાં એક નાની વાર્તા છે.

એક વાર, એક લોભી બાળક એની માને સાંકડા મોઢાનાં માટીના પાત્રમાં કેટલાક બોર મૂકતા જોઈ ગયો. કેટલાક બોર કાઢી લેવાના લોભને લીધે એણે એનો હાથ ઘડામાં નાખ્યો અને બોરનો મૂઠો ભર્યો. પરંતુ જ્યારે એણે એનો હાથ ઘડામાંથી બહાર કાઢવાનો પ્રયત્ન કર્યો, ત્યારે ઘડાનું મોંઢું અતિશય સાંકડુ હોવાથી એનો હાથ એમાં ભરાઈ ગયો. જેમ એણે બહાર ખેંચવા પ્રયત્ન કર્યો કે એને હાથમાં થોડું દર્દ થવા માંડ્યું, તેથી એ રડવા માંડ્યો. જો કે એ હેરાન થઈ રહ્યો હતો, છતાંયે એ હાથમાંથી બોર છોડતો ન હતો. આ સરળ વાર્તામાંથી એ બોધ મળે છે કે લોભનું પરિણામ દર્દ છે. તેથી જ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ભગવદ્-ગીતામાં કહ્યું છે, "લોભ છોડી દો."

પરંતુ લોભ કૃષ્ણની સેવામાં વાપરી શકાય છે. લોભ શબ્દ એક પ્રાચીન શબ્દ છે, અર્વાચીન અગર આધુનિક નથી. લોભનાં બીજ ભગવાન કે સ્વામી અને ભક્ત કે સેવક બંનેમાં રહેલાં છે. તેથી ભગવદ્-ભક્ત, ભગવાનના ભક્ત માટે આપણે કહીએ છીએ, લોભ સાધુ-સંગે હરિ-કથા. તમે લોભનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરશો ? તમારો લોભ વધુ અને વધુ સાધુસંગ એટલે સાધુઓ અગર શુદ્ધ ભક્તોના નિકટતમ પરિચયમાં આવવા માટે, અને વધુ અને વધુ કૃષ્ણકથા સાંભળવા તથા ભગવાન વિષેની વાતો સાંભળવા માટે વિકસાવો. આવો લોભ વિકસાવો. આ લોભ આધ્યાત્મિક, દિવ્ય છે. વ્યક્તિએ આવા લોભને છોડવો ના જોઈએ પણ એને બદલે વધુ અને વધુ વિકસાવવો જોઈએ. આવો લોભ વધુ વિકસાવવાથી, એને વધુ દિવ્ય રસ મળવાથી એ આધ્યાત્મિક પ્રગતિ કરે છે. જે આ રીતે લોભી નથી તે આધ્યાત્મિક પથ ઉપર પ્રગતિ કરી શકતો નથી. તેથી દુન્યવી લોભ છોડી દેવો જોઈએ પરંતુ આધ્યાત્મિક લોભ વિકસાવવો જોઈએ. ફરીથી પણ કહ્યું છે,

કૃષ્ણ-ભક્તિ-રસ-ભાવિતા મતિઃ, કીયતામ્ યદિ કુતોપી લભ્યતે
તત્ર લૌલ્યમ્ અપિ મૂલ્યમ્ એકલમ્ જન્મ-કોટિ-સુકૃતૈર ન લભ્યતે

"કરોડો જન્મો સુધી પુણ્યકર્મો કર્યા બાદ પણ કૃષ્ણભાવનામાં રહેલી શુદ્ધ ભક્તિ મળતી નથી. એ મેળવવા માટે તો માત્ર એક જ કિંમત ચૂકવવી પડે છે અને તે છે તે મેળવવા માટેનો તીવ્ર લોભ. એ જો કોઈ જગ્યાએ મળતી જ હોય તો વ્યક્તિએ જરા પણ ઢીલ કર્યા વગર તરત જ ખરીદી લેવી." (પદ્યાવલી ૧૪)

આ વાક્યમાં લૌલ્યં શબ્દનો અર્થ લોભ થાય છે. આ શ્લોકની સમજૂતી એ છે કે તમારામાં આધ્યાત્મિક લોભ હોય, તો તમને કૃષ્ણ-ભક્તિ-રસ મળી શકે છે, એટલે કે કૃષ્ણ પ્રત્યેનો પ્રેમનો રસ. તે સિવાય તમને તે મળી શકશે નહિ. તેથી વ્યક્તિએ શુદ્ધ ભક્તના સહવાસમાં વધુ ને વધુ આવવા માટે અને ભગવાન વિશે વધુ ને વધુ સાંભળવા માટે લોભ કેળવવો જોઈએ. તો જ તમે ભજન-સાધના અગર ભક્તિ-સેવામાં પ્રગતિ કરશો. દુન્યવી લોકો લોભને કેવી રીતે વાપરવો તે જાણતા જ નથી. તેઓ દુન્યવી મોજશોખ તથા મિલકત વધારવા માટે લોભનો દુરુપયોગ કરે છે, અને આ રીતે તેઓ દુઃખી થાય છે. તેથી જ્યારે અમે શચિનંદન ગૌર હરિના અવતારની વાત કહીએ છીએ, ત્યારે અમે દિવ્ય લોભ વિષે કહીએ છીએ, દુન્યવી લોભ નહીં.

રહસ્ય

આગળ સમજાવ્યા મુજબ, ભગવાનને ત્રણ પ્રકારનો લોભ વળગ્યો કે જે કૃષ્ણ-લીલા દરમિયાન સંતોષાયો ન હતો. તેથી એ ચૈતન્ય મહાપ્રભુ તરીકે અવતર્યા. ગૌર-લીલામાં આ ત્રણે પ્રકારનો લોભ સંતોષાયો.

"લોભ" શબ્દનો ઉપયોગ અદ્ભુત છે. કોઈએ પણ આ રીતે આ શબ્દ પહેલાં કદી વાપર્યો છે ? કોઈએ પણ આવો શબ્દ પહેલાં વાપર્યો નથી. પરંતુ સ્વરૂપ દામોદર ગોસ્વામીએ વાપર્યો છે. એમણે કહ્યું કે, આ લોભને લીધે વ્રજરાજનંદન કૃષ્ણ શચિનંદન ગૌર હરિ બન્યા.

પુરુષોત્તમ ભગવાન પૂર્ણ બ્રહ્મ છે, સંપૂર્ણ સર્વ રીતે, જેમનામાં કોઈ ત્રુટિ નથી અને જેમને કાંઈ જોઈતું નથી. છતાં યે એમને લોભ લાગ્યો છે. આ આશ્ચર્યજનક છે. એ આપ્તકામ-આત્મારામ-પોતાનામાં જ સંતોષ માને છે. એમને કશાની જરૂર નથી. તો પછી આવો લોભ શા માટે ? વ્યક્તિએ એનું રહસ્ય અગર એની પાછળનું તત્ત્વ સમજવું જોઈએ. જે પોતે પરમાનંદ-મય, સૌથી વધુ સુખદાયક અને સત્ ચિત્ આનંદ મય, સત્ ચિત્ (જ્ઞાન) અને આનંદથી જે ભરપૂર છે, એમને લોભ લાગે છે. પરંતુ કઈ જાતનો લોભ અને શા માટે ?

આ ઉપરથી આપણે સમજી શકીએ કે પુરુષોત્તમ ભગવાનમાં પણ લોભનાં બીજ રહેલાં છે, તો આપણી તો વાત જ શી કરવી ? આ લોભનાં બીજ ધીરે ધીરે વૃદ્ધિ પામે છે અને એની પરાકાષ્ઠા ગૌરાંગ સ્વરૂપમાં, શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુમાં છે. આચાર્યોએ એ સમજાવ્યું છે કે એ કેવી રીતે બને છે.

ભગવાન વિષ્ણુનો લોભ

વિષ્ણુ, વૈકુંઠગ્રહના અધિપતિને એક પ્રકારનો લોભ લાગ્યો છે, એમને યુદ્ધ કરવું છે, એ ભગવાન છે, પૂર્ણ પુરુષોત્તમ છે, છ પ્રકારનાં ઐશ્વર્યો એમનામાં સંપૂર્ણ રીતે પ્રગટ્યાં છે. એમાંનું એક ઐશ્વર્ય બળ અગર શક્તિ છે. એમનામાં અજોડ બળ હોવાથી, એ એકદમ સ્વાભાવિક છે કે એમને યુદ્ધ કરવું છે અને આ લોભ સંતોષવો છે. જ્યારે જ્યારે ભગવાનને કોઈ ઈચ્છા સંતોષવી હોય, એમની અંતરંગ શક્તિ યોગમાયા, યોગ્ય વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરે છે. તેથી જ્યારે વિષ્ણુને લડવાની ઈચ્છા થઈ, યોગમાયાએ એ ઈચ્છા પૂર્ણ કરવા માટે સંજોગો ઊભા કર્યા.

બીજો મુદ્દો એ છે કે (વિરોધી) દુશ્મન (સમાન બળવાળો હોવો જોઈએ) સમોવડિયો હોવો જોઈએ, એ સિવાય વ્યક્તિને યુદ્ધમાં આનંદ નહીં મળે. તો પછી ભગવાન કોની સાથે યુદ્ધ કરશે ? ભગવાનની

ઈચ્છાથી અને યોગમાયાની વ્યવસ્થાથી, ચાર કુમારો (બ્રહ્માના ચાર પુત્રો) એ જય અને વિજય નામના વૈકુંઠ ગ્રહના બે બળવાન દ્વારપાળોને ત્રણ જન્મો સુધી રાક્ષસો બનવાનો શ્રાપ આપ્યો હતો. પ્રથમ જન્મમાં તેઓ હિરણ્યાક્ષ અને હિરણ્યકશિપુ, એ બાદ રાવણ અને કુંભકર્ણ અને અંતે શિશુપાલ અને દંતવક બન્યા. ત્રણવાર અવતાર લઈને ભગવાન વિષ્ણુ, નારાયણ તેમની સાથે યુદ્ધ કરવાનો આનંદ પામ્યા. શ્રીમદ્ ભાગવતમ્માં વિષ્ણુનો લોભ આ રીતે વર્ણવ્યો છે.

નૃસિંહ ભગવાનનો લોભ

એ બાદ નૃસિંહ ભગવાનને લોભ લાગે છે. નૃસિંહદેવને બે પ્રકારનાં સ્વરૂપો છે : ઉગ્ર (ભય ઉપજાવનાર) અને અનુગ્ર (શાંત). હિરણ્યકશિપુને માર્યા બાદ, નૃસિંહદેવનું સ્વરૂપ અતિ ભયાનક બન્યું. પ્રલયકાળે મહાદેવજી જેવું સંહાર-નૃત્ય કરે છે એવું જ તાંડવ-નૃત્ય કરીને એ નાચ્યા. આખી દુનિયા એમને ક્રોધભર્યા સ્વરૂપમાં નાચતા જોઈને થર થર કાંપતી હતી. જો કે દેવો એમને અનેક પ્રાર્થનાઓ અર્પણ કરતા હતા, છતાંય તેઓ એમને શાંત કરવામાં નિષ્ફળ બન્યા. એ બાદ દેવોએ ભક્ત પ્રહ્લાદને વિનંતી કરી, "કૃપા કરીને તું જા અને નૃસિંહદેવના ક્રોધને શાંત પાડ." પ્રહ્લાદ મહારાજ ભગવાનના વ્હાલા ભક્ત છે, તેથી જ્યારે પ્રહ્લાદે એમને પ્રાર્થનાઓ કરવાની શરૂ કરી, નૃસિંહદેવ શાંત પડવાથી એમનું શાંત સ્વરૂપ દેખાડ્યું. એ બાદ નૃસિંહદેવે એમના વ્હાલા ભક્ત પ્રહ્લાદને પોતાના ખોળામાં બેસાડ્યા, જાણે કે એ એમના પોતાના જ પુત્ર હોય એ રીતે. એ સમયે વાત્સલ્ય-પ્રેમ, પિતાનો પ્રેમ અને લાગણીથી નૃસિંહદેવનું હૃદય ભરાઈ ગયું.

પિતા અને પુત્ર બંનેએ આ રસ માણ્યો. જ્યારે પુત્ર પિતાના ખોળામાં બેસે છે, ત્યારે પિતાને આનંદ મળે છે અને પુત્રને પણ આનંદ થાય છે. આ આનંદનો રસ અરસપરસ છે. પરંતુ બંનેમાં પુત્રને પિતા

કરતાં વધુ આનંદ મળે છે. તેથી નૃસિંહદેવને એક પ્રકારનો લોભ લાગ્યો. "હું કેવી રીતે મારા પિતાના ખોળામાં બેસીને આ આનંદ રસ માણું ? આ અવતારમાં તો મારા પિતાશ્રી પથ્થરનો સ્તંભ છે. તો હું કેવી રીતે એ રસ માણું ? એ બાદ નૃસિંહદેવ બાદ ભગવાનના સર્વ અવતારો એ લોભ સંતોષવા માટે પિતા અને માતાનો સ્વીકાર કરે છે.

ભગવાન રામનો લોભ

રામચંદ્રજી ભગવાનને પણ લોભ લાગ્યો છે. વિભિષણ અને સુગ્રીવ રામ ભગવાનના મિત્રો છે. એનો અર્થ એ કે એમાં સાખ્ય-રસ છે, એટલે કે રામની લીલામાં (મૈત્રીની) મિત્રતાની લાગણી છે. પરંતુ એમાં બે પ્રકારના સાખ્ય-રસ છે : સંભ્રમ અને વિશ્રંભ. સંભ્રમનો અર્થ માન અને મરતબાનો ખ્યાલ રાખીને કરાયેલી મૈત્રી અને વિશ્રંભ એટલે સમાનતાના ખ્યાલમાં મૈત્રી, જેમાં સન્માન કે ઉપરીપણાનો બિલકુલ ખ્યાલ નથી. રામ-લીલામાં સમાનતાનો સવાલ જ નથી. એમના મિત્ર સુગ્રીવ અને વિભિષણ એમના ખત્મા ઉપર ચઢી શકતા નથી કે એમના મુખમાંથી ખોરાક પડાવી શકતા નથી. એઓને તો પોતાના પગ રામના શરીરને અડી જાય એની પણ બીક લાગે છે. કારણ તેઓ વિચારે છે કે આમ કરવાથી ભગવાનનો અપરાધ થશે. તેમની મૈત્રી સંભ્રમ સાખ્ય, સન્માન અને (ચઢિયાતાપણાનો) પદવીના ખ્યાલ સાથેની મૈત્રી છે.

વિશ્રંભ સાખ્ય એવું નથી જ. વિશ્રંભ સાખ્યમાં એવો પ્રેમ અને લાગણી છે કે મિત્રો એમને ભગવાનની સમાન જ માને છે. એમાં સન્માન કે ઊંચાપણાનો સવાલ જ નથી. કૃષ્ણ-લીલામાં તમને વિશ્રંભ સાખ્ય જોવા મળશે. બાળ ગોવાળિયાઓ કૃષ્ણના ખત્મા ઉપર ચઢીને તેમના મુખમાંથી ખોરાક પડાવી લે છે. ગોવાળ બાળના પગ કૃષ્ણના શરીરને અડી જાય છે, પણ કૃષ્ણને એથી ખલેલ પહોંચતી નથી. એમને

તો પોતાના જ પગ અડતા હોય એમ લાગે છે. જો તમારા પોતાના પગ તમારા પોતાના શરીરને સ્પર્શે, તો શું તમને એનાથી ખલેલ પહોંચે છે ? ના, તમને એથી જરાય ગુસ્સો નથી આવતો, કેમ કે એ તમારા પોતાના પગ છે અને બીજા કોઈના નહિ. જો બીજી વ્યક્તિ ઘણી નજદીક આવે છે તો એ ઘણી જ કાળજીપૂર્વક પસાર થાય છે. પરંતુ આ ગોવાળના બાળ કૃષ્ણને એટલા તો પ્રિય છે કે તેમના કૃષ્ણ સાથેના સંબંધો સમાનતાના પ્લેટફોર્મ ઉપર છે, અભિન્નમ્.

ભગવાન રામની લીલામાં આ પ્રકારના સાખ્ય રસનો આસ્વાદ માણી શકાયો નથી. તેથી રામને એ માટે લોભ લાગ્યો. "હું કેવી રીતે એ માણું ?" એ ઈચ્છા કૃષ્ણ અવતારમાં સફળ થઈ.

માધુર્ય રસનો સાર

ત્યાર બાદ તે સિવાય બીજો પણ એક રસ છે. તે છે માધુર્ય-રસ, દાંપત્ય-પ્રેમ. રામ અવતારમાં ભગવાન મર્યાદા-પુરુષોત્તમ છે. એ વેદના નિયમો અને કાયદાઓનું ચુસ્તપણે પાલન કરે છે અને કદી પણ ઉલ્લંઘન કરતા નથી. એક-પત્ની-ઘર, એ માત્ર એક જ પત્નીનો સ્વીકાર કરે છે. તેથી જો કે એમની લીલામાં માધુર્ય રસ, દાંપત્ય પ્રેમ છે, પરંતુ એનું સંપૂર્ણ (આસ્વાદન) પ્રાગટ્ય નથી. રસના ઉત્કટતાનો આનંદ સંપૂર્ણ રીતે મળતો નથી. એ શૃંગાર રસની પરાકાષ્ઠા ત્યારે જ અનુભવાય જ્યારે એમાં પ્રેમી અને પ્રેમિકા વચ્ચે મિલન અને વિરહ હોય. રામલીલામાં, રાવણે સીતાનું અપહરણ કર્યું, અને પાછળથી ભગવાન રામે એમના નાગરિકોને આનંદ આપવા માટે સીતાનો દેશનિકાલ (ઘર બહાર કાઢી મૂકી) કર્યો. આ રીતે રામ અને સીતા ભેગા થયા અને છૂટા પડ્યા. પરંતુ આવા પ્રકારના વિરહમાં કોઈ વૈવિધ્ય નથી અને એ પ્રાકૃતિક પણ નથી. એમાં બળજબરી છે. તેથી એમાં શૃંગાર રસની ઉત્કટતા માણવાનો સવાલ જ નથી.

રૂપ ગોસ્વામીએ એમનું પુસ્તક, ઉજ્જવલ નીલમણિમાં જુદા જુદા પ્રકારનાં વિરહો વર્ણવ્યાં છે. પૂર્વ રાગ, માન, પ્રેમ વૈચિત્ય અને પ્રવાસ વિરહ. રામલીલામાં વિરહની આવી વિવિધતા નથી, પરંતુ કૃષ્ણલીલામાં છે. તેથી ભગવાન રામને આવી વિવિધતા માણવાનો લોભ લાગ્યો. કૃષ્ણ અવતારમાં આ લોભ સંતોષાયો. નાયક અને નાયિકા વચ્ચે વિરહ અગર જુદાગરો થાય, ત્યારે તે પ્રેમ પરાકાષ્ઠાએ પહોંચે છે. એ દશામાં નાયક અને નાયિકા, પ્રેમી અને પ્રેમીકા બંને હૃદયમાં પ્રેમરસ માણે છે. તેથી જ કૃષ્ણ-લીલામાં ભગવાન રાધા-કાંત (રાધાના પતિ) અને ગોપી-કાંત (ગોપીઓના પતિ) છે. પરંતુ જો કે રાધા અને ગોપીઓ તેમની પોતાની પત્નીઓ છે, છતાંય પરકીય રસ માણવા માટે (બીજાની પત્ની સાથે પ્રેમરસ) એમણે એમને બીજાની પત્નીઓ બનાવી છે.

રામલીલામાં સ્વકીય રસ એટલે કે પોતાની પત્ની સાથેનો જ પ્રેમ માણ્યો છે. પરકીય રસ નહીં. તેથી ભગવાન રામને પરકીય રસ માણવાનો લોભ થયો. પરકીય રસ માણવા માટે કૃષ્ણે પોતાની પત્નીઓને બીજાની પત્નીઓ તરીકે પૃથ્વી ઉપર આણી, તેથી રામલીલામાં અધૂરો રહેલો લોભ કૃષ્ણલીલા દરમિયાન સંતોષાયો.

આ રીતે, લોભ વિકસતાં જ, ધીરે ધીરે ભગવાનના એક પછી એક અવતાર થાય.

પ્રેમનું ધામ

હવે કૃષ્ણલીલામાં ત્રણ પ્રકારના લોભ છે.

શ્રી રાધાયા: પણય મહિમા કીદ્રશો વાનયૈવા
આસ્વાદ્યો યેનાદ્ભુત મધુરિમા કીદ્રશો વા મદીયઃ
સૌખ્યમ્ યાસ્ય મદ્દઅનુભવતઃ કીદ્રશમ્ વેતિ લોભાત્
તદ્-ભાવાદ્યઃ સમજનિ શયી-ગર્ભસિન્ધુ હરન્દિ:

ભગવાનનો લોભ

"રાધારાણીની મહત્તા સમજવાની ઈચ્છાથી, પોતાનામાં રહેલા અદ્ભુત ગુણો કે જે માત્ર રાધારાણી જ પોતાના પ્રેમ દ્વારા માણી શકે છે અને તેણી એ પ્રેમની મધુરતાનું સુખ અનુભવે છે. પૂર્ણ પુરુષોત્તમ હરિ રાધારાણીના હૃદયના ભાવોથી સમૃદ્ધ થઈને, જેમ ચંદ્ર સાગરમાંથી પ્રગટ થાય એ જ રીતે એ શયિમાતાના ગર્ભમાંથી પ્રગટ થાય છે.

(ચૈ. ચ. આદિ ૧.૬)

શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુ કૃષ્ણ પોતે જ છે, પરંતુ એમનો ભાવ જુદો જ છે. એ ભક્તના ભાવમાં, ખાસ કરીને રાધાભાવમાં, રાધારાણીની લાગણીઓ અનુભવે છે.

અતએવ સેઈ ભાવ અંગીકાર કરી'

સાધિલેન નિજ વાંછા ગૌરાંગ-શ્રી-હરિ

"ત્યાર બાદ ગૌરાંગ ભગવાન, જે પોતે જ શ્રીહરિ છે, તેમણે રાધાની લાગણીઓ અંગીકાર કરી અને આ રીતે પોતાની ઈચ્છાઓ પરિપૂર્ણ કરી."

(ચૈ. ચ. આદિ ૪.૫૦)

ચૈતન્ય અવતારનું આ અંદરનું કારણ છે. કૃષ્ણે ત્રણ ઊંડી ઈચ્છાઓ વિકસાવી, "રાધારાણીનો પ્રેમ શું છે ? હું કેવી રીતે તે સમજી શકું ?"

એઈ પ્રેમ દ્વારે નિત્ય રાધિકા એકલી

આમાર માધુર્યામૃત આસ્વાદે સકલી

"માત્ર રાધારાણી જ, એના પ્રેમની ઉત્કટતાને લીધે, કૃષ્ણનો પ્રેમ અગર સૌંદર્ય સંપૂર્ણપણે માણે છે.

(ચૈ. ચ. આદિ ૪.૧૩૯)

કૃષ્ણ વિષય-વિગ્રહ છે, પ્રેમનો વિષય અને રાધારાણી આશ્રય-વિગ્રહ છે, પ્રેમનો આશ્રય. આશ્રયની લાગણીઓ ધારણ કર્યા વગર વિષય કેવી રીતે આશ્રયને સમજી શકે ? એ શક્ય જ નથી.

હૃદયનો અરીસો

બીજી વાત એ છે કે "મારું સૌંદર્ય શું છે ?" કૃષ્ણ અતિશય સુંદર છે, માધુર્યક નિલય. 'કંદર્પ-કોટિ-કમનીય-વિશેષ-શોભમ્.' એમનું સૌંદર્ય કરોડો કામદેવો કરતાં પણ ચડિયાતું છે. 'વૃંદાવને અપાકૃત નવીન મદન' (ચૈ. ચ. મધ્ય ૮.૧૩૮) વૃંદાવનમાં એ દિવ્ય કામદેવ છે, (હંમેશ) નિત્ય નવીન અને યુવાન.

જ્યારે જ્યારે તમે કૃષ્ણને જુઓ, એમનું સૌંદર્ય નવું અને નવું હોય છે. એ કદી પણ વૃદ્ધ થતા નથી. કૃષ્ણ પૂછે છે, "મારું સૌંદર્ય કેવું છે ? એ કેવી રીતે તેને સમજી શકે ? તમે તમારો પોતાનો ચહેરો જોઈ શકો છો ? તમે બીજા કોઈનું મુખ જોઈ શકો છો, પરંતુ તમારું પોતાનું મુખ નિહાળવા માટે દર્પણની મદદની જરૂર પડે છે. પરંતુ એ પણ માત્ર પ્રતિબિંબ જ. તો પછી કૃષ્ણ પોતાનું સૌંદર્ય કેવી રીતે જુએ ? કઈ જાતના દર્પણની જરૂર પડે છે ? સત્-પ્રેમ હૃદય દર્પણ. હૃદય દર્પણ છે, અને સત્-પ્રેમ-હૃદય એ પ્રેમી ભક્તનું હૃદય છે, કે જેણે સંપૂર્ણ રીતે શુદ્ધ પ્રેમ વિકસાવ્યો છે. તેથી પ્રેમી ભક્તનું હૃદય જ દર્પણ છે અને એ દર્પણમાં કૃષ્ણ એનું પોતાનું સ્વરૂપ દેખે છે. પરંતુ એ પ્રતિબિંબ નથી. દર્પણમાં તો તમે કદાચ પ્રતિબિંબ જુઓ છો, પરંતુ પ્રેમી ભક્તના હૃદયમાં, શુદ્ધપ્રેમના દર્પણમાં, કૃષ્ણ પોતાના સ્વરૂપને નિહાળે છે. સંસ્કૃતમાં પડધાને પ્રતિબિંબ કહે છે. પ્રતિ ઉપસર્ગ અગર પૂર્વ શબ્દ છે. એવા એકવીસ ઉપસર્ગો છે. પ્ર, પરા, અપ, સમ, સુ, અભિ, અપિ, ઉપ, પ્રતિ, અતિ, આ વિ. તેથી પ્રતિ આવો એક ઉપસર્ગ છે. અંગ્રેજીમાં પ્રતિબિંબ એટલે પાછા ફેંકાતાં કિરણો, પરંતુ કૃષ્ણ કદી પણ પ્રતિબિંબ જોતા નથી. એ બિંબ જુએ છે. બીજા શબ્દોમાં એ પોતાને જ જુએ છે અને સર્વશ્રેષ્ઠ દર્પણ શ્રીમતી રાધારાણીનું હૃદય છે.

ભગવાનનો લોભ

કૃષ્ણની ત્રીજી ઈચ્છા છે, સૌખ્યં ચાસ્ય મદ્અનુભવતઃ કીદ્રશમ્
વેતિ લોભાત્. "મારા સૌદર્યને માણીને રાધારાણી ક્યું સુખ અને આનંદ
અનુભવે છે ? મને એ કેવી રીતે ખબર પડે ?"

આ ત્રણે ઈચ્છાઓ કૃષ્ણલીલામાં સંતોષાઈ નહીં, તેથી જ તેમને
સંતોષવા કૃષ્ણ શચિમાતાને કૂખેથી શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુ તરીકે અવતર્યા.
મહાપ્રભુના અવતારનું આ અંદરનું કારણ છે.

તેથી જ સ્વરૂપ દામોદર ગોસ્વામીએ 'લોભાત્' એટલે કે
"લોભમાંથી" એ શબ્દ વાપર્યો છે. એ શબ્દ ઘણો જ મહત્વનો છે.

પ્રેમનો ભિખારી

હે શ્રીમતી રાધે ! તમે રોષે ભરાયા છો. તમે ડાબેરી ભાવનાના ઉચ્ચતમ ઝવેરાત છો. તમારા શરીરનો રંગ તપેલા સુવર્ણ સમાન છે. તપ્ત કાંચન ગૌરાંગી. અત્યાર સુધી તમે કાનુ પ્રેમમાં પાગલ હતા. કૃષ્ણ પ્રેમ. ઓ ગાંધર્વિકે, રાધારાણી, તમે દરેક રીતે તમે કાનુના હૃદય અને મન ચોર્યા છે. પરંતુ આજે કાનુ ભિખારી બન્યો છે. દ્વારે દ્વારે પગથિયાંઓ ઉપર ફરતો ફરતો રાધા-પ્રેમની ભીખ માંગે છે, રાધારાણીનો પ્રેમ.

એક દિવસ શ્રીમતી રાધારાણીએ પોતાનો કુંજ (ઘર) ઘણી સરસ રીતે શણગાર્યો. એમની આઠ સખીઓ, નિકટની આઠ મિત્રો, લલિતા અને વિશાખાની આગેવાની નીચે ત્યાં જ બેઠી છે. તેઓએ રાધારાણીની જંગલની ગુફા માધવી, માલતી, યુયિ, સપલિક, બેલી અને મલિક જેવા જુદા જુદા પ્રકારના સુગંધી ફૂલોથી શણગારી છે. તેમનામાંથી એવી સુંદર સુવાસ પ્રસરી ગઈ છે કે ઘણા ભ્રમરો તેમની આસપાસ ગુંજારવ કરી રહ્યા છે. કોયલ કૂ કૂ નો ટહુકાર કરે છે, મયૂરો નૃત્ય કરીને તેમના પિંછાઓ ઊંચા કરે છે. વૃંદાવનનાં સર્વ વૃક્ષો અને વેલીઓ ઉપર અતિ સુંદર ફૂલો તથા પાંદડાઓ છે.

શીતળ વાયુ લહેરાય છે. એવું સુંદર વાતાવરણ છે, રાધારાણીની નિકટની સખીઓ અહીં કુંજના દ્વાર પાસે જ છે. તેઓ સર્વ પ્રતીક્ષા કરે છે. રાધારાણી અંદર છે, અને કૃષ્ણના આગમનની આતુરતાપૂર્વક પ્રતીક્ષા કરે છે.

પવનની લહેર સાથે જ કેટલાંક પાંદડાંઓ હલે છે અને "કુશ કુશ" અવાજ ઉત્પન્ન કરે છે. એવું લાગે છે કે પવનની લહેરથી શ્રીકૃષ્ણ ચાલતા હોય એવો ધ્વનિ ઉત્પન્ન થાય છે. "ઓહ ! મારા પ્રેમી આવે છે. કૃષ્ણ આવી રહ્યા છે." પરંતુ કૃષ્ણ આવતા નથી.

આ રીતે શ્રીમતી પ્રતિક્ષા કરે છે. એ એવી ચિંતામાં છે કે દરેક પળ મહાન યુગ સમાન લાગે છે. "ઓહ ! કૃષ્ણ હજુ ય નથી આવતા." રાધારાણીનો ભાવ ડાબેરી છે, વામ્ય ભાવ અને હવે એમનો વામ્ય ભાવ વધુ ને વધુ વધતો જાય છે. સર્વ સખીઓ ત્યાં જ હતી, અને ખાસ કરીને વિશાખાએ એની સખી રાધારાણીની મનોદશા જોઈ. તેથી તેણે એક દૂતી, સંદેશ લઈ જનાર કન્યાને મોકલી. "જઈને જોઈ આવ કે કૃષ્ણ આવી રહ્યા છે કે નહિ ?" તેથી તે દૂતી તપાસ કરવા જતી હતી અને માર્ગમાં એને શૈબ્યા નામની ચંદ્રાવલીની એક દૂતી મળી. ચંદ્રાવલીનો ભાવ જમણેરી છે જ્યારે રાધારાણીનો ભાવ ડાબેરી છે. બંને વિરોધી છે. શૈબ્યાએ ગર્વપૂર્વક કહ્યું "કૃષ્ણ તો મારી સખી ચંદ્રાવલીના કુંજમાં બેઠા છે."

દૂતી જ્યારે રાધારાણીના ઘેર પાછી ફરી ત્યારે તેણે આ સમાચાર વિશાખાને આપ્યા. "કૃષ્ણ તો ચંદ્રાવલીના કુંજમાં છે." ત્યારે વિશાખા અતિ ક્રોધે ભરાવાથી એની આંખો ગુસ્સાથી રાતી પીળી થઈ ગઈ. "બેવફા વ્યક્તિ ! બેવફા વ્યક્તિ !" લલિતા જરાક નરમ હોવાથી એણે એની ગુસ્સે થયેલી સખી વિશાખાને શાંત પાડવા પ્રયત્નો કર્યા. પરંતુ વિશાખા સાંભળતી જ ન હતી. તરત જ વિશાખા કુંજની અંદર ગઈ અને રાધારાણીને ફરિયાદ કરી. "કૃષ્ણ તો ચંદ્રાવલીના કુંજમાં છે." આ સાંભળતાં જ રાધારાણીનો ડાબેરી ભાવ પરાકાષ્ઠાએ પહોંચી ગયો, અભિમાની સખી.

વ્રજમાં માત્ર રાધારાણી મધુર રસનો આસ્વાદ માણે છે. માત્ર રાધારાણી કહી શકે છે. કૃષ્ણ આમારા, કૃષ્ણ આમાર. "કૃષ્ણ મારા છે,

કૃષ્ણ મારા જ છે." બીજું કોઈપણ આવું કહી શકે જ નહીં. કૃષ્ણ માત્ર રાધારાણીના જ છે અને બીજા કોઈના નહીં. એ રાધાના કૃષ્ણ છે.

ગોવિંદાનંદિની, રાધા, ગોવિંદ-મોહિની

ગોવિંદ-સર્વસ્વ, સર્વ-કાંતા-શિરોમણિ

"રાધા એ છે કે જે ગોવિંદને આનંદ આપે છે, ગોવિંદ નંદિની. એ ગોવિંદને મોહિત પણ કરી લ્યે છે, ગોવિંદ મોહિની. એ સમગ્રપણે શરૂઆતથી અંત સુધી ગોવિંદની જ છે. ગોવિંદ સર્વસ્વ, અને ગોવિંદની સર્વ કાંતાઓમાં એ સર્વોચ્ચ ઝવેરાત છે, સર્વ કાંતા શિરોમણી."

(ચૈ. ચ. આદિ ૪.૮૨)

આ જ રાધા છે. તેથી માત્ર રાધારાણી કે જે ગોવિંદની સર્વસ્વ છે, તે કહે છે, કૃષ્ણ આમાર, કૃષ્ણ આમાર. "કૃષ્ણ મારા છે. કૃષ્ણ મારા છે." પરંતુ ચંદ્રાવલી શું કહે છે ? ચંદ્રાવલીનો ભાવ જમણેરી છે, તેથી એ કહે છે, આમી તોમાર. "હે કૃષ્ણ ! હું તમારી છું." રાધારાણી કહે છે, "કૃષ્ણ મારા છે." પરંતુ ચંદ્રાવલી કહે છે, "ઓ કૃષ્ણ, હું તમારી છું." ડાબેરી અને જમણેરી વચ્ચે આ જ તફાવત છે.

જે સમયે રાધારાણીએ સાંભળ્યું કે કૃષ્ણ ચંદ્રાવલીના કુંજમાં હતા, એની ડાબેરી લાગણી ઝડપથી વધીને પરાકાષ્ઠાએ પહોંચી ગઈ. આને અભિમાન કહે છે, કટાક્ષ અને ક્રોધ-ગુસ્સામાં એ પોતાનો ઉપરનો હોઠ કરડે છે, અને કહે છે, "જો કૃષ્ણ આવે તો એ કૃતઘ્ની પુરુષને મારા કુંજમાં પ્રવેશવા ના દેશો. બેવફા વ્યક્તિ."

રાધારાણી તે રીતે બોલે છે, પરંતુ હકીકતમાં તે શું ઈચ્છે છે ? તે હરપણે કૃષ્ણનું જ ચિંતન કરે છે અને કૃષ્ણ વિરહનું તીવ્ર દર્દ પળભર પણ સહન નથી કરી શકતા. પરંતુ હવે તે કહે છે, "એ કૃતઘ્ની કૃષ્ણનો મારા (ઘરમાં) કુંજમાં પ્રવેશ બંધ. "આ માન છે. બહારથી એ કૃષ્ણને ત્યજે છે પરંતુ હૃદયમાં એ કૃષ્ણને ઈચ્છે છે. કૃષ્ણ રાધારાણીના હૃદયમાં

જ રહે છે. રાધારાણીનું હૃદય સત્-પ્રેમ-દર્પણ, શુદ્ધ પ્રેમનો અરીસો છે. તેથી કૃષ્ણ તો ત્યાં જ છે અને એ હાસ્ય કરી રહ્યા છે. તે સમયે વિશાખા કહે છે, "હા, એ કૃતઘ્ની કૃષ્ણ માટે આપણી સખીના કુંજમાં પ્રવેશ બંધ. અમે એને આવવા જ નહીં દઈએ. તરત જ લલિતા અને વિશાખા કુંજના દ્વાર ઉપર રખેવાળી કરવા માટે ચાલ્યા ગયા.

કડવા વેણ

દરમિયાનમાં કૃષ્ણ શ્વાસભેર દોડતા દોડતા રાધારાણીના કુંજના પ્રવેશદ્વાર નજદીક આવી રહ્યા છે. એ બે નિષ્ણાત દ્વારપાળોને જુએ છે. લલિતા અને વિશાખાએ એમને આવતા અટકાવી દઈને કહ્યું, "પ્રવેશ બંધ. અહીંથી જતા રહો. બેવફા પુરુષ. અમારી પ્રાણસખી, સૌથી વધુ વ્હાલી મિત્રે એવી સુંદર રીતે આ કુંજ શણગાર્યો છે, તમે અત્યાર સુધી ક્યાં હતા ? હવે અત્યારે શા માટે તમે આવી રહ્યા છો ?"

કૃષ્ણ હવે તદ્દન નમ્રભાવમાં છે. નરમ થઈને, બે હાથ જોડીને એ તેમને વિનંતી કરે છે. "દયા કરો, કૃપા કરીને મને ક્ષમા કરો. હું મહાન ગુનેગાર છું. મહેરબાની કરીને તમારી સખીને સમાચાર આપો કે હું અહીં છું અને માફી માંગું છું." પરંતુ વિશાખા અને લલિતા કૃષ્ણને કુંજમાં પ્રવેશવા દેતા નથી.

તે સમયે રાધારાણીએ મસ્તક નીચું ઢાળી દઈને રડવાનું શરૂ કર્યું. એમની આંખોમાંથી વહેતી અશ્રુધારાથી સમગ્ર જમીન પલળી ગઈ, અને કાદવ બની ગઈ અને પોતાના ડાબા હાથની આંગળી દ્વારા એ કાંઈક લખી રહ્યા હતા. લલિતાને જોઈને રાધારાણીએ પૂછ્યું, "મારા પ્રાણ વલ્લભ આવ્યા છે ? મારા હૃદયેશ્વર કૃષ્ણ આવી ગયા છે ?" પરંતુ બીજી ક્ષણે જ કટાક્ષમાં તેણે કહ્યું, "કૃષ્ણ મારી પાસે શા માટે આવે ? હું તો અતિશય દુર્ભાગી છું. કેટલીય સુંદર સ્ત્રીઓ એમને આનંદ આપવા તૈયાર છે. સ્વર્ગની અપ્સરાઓ પણ કૃષ્ણને મેળવવા અને એને આનંદ

આપવા આતુર છે. તથાસ્તુ. તેને એઓની સેવા સ્વીકારીને સુખી થવા ઘો. મને તો સમજાતું પણ નથી કે મારા જેવી નમ્ર સ્ત્રીએ શા માટે એને સર્વસ્વ અર્પણ કર્યું ? મેં મારું જીવન અને આત્મા એને અર્પ્યા અને મારા હૃદયપૂર્વક એને પ્રેમ કર્યો. મને તો સમજ જ નથી પડતી કે શા માટે મેં એવું કર્યું ? હવે, હું વિરહના ભભૂકતા અગ્નિમાં બળી રહી છું. ભલે હું બળી જાઉં, પરંતુ એને સુખી થવા ઘો.

રાધારાણી પાગલ સ્ત્રી જેવા બની ગયા હતા. જ્યારે લલિતાએ એની દશા જોઈ ત્યારે તે કાંઈ પણ બોલી શકી નહીં. તેથી તે કુંજના (દ્વાર) પ્રવેશદ્વાર તરફ પાછી જતી રહી. લલિતાને જોઈને કૃષ્ણે કહ્યું, "એ લલિતા, તું જુએ છે કે, હું મહાન ગુનેગાર છું. હું જાણું છું કે તારી સખી શ્રીમતીને મનમાં મારી ઉપર ઘણો (રોષ) ક્રોધ ભરાયો છે. મને એ સમજાયું છે. પરંતુ મને આટલો વિશ્વાસ છે. જો તું મને કુંજમાં દાખલ થવા દેશે તો મને ખાત્રી છે, કે જ્યારે તારી સખી મારા શ્યામ સુંદર સ્વરૂપને નિહાળશે, ત્યારે ક્ષણમાં જ એનો ક્રોધ ઊતરી જશે. ત્યાર બાદ અતિ ક્રોધે ભરાયેલી વિશાખા બોલી, "તું કપટી ! તું શું કહે છે ? તું શું માને છે કે તારું શ્યામસુંદર સ્વરૂપ જોવાથી મારી પ્રાણસખી સર્વ કાંઈ ભૂલી તારી દાસી બની જશે ? અહીંથી નીકળી જા ! જતો રહે બહાર !" કેટલીક વાર વિશાખાની જીભ કાતર જેવી તીક્ષ્ણ બની જાય છે. "તને આમ કહેતાં શરમ પણ નથી આવતી ? એ તું શું કહે છે ? તું એના પ્રેમનો લોભી છે કે એ તારા શ્યામસુંદર સ્વરૂપની લાલચુ છે ? મને લાગે છે કે તું એ ભૂલી ગયો છે કે મદન-મોહન, કામદેવને પણ મોહિત કરનાર છે, પણ મારી સખી તો મદન-મોહન-મોહિની છે. મદન-મોહનને પણ મોહ પમાડે છે. અમારી સખી તારા રૂપની લોભી છે કે તું એના પ્રેમનો લોભી છે ? હું તો એટલું જ જાણું છું કે એક દિવસ તારે રડવું જ પડશે. રડ્યા કરજે અને રડ્યા જ કરજે. કૃષ્ણ તને હું કહી દઉં છું કે તારે એના પ્રેમ માટે રડવું જ પડશે. હવે અહીંથી ચાલ્યો જા." વિશાખાએ કૃષ્ણને આવા કડવા વેણ કહ્યા.

કૃષ્ણ નિરાશ થઈ ગયા. એમને સમજ ના પડી કે હવે શું કરવું. તેથી એમણે ત્યાંથી નીકળીને યમુનાના કિનારા તરફ આગળ પ્રયાણ કર્યું. ત્યાર બાદ એમણે પોતાનાં સુંદર વસ્ત્રો તથા ઘરેણાં ઉતારી નાખ્યાં. એ સર્વને દૂર ફેંકી દઈને રેતીમાં આળોટવા માંડ્યું. કૃષ્ણે રડવાનું શરૂ કર્યું. હવે કૃષ્ણ ઉદાસ બની ગયા છે. એમના મુખમાંથી માત્ર આ શબ્દો નીકળે છે, રાધે પુરો માધુરિપુ કામમ્, રાધે પુરો માધુરિપુ કામમ્. "ઓ રાધે, કૃપા કરીને મધુ રાક્ષસના દુશ્મનની ઈચ્છા પૂરી કર." જો કે કૃષ્ણ પોતે હંમેશાં નિત્યતૃપ્ત છે. આત્મારામ, છતાંય એ રાધારાણી સાથે રહેવા ઈચ્છે છે.

એક માત્ર આશા

પૌર્ણમાસી યોગમાયા છે અને વ્રજભૂમિમાં સર્વ લીલાઓની વ્યવસ્થા એ જ કરે છે. યોગમાયાની પ્રવૃત્તિઓ એવી અદ્ભુત છે કે કેટલીકવાર કૃષ્ણ એમને સમજી શકતા નથી. જો કે પૌર્ણમાસી દેવી સર્વ કાંઈ જાણે છે, છતાંય, જ્યારે એમણે કૃષ્ણની દશા જોઈ ત્યારે એમણે પૂછ્યું, "મારા બાલા દીકરા, તને થયું છે શું ?"

કૃષ્ણે સર્વ કાંઈ પૌર્ણમાસીને જણાવ્યું. ત્યારે તેણીએ કહ્યું, "આ સર્વ વાતોની મને તો જાણ છે જ. મેં ક્યારની ય વૃંદાદેવીને મોકલી દીધી છે કે જેથી તે તારા અને રાધારાણીના મિલનની વ્યવસ્થા કરે."

તે જ સમયે યમુના કિનારે વૃંદાદેવીનાં દર્શન થયાં. કૃષ્ણની દશા જોઈને વૃંદાદેવીએ વિચાર્યું, "કૃષ્ણ લીલામય છે. કેવી અદ્ભુત લીલા એમણે પ્રગટ કરી છે. નિત્ય મિલન એટલે કે હંમેશ માટે સંયોગ છે. કે જેથી રાધા અને કૃષ્ણને કદી પણ એકબીજાથી જુદા જ ના પાડી શકાય ? જો નિત્ય મિલન હોય તો વિરહ ક્યાંથી હોય ? બંને વચ્ચે જુદાગરો ક્યાંથી હોય ? અત્યારે કૃષ્ણ રાધારાણીના વિરહનું તીવ્ર દર્દ અનુભવે છે અને રાધારાણી એવા રોષે ભરાયેલા છે કે કૃષ્ણને સમજ નથી પડતી કે એ કેવી રીતે દૂર કરવો. કૃષ્ણ રાધારાણીનું જીવન તથા

આત્મા છે. પરંતુ રાધારાણી એવા ગુસ્સામાં છે કે પોતે એક પળનો વિરહ સહી શકે એમ નથી, છતાં ય એણે કૃષ્ણને બહાર ધકેલી દીધા. મને આ બરોબર સમજાતું નથી. છતાંય પૌર્ણમાસીની આજ્ઞા અને પ્રોત્સાહનને લીધે હું આ અદ્ભુત લીલાનું વાજિંત્ર બનીશ. હું જો રાધા અને કૃષ્ણના મિલન માટેનું સાધન બનીશ તો હું મારી જિંદગી સફળ થયેલી માનીશ."

ત્યાર બાદ વૃંદાદેવી કૃષ્ણ પાસે પહોંચ્યા. "હું વૃંદાદેવી છું." તેણીએ કહ્યું, "હું પૌર્ણમાસીના માર્ગદર્શન હેઠળ અહીં આવી છું. એમણે મને સર્વ સમાચાર આપ્યા છે. મની ખબર છે કે, રાધારાણીએ મળવાની ના પાડી, તેથી તમે એકદમ નિરાશ બની ગયા છો. હું એ પણ જાણું છું કે રાધારાણીને મળવા માટે અને એમના રોષને દૂર કરવા માટે તમે કાંઈ જ કરી શકો એમ નથી. પરંતુ હજુ પણ એક ઉપાય છે. મારી સૂચના પ્રમાણે વર્તશો તો કાંઈક આશા છે." કૃષ્ણ સંમત થયા, "જરૂર, તું જે કહેશે તે જ હું કરીશ. મને સમજ નથી પડતી કે શું કરવું, હું ખરેખર મૂંઝાયેલો છું."

વૃંદાએ કહ્યું, "ભલે ત્યારે. પરંતુ હું તમને કહું છું તમારે આ ગોપ-વેશ છોડી દેવો પડશે, આ ગોવાળિયાનાં કપડાં. તમારે એ ત્યજી દેવાં પડશે અને તમારા મસ્તક ઉપર સુંદર વાંકડિયા વાળ છે, પરંતુ તમારે એને કાપી નાંખવા પડશે. હવે ફરી આવા સુંદર વાંકડિયા વાળ નહીં રહે. તમારું પોરપીંછ કાઢી નાખવું પડશે. મોરપીંછ હવે ના જોઈએ. અને આ ત્રણ વખત વાળેલું ત્રિભંગી સ્વરૂપ પણ ત્યજી દેવું પડશે. આ સર્વ દૂર કરો. આ શ્યામ વર્ણ. ના ! આ બધું જ ફગાવી દો અને તમારું પીળું વસ્ત્ર કાઢી નાંખો. ભગવા કપડાં પહેરીને ભિખારી, ભિક્ષુક બની જાઓ. તમારે તમારી મોહન મુરલી પણ ફેંકી દેવી પડશે. મોહ પમાડનાર આ વાંસળી ના જોઈએ. એને બદલે હું તમને ખંજની નામનું વાજિંત્ર આપીશ. હું તમને એક ઘણું જ સરસ ગીત શીખવીશ અને તમારે ખંજની વગાડતા વગાડતા એ ગીત ગાવું પડશે. એ બાદ

ખંજની વગાડતા અને ગીત ગાતા ગાતા રાધાના કુંજમાં જાઓ. તમે જો આટલું કરો, તો તમારી રાધારાણી સાથે મિલન માટે કાંઈક આશા રાખી શકાય.

વૃંદાદેવીના આ શબ્દો સાંભળતાં જ, કૃષ્ણે તરત જ આવું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. મૂંડાવેલું મસ્તક અને ભગવા વસ્ત્ર સાથે કૃષ્ણ હાજર થયા. તપાવેલા સોના જેવા રંગવાળો દેહ અને સંન્યાસીના કપડામાં ભિક્ષુક બન્યા. આવી ઈચ્છા કરતાંની સાથે જ આવું સંન્યાસી સ્વરૂપ તરત જ હાજર થયું કેમ કે કૃષ્ણની ઈચ્છા જ સર્વોપરી છે. માત્ર કૃષ્ણની ઈચ્છાથી જ આખી સૃષ્ટિનું સર્જન અને વિનાશ થાય છે. તેથી કૃષ્ણ હવે ભિક્ષુક વેશમાં છે, ભિખારીનાં કપડાં. ત્યાર બાદ વૃંદાદેવીએ આ ગીત શીખવ્યું :

શ્રીમતે રાધે બડ અભિમાની, વામ્ય-ભાવ શિરોમણિ
શ્યામ સરી અંગે આચ્છાદન, તવ તપ્ત કાંચન વર્ણ
એતે દીન છિલે પગલિની રચી, કાનુ પ્રેમ પ્રાણ સંપી
સર્વ રૂપે ગુણે ઓગો ગાંધર્વિકે, કાનુ મન કરિ ચુરિ
અજી રાધા-પ્રેમ ભિક્ષા માંગી, કાનુ ફેરે દ્વારે દ્વારે હઈ

આ સુંદર ગીત વૃંદાદેવીએ કૃષ્ણને શીખવ્યું. ત્યાર બાદ સંન્યાસીના સ્વરૂપમાં ખંજની વગાડતા અને ઉપરનું ગીત ગાતા ગાતા કૃષ્ણ રાધા કુંજમાં પ્રવેશ્યા.

"હે શ્રીમતે રાધે ! તેં રોષનો ભાવ, અભિમાન ધારણ કર્યું છે, ઘણું જ અભિમાન. વામ્ય ભાવ શિરોમણિ. ડાબેરી ભાવમાં તું જ સર્વશ્રેષ્ઠ ઝવેરાત છે. તારો સમગ્ર દેહ ભૂરી સાડીથી ઢંકાયેલો છે અને તારા દેહનો વર્ણ તપેલા સુવર્ણ સમાન છે. તપ્ત-કાંન-ગૌરાંગી. અત્યાર સુધી તું કાનુ પ્રેમમાં-કૃષ્ણના પ્રેમમાં પાગલ હતી. ઓ ગાંધર્વિકે, રાધારાણી, દરેક બાબતમાં તેં કાનુનું હૃદય અને મન બંને ચોરી લીધાં છે. પરંતુ આજે કાનુ

રાધા-પ્રેમ, રાધા-પ્રેમ, રાધા-પ્રેમની ભિક્ષા માંગતો માંગતો દ્વારે દ્વારે ફરતો ભિખારી બન્યો છે.

સંન્યાસી ઠાકુર

જ્યારે કૃષ્ણ રાધારાણીના કુંજને દ્વારે આવ્યા, લલિતા અને વિશાખાએ સુંદર સંન્યાસી જોયા અને આ અદ્ભુત ગીત સાંભળ્યું. લલિતાએ પૂછ્યું, "હે સંન્યાસી ઠાકુર, તમે આવું સુંદર ગીત ક્યાંથી શીખ્યા?"

સંન્યાસી ઠાકુરે જણાવ્યું, "મારા ગુરુ છે એમનું નામ ગાંધર્વિકા છે અને તે ગીત હું તેમની પાસેથી શીખ્યો છું."

ત્યાર બાદ વિશાખાએ પૂછ્યું, "શા માટે તમે અહીં આવ્યા છો ? તમને શું જોઈએ છે સંન્યાસી ઠાકુર ?"

"હું તો સંન્યાસી છું. મને આ ભૌતિક જગતમાંથી કશું જ જોઈતું નથી. મેં સર્વ કાંઈ છોડી દીધું છે. કેમ કે હું માત્ર પ્રેમનો ભિક્ષુક છું, પ્રેમ ભિખારી. વિશાખાએ કહ્યું, "સંન્યાસી ઠાકુર, આવી હકીકત છે. મારી પ્રિય સખી અતિ દુઃખી છે, એ મરણ પથારીમાં છે. એનું ભાગ્ય એકદમ ખરાબ છે, દુર્ભાગી. ઓ સંન્યાસી ઠાકુર, તમને મારી પ્રાણસખીનું ભાગ્યસુખ વાંચતા આવડે છે ?"

"હા મને ખબર છે કે ભાગ્ય કેવી રીતે વાંચવું ?"

"કોણે તમને શીખવ્યું છે ?"

"ઓહ, મારા ગુરુ ગાંધર્વિકા પાસેથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. તેમણે મને આ સર્વ શીખવ્યું છે."

આ સાંભળતાં જ વિશાખાએ પૂછ્યું, "સંન્યાસી ઠાકુર, તમે કુંજમાં મારી પ્રાણસખીનું ભાગ્ય વાંચી આપવા માટે આવશો ? એમ કરવાથી તમને એની દુઆ મળશે અને મારી સખીની દુઆથી તમને પ્રેમ પણ જરૂર મળશે જ."

સંન્યાસી ઠાકુરે કહ્યું, "જરૂર શા માટે નહીં ? મારે જવું જ જોઈએ કેમ કે હું એ પ્રેમધનનો લોભી છું. એ કારણે જ મેં આ સંન્યાસી વેષ ધારણ કર્યો છે. હું પ્રેમનો ભિક્ષુક, પ્રેમભિખારી છું. મારે જવું જ જોઈએ."

એ બાદ એઓ સંન્યાસી ઠાકુરને કુંજની અંદર લઈ ગયા. લલિતા રાધારાણી જ્યાં સૂતાં હતાં એ ઓરડામાં અંદર પ્રવેશી અને એણે રાધારાણીને સંન્યાસી ઠાકુરના આગમનના સમાચાર આપ્યા. દરમિયાનમાં વિશાખાએ એમને વિનંતી કરી. "સંન્યાસી ઠાકુર, તમે જે અતિ સુંદર ગીત ગાતા હતા તે મહેરબાની કરીને ગાશો ? મારે તે સુંદર ગીત સાંભળવું છે. તમે તે ગાશો ?"

સંન્યાસી ઠાકુરે કહ્યું, જરૂર, શા માટે નહીં ? એ મારું મનગમતું ગીત છે." એ બાદ એમણે ગાવાનું શરૂ કર્યું. અજી રાધા-પ્રેમ ભિક્ષા માંગી, કાનુ ફેરે દ્વારે દ્વારે હઈ: "આજે કાનુ રાધારાણીના પ્રેમની ભીખ માંગતા માંગતા સર્વના દ્વારના પગથિયાઓ ઘસી રહ્યો છે." જ્યારે એમણે એ છેલ્લી લીટી ગાઈ, ત્યારે રાધારાણીના કાનમાં એ શબ્દો પ્રવેશ્યા. તરત જ એમના હૃદયમાં રૂદનનો ભાવ ઊભરાયો.

આશ્લિખ્ય વા પાદ-રતામ્ પીનષ્તુ મામ્, અદર્શનામ્ મર્મ-હતામ્ કરોતુ વા
યથા તથા વા વિદધાતુ લમ્પટો, મત્-પ્રાણ-નાથસ્ તુ સ એવ નાપર:
"એ લંપટને જે કરવું હોય તે કરે, એ મને આલિંગન કરે કે લાત મારે. મને દર્શન આપ્યા વગર વિરહના અગ્નિમાં બાળી નાંખે. એને જેમ કરવું હોય તેમ કરવા દો. આખરે તો એ લંપટ જ છે. છતાંય એ જ સદૈવ મારા પ્રાણનાથ, મારા હૃદયના સ્વામી છે, બીજું કોઈ જ નહીં."

મહાપ્રભુના શિક્ષાષ્ટકનાં આ છેલ્લાં વાક્યો છે અને એ રાધારાણીના હૃદયના ઊડાણમાંથી નીકળ્યાં છે.

એ બાદ લલિતાએ એને શાંત પાડી, "ઓ મારી પ્રાણસખી: શાંત થા. શાંત થા. એક સરસ સંન્યાસી ઠાકુર આવ્યા છે. એ બધું જ જાણે

છે, સર્વજ્ઞ છે. તે તારું ભાગ્ય વાંચી આપશે. તું તારા પ્રાણવલ્લભ, હૃદયેશ્વરને મળી શકશે કે નહીં તે સંન્યાસી કહેશે."

રાધારાણીના કુંજના ઝરૂખામાં બે આસનોની વ્યવસ્થા ધ્યાનપૂર્વક કર્યા બાદ લલિતાએ સંન્યાસીને સમજાવીને ત્યાં બેઠક આપી. એ બાદ રાધારાણી પોતાના અંદરના ઓરડામાંથી બહાર આવ્યા. તેમણે પોતાના મસ્તક ઉપર પડદો ઢાંક્યો હતો કેમ કે તે કદી કોઈ પુરુષ વ્યક્તિનું મુખ જોતા નથી. કૃષ્ણ સિવાય બીજા કોઈ પુરુષ રાધારાણીનું મુખ જોઈ શકે નહીં. લલિતાએ સંન્યાસીની સામે બીજું આસન મૂકીને રાધારાણીને બેસાડ્યા. એ બાદ રાધારાણીનો ડાબો હાથ પકડીને લલિતા સંન્યાસી ઠાકુરને બતાવવા માટે એમની પાસે લાવી. "ઓ સંન્યાસી ઠાકુર !" તેણે કહ્યું, "કૃપા કરીને અમારી પ્રાણસખીનું ભાગ્ય વાંચી આપો."

સંન્યાસી ઠાકુરે કહ્યું, "ક્ષમા કરો, પરંતુ હું તો સંન્યાસી છું. હું કોઈ સ્ત્રીના હાથને સ્પર્શ કરી શકું નહીં. ના, મારો સંન્યાસ ધર્મ નાશ પામશે."

"તો પછી તમે કેવી રીતે એનું ભાગ્ય વાંચશો ?"

"હું તારી સખીના ભાગ્યને એના કપાળ ઉપરની રેખાઓ જોઈને જાણી શકું. આ ઘૂંઘટ ઉઠાવી લ્યો અને હું એનું ભાગ્ય વાંચીશ."

ત્યાર બાદ વિશાખાએ કહ્યું, "ઓ સંન્યાસી ઠાકુર, તમે તો જોઈ શકો છો કે અમારી સખી આ દુનિયામાં કોઈ પુરુષનું મુખ જોતા જ નથી. એ બાબતમાં તે ખૂબ જ ચુસ્ત છે."

કપટી સંન્યાસીએ જવાબ આપ્યો, "અરે બાબા ! હું તો દંડી-સંન્યાસી છું. તમને સમજાતું નથી ? મારે કોઈ ઈચ્છા જ નથી. મેં તો સર્વ કાંઈ ત્યજ્યું છે, હું તો માત્ર ભિક્ષુક છું. પ્રેમની ભીખ માંગુ છું. હું પ્રેમ ભિખારી છું. તમારી સખી દંડી સંન્યાસી પાસે પોતાનો ઘૂંઘટ દૂર કરતાં શા માટે શરમાય છે ? જો તમારી સખી ઘૂંઘટ દૂર કરશે તો એને કાંઈ પણ નુકસાન નહીં થાય. ત્યાર બાદ હું એની ભાગ્ય રેખાની ગણતરી કરી શકીશ. હું સંન્યાસી છું. હું કોઈ સાધારણ મનુષ્ય નથી જ."

જ્યારે લલિતાએ રાધારાણીના મુખ ઉપરથી ઘૂંઘટ ઉઠાવી લીધો, ત્યારે તરત જ શ્યામ ત્રિભંગ લલિત કૃષ્ણનું સ્વરૂપ પ્રગટ થયું. સંન્યાસી સ્વરૂપ અદશ્ય થઈ ગયું. ત્રણ જગ્યાએ વાંકુ વળેલું, બંસી, મોરપીંછ અને પીળું પીતાંબર પહેરેલ, સુંદર ઘરેણાઓથી લદાયેલું શ્યામસુંદરનું કૃપામય સ્વરૂપ પ્રગટ થયું. ત્યારબાદ કૃષ્ણનાં નયનોનું રાધારાણીનાં નયનો સાથે મિલન થયું. નેણથી નેણનું મિલન. તરત જ રાધારાણીની ઉદાસીનતા અદશ્ય થઈ ગઈ. વિશાખા તો આશ્ચર્ય ચકિત બની ગઈ. "આ શું છે ?"

કૃષ્ણ-લીલા - ગૌર-લીલા

રામાનંદ રાયને, જ્યારે મહાપ્રભુએ પોતાનું અસલ સ્વરૂપ દેખાડ્યું ત્યારે એમને આ દર્શન થયું.

પહિલે દેખીલું તોમાર સંન્યાસી-સ્વરૂપ
એબે તોમા દેખિ મુનિ શ્યામ-ગોપ-રૂપ

રામાનંદ રાયે શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુને કહ્યું, "પ્રથમ તો મને તમે સંન્યાસી જેવા દેખાયા, પરંતુ હવે હું તમને શ્યામ સુંદર, બાળ ગોપાળ સ્વરૂપમાં જોઈ શકું છું."

(ચૈ. ચ. મધ્ય ૮.૨૬૮)

રામાનંદ રાયે શ્યામ સુંદર સ્વરૂપ નિહાળ્યું. જેવું સંન્યાસી સ્વરૂપ અદશ્ય થયું, કૃષ્ણનું શ્યામ સ્વરૂપ પ્રગટ્યું. રામાનંદ રાય વ્રજલીલામાં વિશાખા સખી છે. તેથી એ આવું દર્શન કરી શક્યા.

તોમાર સન્મુખે દેખી કાંચન-પંચાલિકા
તાંર ગૌર-કાંત્યે તોમાર સર્વ અંગ ઢાકા

"હું તમારી સુવર્ણની પ્રતિમા જોઉં છું, અને તમારું સમગ્ર શરીર સોનેરી કિરણોથી ઢંકાઈ ગયું છે."

(ચૈ. ચ. મધ્ય ૮.૨૬૯)

તાહાતે પ્રકટ દેખો સ-વંશી વદન
નાના ભાવે ચંચલ તાહે કમલ-નયન

"હવે હું જોઉં છું કે તમે તમારા હોઠ ઉપર મુરલી પકડી છે અને તમારા કમળનયનોમાં જુદા જુદા ભાવો પ્રગટ થવાથી ચંચલ થઈને સર્વત્ર ફરી રહ્યા છે."

(ચૈ. ચ. મધ્ય ૮.૨૭૦)

એ સમયે કૃષ્ણે શ્રીમતીને કહ્યું, "ઓ રાધે, તું કૃષ્ણ આહ્વાદિની છે. તારી સર્વ લીલાઓ મારા આનંદ માટે જ છે. તારી ઈચ્છા મારા સિવાય બીજા કોઈના દેહને સ્પર્શવાની નથી જ. તો મારે પણ હે રાધા ! તારા સિવાય બીજી કોઈને સ્પર્શવું નથી જ. કોઈ કોઈ વાર હું ચંદ્રવલિના કુંજમાં જાઉં છું કે જેથી તારા વામ્ય ભાવમાં વધારો થાય. એ રીતે તારો વામ્ય ભાવ પરાકાષ્ઠાએ પહોંચે. અને મને એમાંથી કાંઈક આનંદ મળે છે. હવે આજે વામ્યભાવ પરાકાષ્ઠાએ પહોંચ્યો છે. તારો રોષ ઉતારવા માટેનો બીજો કોઈ ઉપાય મને દેખાયો નહીં તેથી મેં સંન્યાસ વેષ ધારણ કર્યો, અને હું ભિક્ષુક બન્યો, પ્રેમ ભિખારી.

પહેલા જ્યારે રાધારાણી રડતા હતા. વિશાખાએ કૃષ્ણને કહ્યું, "એક દિવસ તમારે પણ આમ જ રડવું પડશે." તેથી હવે એ હંમેશાં મહાપ્રભુના રૂપમાં રડે છે.

ઋણી

આ રીતે કૃષ્ણે રડવું પડ્યું. કૃષ્ણને રડવું પડ્યું એટલું જ નહીં પણ સંન્યાસી બનીને રાધા પ્રેમની, રાધારાણીના પ્રેમની ભિક્ષા પણ માંગવી પડી. "એ સિવાય હું ઋણ ચૂકવી શકું નહીં - ન પારયે ન પારયે" કૃષ્ણ કહે છે "હું ઋણી બન્યો છું."

ન પારયે 'હમ્ નિરવદ્ય-સંજુયામ્ સ્વ-સાધુ-કૃત્યમ્ વિબુધાયુસાપિ વઃ
યા માભજન્ દુર્જય-ગેહ-શૃંખલાઃ સંવૃશ્ય તદ્ વઃ પ્રતિયાતુ સાધુના

"ઓ ગોપીઓ, હું તમારી નિષ્કલંક સેવાનું ઋણ ચૂકવી શકું એમ નથી, બ્રહ્માના આખા જીવનમાં પણ નહીં. તમારી મારા પ્રત્યેની મમતામાં કાંઈ જ ઊણપ નથી. તમે સર્વ પ્રકારની કૌટુંબિક બંધનોની સાંકળ કાપી નાખીને મારી સેવા કરી છે, કે જે કાપવાનું કાર્ય અતિશય કપરું છે. તેથી કૃપા કરીને તમો એ ઋણના પુરસ્કાર તરીકે તમારા પોતાના અદ્ભુત કાર્યોનો-ગૌરવપૂર્ણ ગુણોનો જ સ્વીકાર કરો.

(ભાગવતમ્ ૧૦.૩૨.૨૨)

અહીં કૃષ્ણ કહે છે, "હું તમારું ઋણ ચૂકવી શકતો નથી. ઓ ગોપીઓ, તમારો મારા પ્રત્યેનો પ્રેમ એવો છે કે તમે સર્વ નિયમો અને કાયદાઓ તથા વેદિક વિધિના સિદ્ધાંતોનું ઉલ્લંઘન કર્યું છે. શાંત રાત્રિએ તમો દોડતા દોડતા મારી પાસે આવતા હતા." આ રાગાનુક ભક્તિ છે, કોઈપણ નિયમ કે કાયદા નથી.

તેથી કૃષ્ણ ઋણી બન્યા અને આ ઋણ ચૂકવવા એ સંન્યાસી સ્વરૂપે પ્રગટ થાય. તદ્દન જુદું જ સ્વરૂપ. ત્રણ જગ્યાએ વળેલા નહીં, સુંદર વાંકડા વાળ પણ નહીં. હવે મસ્તક મૂંડાવેલું છે, એમના પીળા વસ્ત્રોનો રંગ બદલાઈને ભગવો થઈ ગયો છે અને એ રાધા પ્રેમ માંગે છે. આ છે રાધાભાવ. એમને આ સંન્યાસી રૂપ ધરવું પડ્યું. એ સિવાય એ ઋણ વાળી શકે એમ નથી. હવે કૃષ્ણ આ રૂપમાં ફરે છે કે જે રાધા કૃષ્ણનું સંયુક્ત સ્વરૂપ છે. રસરાજ-મહાભાવ. એ છે શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુ.

મંજરીનો ભાવ

દરમિયાનમાં પૌર્ણમાસીએ વૃંદાદેવીને આજ્ઞા કરી હતી, તેથી એમણે સર્વ મંજરીઓને રાધા અને કૃષ્ણને બેસવા તથા ઝૂલવા માટે કુંજને શણગારવામાં રોકી. હવે તેઓ રાધા અને કૃષ્ણ માટે કુંજને અને હિંડોળાને શણગારી રહ્યા છે. આ છે મંજરી ભાવ-સેવા. આપણી

લાગણી આ મંજરી ભાવ છે અને આપણે રાધા અને કૃષ્ણની સેવા માત્ર આ મંજરી ભાવથી કરીએ છીએ.

રાધા કૃષ્ણ પ્રાણ મોર જુંગલ કિશોર
જીવન મરણે ગતિ આરો નાહિ મોર

કાલિંદીર ફૂલ કેલિ-કદંબરે વન
રતન બેદીર ઉપર બોસાબો દુ'જન

શ્યામ-ગૌરી-અંગે દિલો દોહાર ગલે
અધરે તુલિયા દિબો કર્પૂર-તાંબુલે

લલિતા વિશાખા આદિ જત સખી વૃંદ
આજ્ઞાય કોરિબો સેબા ચરણારવિંદ

શ્રી કૃષ્ણ ચૈતન્ય-પ્રભુર દાસેર અનુદાસ
સેવા અભિલાષ કોરે નરોત્તમદાસ

હરે કૃષ્ણ હરે કૃષ્ણ કૃષ્ણ કૃષ્ણ હરે હરે
હરે રામ હરે રામ રામ રામ હરે હરે

"દિવ્ય યુગલ, શ્રી શ્રી રાધા અને કૃષ્ણ મારું જીવન અને આત્મા છે. જીવન કે મરણમાં મારે એમના સિવાય બીજો કોઈ આશરો નથી.

નાના કદંબ વૃક્ષોનાં જંગલમાં યમુનાને કિનારે, હું આ દિવ્ય યુગલને ઝળહળતા (ઝવેરાત-રત્નોમાંથી) બનાવેલ સિંહાસન ઉપર બેસાડીશ.

હું એમના શ્યામ અને ગૌર રૂપને ચૂંચાથી સુગંધિત કરેલું ચંદન લગાડીશ અને હું તેમને ચામરના વીંઝણાથી પવન ઢોળીશ. ઓહ ! ક્યારે હું તેમના ચંદ્ર સમાન મુખનાં દર્શન કરીશ ?

માલતીનાં ફૂલના હાર બનાવીને હું તેમના કંઠમાં પહેરાવીશ અને કર્પૂરથી સુવાસિત કરેલું તાંબુલનું પાન તેમના મુખમાં મૂકીશ.

લલિતા અને વિશાખાથી શરૂ કરીને સર્વ સખીઓની મંજૂરી મેળવીને હું રાધા અને કૃષ્ણના ચરણકમળની સેવા કરીશ.

દિવ્ય યુગલની આ રીતે સેવા કરવા માટે શ્રી કૃષ્ણ ચૈતન્ય મહાપ્રભુના દાસના પણ દાસ-નરોત્તમદાસ આતુરતાથી ઝંખે છે."

હવે રાધા અને કૃષ્ણ સુંદર હિંડોળા ઉપર બેઠા છે.

રાઈ-કાનુ દુઈ બસિલ ઝુલન રત્ન મણેઓપરી
જુગલ-ચરણે સોનર નૂપુર રૂણ-જન રૂણ-જન બાજે
શ્યામ હસ્તે સોનર બાલા રાઈ હસ્તે કંકણ સાજે
શ્યામ ગલે વનમાલા વિરજે રજિ ગલે મતિ સાજે
શ્યામ અધર મધુર મુરલિ 'રાધા, રાધા' બોલિ દકે
શ્યામ શિરે મોહન ચુડ રાઈ શિરે વેનિ સાજે
પ્રેમા તુરા ગોપી-ગણ લૌરય આસિ મિલિલ તતક્ષણ
ચરણે નૂપુર બન્ધિ દુહું ગઈ નાચે અનુક્ષણ
પિય-કરિ દ્વારે જુગલ ગયે બરિ બિન્દુ કોરિ સિંચને
કેહો દોલય મનિ કેહ મૂદુ મૂદુ ચામર દુલય
કેહો મૃદાંત બજય કંસાર બજય

કરતાલિ લલિતા સુંદરી કોરે અરોતિક પંચ-પ્રદીપ જલિ
ગુરુ-કૃપા લભિ મંજરી-ભાવે સેઈ લીલા લહરિ હેરિબા વા કહે

રાધા અને કૃષ્ણ હિંડોળા ઉપર બેઠા છે અને ત્યારે ગોપીઓ તેમને જૂલાવે છે. યુગલનાં ચરણો સુવર્ણના નૂપુરથી શણગારેલા છે અને એમાંથી રૂણ ઝુણ રૂણ ઝુણનો ધ્વનિ ઉત્પન્ન થાય છે. શ્યામનાં હાથનાં કાંડા ઉપર સુવર્ણનાં કંગનો છે, તે જ રીતે રાઈ અગર રાધાના હાથ ઉપર સુવર્ણના બાજુબંધો છે. શ્યામે જંગલનાં ફૂલોની માળા કંઠ ઉપર પહેરી

છે અને એ જ રીતે રાધારાણીનો કંઠ મોતીની માળાથી શણગારેલો છે. કૃષ્ણે હોઠ ઉપર મોરલી પકડેલી છે. મોરલીમાંથી મધુર સંગીત વહે છે. રાધે, રાધે, એશો એશો રાધે: "ઓ રાધે, ઓ રાધે, આવ, આવ, રાધે." યશોદામાએ કૃષ્ણના વાંકડિયા વાળ સુંદર રીતે બાંધ્યા છે અને રાધારાણીના વાળ બે ચોટલાઓમાં લટકી રહ્યા છે. એ જ સમયે બીજી બધી ગોપીઓ આવવાથી તેમના નૂપુરમાંથી રૂણ ઝુણ અવાજ આવ્યો. હવે ગોપીઓ નૃત્ય કરે છે અને રાધા અને કૃષ્ણનાં યશોગાન ગાય છે. કોઈક પાણી લાવે છે, કોઈક ઝૂલણા ઝૂલાવે છે અને બીજી કોઈક ચામર ઢોળવામાં રોકાઈ છે. કોઈક મૃદંગ, કોઈ કોઈ કરતાલ અને કોઈક હાથથી તાળી પાડે છે. લલિતા સુંદરી પંચ પ્રદીપ આરતી અર્પણ કરે છે. ક્યારે ગુરુ કૃપાથી હું રાધા અને કૃષ્ણની મંજરી ભાવથી સેવા કરીશ ?

રામાનંદ રાયને શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુમાં રાધા અને કૃષ્ણનાં દર્શન થાય છે. એની વિગતવાર સમજૂતી પાન નં. ૪૯-૫૦ ઉપર છે તે વાંચશો.

રામાનંદ રાયની મૂર્છા

તબે હાસી તારે પ્રભુ દેખાઈલા સ્વરૂપ

‘રસ-રાજ’, ‘મહાભાવ’— દુઈ એક રૂપ

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ સર્વ આનંદોના સાગર છે, અને શ્રીમતી રાધારાણી ભગવાન માટેના પ્રેમભાવનું જીવંત દષ્ટાંત છે. આ બંને સ્વરૂપો શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુમાં સંયુક્ત થઈને એક બન્યા છે. આ કારણથી ભગવાન ચૈતન્ય મહાપ્રભુએ પોતાનું અસલ સ્વરૂપ રામાનંદરાયને બતાવ્યું.

ગૌરાંગ મહાપ્રભુ રસરાજ અને મહાભાવનું સંયુક્ત સ્વરૂપ છે. પરંતુ ક્યાં સાધનોથી બંને ભેગા થયા ? આ ઘણું જ ગૂઢ તત્ત્વ છે.

હૃદયે ધરયે યે ચૈતન્ય-નિત્યાનંદ

એ-સબ સિદ્ધાંત સેઈ પાઈબે આનંદ

"જેણે ભગવાન ચૈતન્ય મહાપ્રભુ અને ભગવાન નિત્યાનંદ પ્રભુને પોતાના હૃદયમાં કેદ કરીને પકડી લીધા છે તેઓ આ દિવ્ય સાર સાંભળીને સુખી બનશે."

(ચૈ. ચ. આદિ ૪.૨૩૩)

આવાં પ્રેમી ભક્તો, જેઓ ચૈતન્ય મહાપ્રભુને પોતાના હૃદયમાં રાખે છે, તેઓ આ નિયમ જાણે છે. તેઓ એનો આનંદ માણી શકે છે. લોચનદાસ ઠાકુરે ગાયું છે, આન્વદ્ધ કરૂણા સિન્ધુ કાતિય મુહાન. આ ગૌરવ તત્ત્વ સાગર સમાન છે. એ સાગર અતિ મજબૂત બંધથી રુંધાઈ ગયો છે. પરંતુ એ પ્રેમી ભક્તો એ બંધને કાપી નાખે છે. ત્યાર બાદ સાગરનો પ્રવાહ એકદમ બહાર ધસી આવ્યો. આ પ્રેમીભક્તોની દયા વગર આપણે આ ગૂઢ તત્ત્વ કદી પણ સમજી શકતા નથી.

એ સખ સિદ્ધાંત હય આમેર પલ્લવ

ભક્ત-ગણ-કોકિલેર સર્વદા વલ્લભ

"એ સિદ્ધાંત, આ પ્રેમ તત્ત્વ, કેરીના ઝાડની નવી (વૃદ્ધિ પામેલ) ઊગેલી ડાળીની જેમ, ઘણી સુંવાળી અને લાલ. તેઓ હંમેશાં પ્રેમી-ભક્તોને આનંદ આપે છે, જેઓ આ રીતે કોયલ પક્ષી જેવા છે.

(ચૈ. ચ. આદિ ૪.૨૩૪)

અભક્ત-ઉસ્ત્રેર ઈથે ના હય પ્રવેશ

તબે ચિત્તે હય મોર આનંદ-વિશેષ

"જેઓ અભક્તો છે, ભક્ત નથી તેઓ ઊંટો જેવા છે. તેઓ આ વિષયમાં પ્રવેશી શકતા નથી."

(ચૈ. ચ. આદિ ૪.૨૩૫)

અતએવ ભક્ત-ગણે કરી નમસ્કાર

નિઃશંકે કહીયે, તાર હૌક ચમત્કાર

"આવા પ્રેમી-ભક્તોના ચરણકમળમાં મારા પ્રણામ કરીને, હું આ તત્ત્વ સમજાવવા માટે મારાથી બનતા સર્વ પ્રયત્નો કરીશ."

(ચૈ. ચ. આદિ ૪.૨૩૭)

ભજ ગૌરાંગ કહ ગૌરાંગ લહ ગૌરાંગેર નામ રે,

જે જન ગૌરાંગ ભજે સેઈ હય આમાર પ્રાણ રે

"આવા પ્રેમી ભક્તો, જેઓ હંમેશાં ગૌરાંગ ભજનમાં પરોવાયેલા છે, તેઓ મારા પ્રાણ અને આત્મા છે."

તો આ પ્રેમી ભક્તો કોણ છે ? એઓ ગૌરહરિના નિત્ય પરિકરો (સાથીદારો) છે : શ્રી રામાનંદ રાય, શ્રી રૂપ ગોસ્વામી, શ્રી રઘુનાથ ભટ્ટ અને રસાયાર્યો જેવા કે શ્રીવાસ, શ્રીપાદ, પ્રબોધાનંદ સરસ્વતી અને શ્રીપાદ કવિ કર્ણપુર. આ સર્વ પ્રેમી ભક્તોએ આ અમૃતમય પ્રેમ-તત્ત્વ ચાખ્યું છે અને તેમણે એને વર્ણવ્યું પણ છે. જો આપણે આ પ્રેમી ભક્તો, સખીમંજરીઓ કે જેઓ આપણા ગુરુ છે, એમને પગલે પગલે ચાલીએ તો

આપણને તેમની કૃપા મળે. ત્યાર બાદ આપણે પણ આ પ્રેમતત્ત્વ માણી શકીશું. જેઓએ ચૈતન્ય-નિત્યાનંદની કૃપા મેળવી છે, ખાસ કરીને નિત્યાનંદ પ્રભુની, તેઓ ગૌર પ્રેમ રસથી છલકાતા મહાસાગર અગર ગૌર રસ સિંધુમાં તેઓ તરી શકશે. માત્ર ત્યારે જ આપણે આ ગૌર-રસ-મહાસિંધુમાં તરી શકીશું. તે સિવાય વ્યક્તિ એમાં તરી ના શકે. તમે એ સાગરને કિનારે પણ નહીં પહોંચી શકો. તમે એનાથી દૂર ઘણે દૂર રહેશો, તો પછી એમાં પ્રવેશવાની અને એ સાગર તરવાની તો વાત જ ક્યાંથી થાય ?

આશ્ચર્યનો હુમલો

આ અતિ મહાન વિષય છે. હું મૂઝાઈ ગયો છું. મેં આ મહાસાગરમાં પ્રવેશવા માટે પ્રયત્નો કર્યા છે, પરંતુ મને ખબર નથી પડતી કે કયે રસ્તે જાઉં. આ રસ્તે કે પેલા રસ્તે ? એવો મહાન વિષય છે.

રામાનંદ રાય શા માટે મૂર્છિત બન્યા ?

પહિલે દેખીલું તોમાર સંન્યાસી-સ્વરૂપ,

એબે તોમા દેખિ મુનિ શ્યામ-ગોપ-રૂપ

તોમાર સંમુખે દેખી કાંચન-પંચાલિકા,

તાંર ગૌર-કાન્ત્યે તોમાર સર્વ અંગ ઢાકા

રામાનંદ રાયે શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુને કહ્યું "પહેલી વાર મને તમે સંન્યાસી જેવા દેખાયા, પરંતુ હવે એક શ્યામવર્ણના ગોપબાળ એટલે કે તમે મને શ્યામસુંદર જેવા દેખાવ છો. હવે મને શું દેખાય છે ? મને સુવર્ણની ઢીંગલી જેવા દેખાવો છો, તમારો આખો શ્યામ દેહ સોનેરી કિરણોથી ઢંકાયેલો લાગે છે.

કૃષ્ણ અંદર છે. તેથી જ કહ્યું છે કે 'અંતર કૃષ્ણ બહિર ગૌર' શ્યામ સ્વરૂપ અંદર છે જે સુવર્ણની ઢીંગલીમાંથી નીકળતાં કિરણોથી ઢંકાયેલું છે. એ ગૌર છે અને રામાનંદ રાયે એ જોયું. રામાનંદ રાય શ્યામને ઓળખે છે કેમ કે વ્રજલીલામાં એ વિશાખા સખી છે. એ 'કાંચન પાંચાલિકા', એ સુવર્ણની ઢીંગલીને પણ ઓળખે છે. એ છે રાધારાણી. એથી એ બંનેને ઓળખે છે કારણ વ્રજલીલામાં એ વિશાખા સખી છે, અને આ બંને એમને અતિ પ્યારા છે. તો પછી જ્યારે ગૌરહરિએ આ સ્વરૂપો બતાવ્યા, ત્યારે એ શા માટે મૂર્છા પામ્યા ? એ જ પ્રશ્ન છે. એ તો તેમને ઓળખતા જ હતા. નહિતર એ કેવી રીતે કહી શકે,

રાધિકાર ભાવ-કાંતિ કરી'અંગિકાર, નિજ-રસ આસ્વદિતે કરિયાછ અવતાર

"મારા પ્યારા પ્રભુ, હું સમજું છું કે તમે શ્રીમતી રાધારાણીના શરીરનો વર્ણ અને હૃદયના ભાવો ધારણ કર્યા છે. આ બંને વસ્તુઓ ધારણ કરીને, તમે તમારી પોતાની દિવ્ય મજાક ઉડાવી રહ્યા છો, અને તેથી જ તમે શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુ તરીકે અવતર્યા છો."

(ચૈ. ચ. મધ્ય ૮.૨૭૯)

રામાનંદ રાય આમ કહે છે. તેથી એ અજાણ્યા નથી જ. મૂર્છા પામવા માટે કોઈ કારણ પણ નથી. તો પછી એ શા માટે મૂર્છા પામ્યા ?

દેખી'રામાનંદ હઈલા આનંદે મૂર્છિત, ધરિતે ના પારે દેહ, પડીલા ભૂમિતે

"આ સ્વરૂપ જોઈને, રામાનંદ રાયે દિવ્ય આનંદમાં આવી જઈને (બાહ્ય) ચેતના લગભગ ગુમાવી દીધી. ઊભા રહી ના શક્યા તેથી જમીન ઉપર ઢળી પડ્યા."

(ચૈ. ચ. મધ્ય. ૮.૨૮૫)

એ જમીન ઉપર ઢળી પડ્યા. શા માટે ? એવું કયું આશ્ચર્ય છે ? એ તો આ બધું જ જાણે છે. એ એમને માટે નવું તો નથી જ. જો કોઈને ખબર જ ના હોય તો એને આશ્ચર્ય થાય. પરંતુ રામાનંદ રાય એ જાણે છે, તો પછી શા માટે એ મૂર્છિત થયા ?

સૌથી વધુ (તીક્ષ્ણ) ધારદાર

આચાર્યોએ આ રીતે સમજાવ્યું છે. આ પ્રશ્ન વિરહ અને મિલનનો છે. રૂપ ગોસ્વામિના 'ઉજ્જવલ નીલમણિ' નાટકમાં ત્રણ પ્રકારના વિરહો છે, એ વર્ણવ્યા છે. ત્રણ પ્રકારનાં મિલનો પણ છે. ત્રણ પ્રકારના વિરહો ભવિ, ભૂત અને ભવન્ છે. પ્રથમ તો અમે સમજાવીશું કે ભવિ વિરહ એટલે શું, ભૂત વિરહ એટલે શું અને ભવન્ વિરહ એટલે શું ? અતિશય ધ્યાનપૂર્વક દરેકે આ વિષય વિષે સાંભળવું અને સમજવા પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. જો મહાપ્રભુ એમની દયા આપણી ઉપર વરસાવે તો જ એ શક્ય બનશે.

અકુર વ્રજભૂમિમાં કૃષ્ણને લઈ જવા માટે આવ્યા છે. હજુ પણ એ કૃષ્ણને બહાર લઈ ગયા નથી, પરંતુ લઈ જવાના તો છે જ. જ્યારે ગોપીઓએ વિચાર્યું, ત્યારે તેઓને વિરહનું કાંઈક દુઃખ થાય છે. આ ભવિ-વિરહ છે. એ હજુ પણ થયો નથી, પરંતુ અકુર આવ્યા છે અને કૃષ્ણને લઈ જ જવાના છે. તે સમયે ગોપીઓ વિરહ વ્યથા અનુભવે છે. આને ભવિવિરહ કહે છે.

એ બાદ ભૂત વિરહ આ રીતે સમજાવ્યો છે. અકુર કૃષ્ણને લઈ ગયા બાદ દિવસો ઉપર દિવસો પસાર થઈ ગયા. વધુ દિવસો જેમ જેમ પસાર થયા, વિરહનું દર્દ વધુ અને વધુ તીવ્ર બની ગયું. આને ભૂત-વિરહ કહે છે.

તો પછી ભવન્ વિરહ શું છે ? ગોપીઓ પોતાની નજર સામે જ, અકુરને તેમના પ્રાણ-કાંત, હૃદયના સૌથી વધુ પ્યારા, કૃષ્ણને લઈ જતા જોઈ રહી છે. અકુર તેમના પ્રાણ છીનવી રહ્યા છે. સર્વ ગોપીઓ આવી અને રથના પૈડા પાસે ઢળી પડી. "અમારા પ્રાણ નીકળી રહ્યા છે, અમે કેવી રીતે જીવી શકીશું ? રથના પૈડા અમારા શરીર ઉપર ફરવા દ્યો." એઓ જમીન ઉપર અત્યારે આળોટે છે. આને ભવન્-વિરહ કહે છે. આ ભવન્-વિરહ વખતે થતું દર્દ સૌથી તીવ્ર હોય છે. તેથી જ ભવિ, ભૂત અને ભવન્, તીવ્ર, અતિ તીવ્ર અને તીવ્રતમ્.

નિષ્ણાત ચોર

જેમ ત્રણ પ્રકારના વિરહ હોય છે, એ જ રીતે, ત્રણ પ્રકારનાં મિલન હોય છે. એ કયા કયા છે ? ભવિ, ભૂત અને ભવન્. એકસરખા નામ વાપર્યાં છે. ભવિ મિલન, ભૂત મિલન અને ભવન્ મિલન. અમે તે સમજાવવા પ્રયત્ન કરીશું.

વૃંદાવનનાં, નિધુવન જંગલમાં રાધા અને કૃષ્ણ ભેગા થયા છે. કૃષ્ણ ત્યાં છે અને રાધા એમને મળવા આવી છે. એ છે ભવિ મિલન. તેઓ હજી મળ્યા નથી, પરંતુ તેઓ મળવાના છે જ. કૃષ્ણ પણ ત્યાં છે, રાધા પણ ત્યાં જ છે. આ છે ભવિ-મિલન. તેમનું મિલન પછીથી થશે.

ત્યારબાદ, જ્યારે બંને ભેગા થાય છે. રાધા અને કૃષ્ણનું શરીર એક બને છે. દા. ત., શ્રી ગૌરાંગ. એ ભૂત-મિલન તરીકે જાણીતું છે અને વિશાખા સખીએ આ જોયું છે. એ નિધુવનમાં જ છે. તેથી રામાનંદ રાય માટે એ અજાણ્યું નથી જ. પરંતુ એવું શું છે કે જે એમણે જોયું જ નથી ? એમણે ભવિમિલન અને ભૂતમિલન જોયેલું છે. પરંતુ એમણે ભવન્-મિલન જોયું નથી. તેથી હવે એ એમને બતાવવામાં આવે છે અને તેથી તે મૂર્છા પામ્યા. એ સમજવું એટલું સહેલું પણ નથી જ. આપણે આ સાગરમાં વધુ ઊંડા ઊતરવું પડશે.

આ ભવન્ મિલન અદ્ભુત છે. હવે રામાનંદ રાય ભવન્-મિલન જોઈ રહ્યા છે. પૂર્વે વિશાખા તરીકે, એમણે નંદનંદન રસરાજ કૃષ્ણને વૃષભાનવી-દેવી રાધારાણીનાં હૃદયમાં પ્રવેશતા નહોતા જોયા. કૃષ્ણ વિચારતા હતા, "એના હૃદયના ખૂણામાં એ મહાભાવ છે અને મારે એ મેળવવો પડશે જ. મારે એ મેળવવો જ પડશે, તે સિવાય મારી ત્રણ ઈચ્છાઓ કદી પણ સંતોષાશે નહીં. પરંતુ એ કેવી રીતે મેળવવો ?"

કૃષ્ણ ચોરવામાં કુશળ છે. સ્તવમાળામાં રૂપ ગોસ્વામીએ જણાવ્યું છે, 'કુતુકી રસ-સ્તોમમ્ હત્વા.' એ કૃષ્ણ, જે ચોરી કરવામાં અતિ નિપુણ છે, એ રાધારાણીનાં હૃદયમાં પ્રવેશ્યા અને હૃદય ચોરી લીધું. કેવી

રીતે ? રાધારાણીને વિરહના અગ્નિમાં બાળીને. એમનું હૃદય મીણ જવું છે. જ્યારે તમારે વસ્તુ ઉપર મહોર મારવી હોય, ત્યારે તમે મીણને અગ્નિમાં નાંખો છો. એ પીગળી જાય ત્યારે તમે એની ઉપર મહોર મારો છો. સંસ્કૃત શબ્દ 'જતુ'નો અર્થ મીણ થાય છે. તેથી કૃષ્ણ ચોરવાની કળામાં નિપુણ છે, તેણે રાધારાણીને વિરહના અગ્નિમાં તપાવ્યા, જ્યારે રાધારાણીએ એમના હૃદયમાં વિરહનો અગ્નિ અનુભવ્યો, ત્યારે મીણ પીગળ્યું અને કૃષ્ણ એમાં પ્રવેશ્યા. જ્યાં સુધી એ સખત હતું ત્યાં સુધી એમાં એ કેવી રીતે પ્રવેશી શકે ? તેથી પ્રથમ તો એ પીગળ્યું અને ત્યાર બાદ એ (કૃષ્ણ) રાધારાણીનાં એકદમ ઊંડા અને ઊંડા અને સૌથી વધુ ઊંડા ભાગમાં પ્રવેશ્યા. તે જ કારણે રામાનંદ રાયે પહેલા કદી આવું જોયું જ નહોતું. પરંતુ હવે એમણે જોયું કે કૃષ્ણ કેવી રીતે અંદર પ્રવેશ્યા. આ એવું તો અદ્ભુત છે કે એમને મૂર્છા આવી ગઈ. "અરે ભવન્-મિલન" એમણે ભાવિ અને ભૂત મિલન જોયેલા. તેથી એમણે કહ્યું, "મેં પહેલા તો જોયું કે તમે સંન્યાસી હતા. ત્યાર બાદ શ્યામ-રૂપ-ગોપ, એક શ્યામ ગોવાળ બાળ જોયો. ત્યાર બાદ મેં સુવર્ણની ઢીંગલી તમારી પાસે જોઈ અને તમારું આખું શ્યામ શરીર સોનેરી કિરણોના પ્રકાશથી ઢંકાઈ ગયું. મેં આ જોયું." પરંતુ એમણે આ ભવન્-મિલન નહોતું જોયું. કૃષ્ણ રાધારાણીના હૃદયના ખૂણામાં કેવી રીતે પ્રવેશે છે તે. પરંતુ હવે તે પ્રત્યક્ષ રીતે પોતાની નજર સામે નિહાળે છે. તેથી એ બેભાન બન્યા. આ અદ્ભુત છે.

સૌમ્ય (હુંફાળાં) કિરણો

અહીં ઉદાહરણ આપ્યું છે. ચંદ્ર ઊગતાંની સાથે જ ફૂલની પાંદડીઓ ધીરે ધીરે એક પછી એક ખુલી જાય છે. દરેકને આની ખબર છે. આપણે ચંદ્રને જોઈએ છીએ. આપણે ચંપકના ફૂલની બંધ કળી પણ જોઈએ છીએ. પરંતુ કોઈ પણ એ નથી જોઈ શકતું કે કેવી રીતે ચંદ્રે એનાં કોમળ કિરણો રૂપી હાથ વડે ચંપકની કળીની પાંદડીઓ ખોલી

નાંખી, આ ગૌડીય વૈષ્ણવ તત્ત્વજ્ઞાન છે. દરેક વ્યક્તિ ચંદ્રને જુએ છે અને દરેક વ્યક્તિ ચંપકની કળી જુએ છે. પરંતુ ચંદ્ર એનાં કિરણો રૂપી સુંવાળા હાથ વડે ચંપકની કળીની પાંદડીઓ ખોલે છે. કોઈએ પણ એ જોયું છે ? ના, ના. કોઈએ પણ એ જોયું જ નથી. ગૌરહરિએ એ તેમને બતાવ્યું. રામાનંદ રાયે જોયું કે શ્યામ-શશધર, શ્યામ કે જે ચંદ્ર જેવા છે, એ એમના કોમળ હાથ વડે ચંપકવર્ણી રાધારાણી કે જેનો દેહ ચંપક-ફૂલ જેવો પીળો છે. એના હૃદયમાં રહેલ ચંપકની કળીનાં પાંદડાં એક પછી એક ખોલી નાંખે છે અને કેવી રીતે ધીરે ધીરે એ હૃદયના મધ્ય ભાગમાં પ્રવેશે છે. એ એમણે જોયું. ભવન્ મિલન. પૂર્વે એમણે એ જોયેલું નહીં તેથી તે બેભાન બન્યા. પ્રેમ ધીરે ધીરે જુદા જુદા સ્તર ઉપર વધે છે, સ્નેહમાંથી માન, પ્રણય વગેરે.. બે પ્રકારના સ્નેહ હોય છે. એક ધૃત સ્નેહ અને બીજો મધુ સ્નેહ, ઘી જેવો અને મધ જેવો. રાધારાણીનો સ્નેહ મધ સમાન છે, મધુ સ્નેહ અને ચંદ્રાવલીનો સ્નેહ ઘી સમાન છે, ધૃત-સ્નેહ. જ્યારે મિલન થાય ત્યારે ઘી પીગળી જાય છે, પણ મધ ઘટ્ટ બને છે. મધ મિલન દરમિયાન પીગળતું નથી. રાધારાણીનો સ્નેહ મધ જેવો છે, મિલન દરમિયાન એ વધુ અને વધુ ઘટ્ટ બને છે. તેથી કોઈ કેવી રીતે એમાં પ્રવેશે ?

ઉજ્જવલ નીલમણિમાં રૂપ ગોસ્વામીએ જુદા જુદા પ્રકારની કાંતાઓ, અથવા નાયિકાઓ વર્ણવી છે. એમાં એક પ્રકાર છે સ્વાધીન-ભર્તૃકા કાંતા, નાયિકા કે જે મુખ્ય પાત્ર ભજવે છે જ્યારે તે વિરહનું દર્દ અનુભવે છે, ત્યારે સ્નેહ પીગળે છે. કેમ કે અતિ પ્રબળ અગ્નિમાં મીણ પીગળી જાય એ રીતે જ, તેથી વિરહની તીવ્ર વ્યથાથી તે મીણ પીગળ્યું. હવે તે સખત નથી. એ પીગળેલું છે. તેથી એ અગ્નિમાં, પાંદડીઓ એક પછી એક ખૂલી ગઈ અને રસરાજ નીલમણિ કૃષ્ણ રાધારાણીના હૃદયના ખૂણામાં પ્રવેશે છે. હવે તે ત્યાં સંતાઈ ગયા છે. બહાર માત્ર રાધાનો (વર્ણ) રંગ જ છે. આ ગૌર છે. કૃષ્ણ ક્યાં છે ? કૃષ્ણ રાધારાણીના હૃદયના ઊંડા ખૂણામાં સંતાયેલા છે. એ અંદર

છે બહાર નથી. આ છે તત્ત્વ. આજે રામાનંદ રાયે જોયું કે, કેવી રીતે, રાધારાણીનાં હૃદયના ખૂણામાં પ્રવેશ્યા બાદ, કૃષ્ણ એના દેહના (વર્ણ) રંગથી ઢંકાઈ ગયા છે. આ છે રાધા કૃષ્ણનું મિલન, ભવન્ મિલન, કે જે ગૌરહરિએ રામાનંદ રાયને બતાવ્યું. એમણે એ પૂર્વે જોયું જ નહોતું. તેથી તે બેભાન બન્યા.

ગૂઢ પ્રેમરસ

આ પ્રેમમાં આવું બળ છે, વિક્રમ, અને જે એનો આસ્વાદ માણે છે તે જ જાણે છે કે કેવું વિક્રમ એમાં છે. બે વિરોધો એક જ પાત્રમાં છે, મિલન અને વિરહ. એ વિષામૃતેર મિલન છે. વિષ અને અમૃતનું મિલન. જ્યારે બે વિરોધીઓ એક જ પાત્રમાં છે, એ છે ગૌર હરિ. કૃષ્ણ પાત્રમાં આ બે વિરોધીઓ છે ? ના, એ માત્ર ગૌરપાત્રમાં જ છે. આ તફાવત ગૌર અને કૃષ્ણ વચ્ચે છે. એ સિવાય, તત્ત્વમાં કોઈ જ ફેરફાર નથી.

જ્યારે રામાનંદ રાયે પોતાની સગી આંખે આ જોયું, ત્યારે ભાવના આવેશમાં એ બેભાન થઈને ધૂળમાં આળોટ્યા. ત્યાર બાદ મહાવદાન્ય પુરુષોત્તમ ગૌરાંગે પોતાના કમળ જેવા હસ્ત વડે એમને સ્પર્શ કર્યો અને રામાનંદ રાયમાં (એમની ચેતના પાછી આવી) ફરીથી જાગૃતિ આવી ગઈ.

પ્રભુ તાન્રે હસ્ત સ્પર્શી' કરાઈલા ચેતન,
સંન્યાસીર વેષ દેખી' વિસ્મિત હઈલ મન

આલિંગન કરી' પ્રભુ કઈલ આશ્વાસન,
તોમા વિના એઈ રૂપ ના દેખે અન્ય-જન

“જ્યારે રામાનંદ રાય જમીન ઉપર બેભાન થઈને ઢળી પડ્યા, ચૈતન્ય મહાપ્રભુએ એના હાથને સ્પર્શ કર્યો અને એમનામાં તરત જ ફરીથી જાગૃતિ આવી. છતાંય જ્યારે એમણે ચૈતન્ય મહાપ્રભુને સંન્યાસી

વેષમાં જોયા, ત્યારે એ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા. રામાનંદ રાયને આલિંગન કર્યા બાદ, ભગવાને તેમને એવું જણાવતાં આશ્વાસન આપ્યું. "તમારા સિવાય કોઈએ પણ આ સ્વરૂપ જોયું નથી."

(ચૈ. ચ. મધ્ય ૮.૨૮૪, ૨૮૫)

રામાનંદ રાય સિવાય, કોઈએ પણ આ ભવન્ મિલન કદી પણ જોયેલું નહીં. પરંતુ આજે એમણે એ જોયું.

ગૌર અંગ નાહે મોર-રાધાંગ સ્પર્શન,
ગોપેન્દ્ર-સુત વિના તેન્હો ના સ્પર્શે અન્ય-જન

"ખરી રીતે મારા દેહનો વર્ણ ગૌર નથી. એ એવો લાગે છે કારણ એણે રાધારાણીના શરીરનો સ્પર્શ કર્યો છે. છતાંય, તેણી નંદ મહારાજના પુત્ર સિવાય બીજા કોઈનેય સ્પર્શતી નથી."

(ચૈ. ચ. મધ્ય. ૮.૨૮૭)

તાન્ર ભાવે ભાવિત કરિ' આત્મ-મન,
તભે નિજ-માધુર્ય કરી આસ્વાદન

"મેં હવે મારું શરીર અને મન શ્રીમતી રાધારાણીની લાગણીમાં પલટી નાંખ્યું છે. આ રીતે હું મારી પોતાની વ્યક્તિગત મધુરતા તે સ્વરૂપમાં માણું છું. મને મારું પોતાનું માધુર્ય માણવાની ઈચ્છા થઈ છે. મારે શું કરવું? રાધારાણીનો ભાવ અને દેહનો વર્ણ ધારણ કર્યા વગર હું કેવી રીતે એનો આસ્વાદ માણું? (ચૈ. ચ. મધ્ય ૮.૨૮૮) તેથી જ એમણે એવું કર્યું અને શ્રીકૃષ્ણ ચૈતન્ય બનીને આવ્યા. આ છે ગૌર તત્ત્વ. ચૈતન્ય ચંદ્રામૃતમ્માં (૧૨૨ મો શ્લોક) પ્રબોધાનંદ સરસ્વતી કહે છે,

શ્રીમદ્-ભાગવતસ્ય યત્ર પરમં તાત્પર્યમ્ ઊત્તેકિતમ્

શ્રી-વૈયાસકિના દુરન્વયતયારાસ-પ્રસંગે' પી યત્

યદ્ રાધા-રતિ-કેલિ-નાગર-રસાસ્વાદૈક-સદ્ ભાજનમ્

તદ્ વસ્તુ પ્રથનાય ગૌર-વપુષા લોકે' વતીર્ણો હરિઃ

"સમજવા માટે અતિ મુશ્કેલ હોવાથી, શુકદેવ ગોસ્વામીએ શ્રી શ્રી રાધા અને કૃષ્ણની માધુર્યમય શૃંગાર લીલાનું વર્ણન શ્રીમદ્ ભાગવતમાં રાસનૃત્યનાં વર્ણન વખતે અતિશય ટૂંકમાં જણાવ્યું છે. શુકદેવ ગોસ્વામીએ શ્રીકૃષ્ણની રાસ-લીલા કે જે શ્રીમદ્ ભાગવતમૂનો સાર છે તે ઘણી જ ટૂંકમાં, વર્ણવી છે. વિસ્તારથી નહીં. કારણ કે આ રસને માણી શકે એવા ભક્તો હોતા નથી. એમણે શા માટે એ વાત વિસ્તારથી કહેવી પડે ? હવે, આ રાધાકૃષ્ણ ગૂઢ-રસ, પ્રેમ રસ કે જે અતિ ખાનગી છે, તેને વિસ્તારપૂર્વક કહેવા માટે અને આ ભૌતિક દુનિયામાં તેનો પ્રચાર કરવા માટે, ગૌરસુંદરે અવતાર ધારણ કર્યો છે.

અને ગૌરાંગ અવતાર પરિપૂર્ણ અવતાર છે, સર્વાંગ સંપૂર્ણ. એ મત્સ્ય અગર કુર્મની જેમ અંશિક અવતાર નથી.

યદિ નિગદિત-મીનીઘ-અંશવદ્ ગૌરચંદ્રો
ન તદ્ અપિ સ હિ કશ્ચિદ્ શક્તિ-લીલા-વિકાશઃ

અતુલ-સકલ-શક્તિ-આશ્ચર્ય-લીલા-પ્રકાશૈર્
અનધિગત-મહત્ત્વઃ પૂર્ણ એવાવતીર્ણઃ

"જો કોઈ કહે કે ભગવાન ચૈતન્ય મત્સ્ય ભગવાનની જેમ અંશ અવતાર છે, અથવા એ ના હોય, તો લીલા અવતાર કે શક્ત્યાવેષ અવતાર છે, તો એ ભગવાન ચૈતન્યની ખરી મહત્તા સમજતો જ નથી, કે જે મૂળ પુરુષોત્તમ છે અને જે સંપૂર્ણ અને અજોડ શક્તિઓથી અને અદ્ભૂત લીલાઓથી ભર્યાભર્યા છે."

(ચૈતન્ય ચંદ્રામૃત ૧૪૧)

ગૌર અવતાર પરિપૂર્ણ અવતાર છે. સંપૂર્ણ, કેમ કે એ કૃષ્ણ સ્વયં છે. પરંતુ એમનો ભાવ જુદો છે. ભક્ત ભાવ. એ ભક્તની લાગણીઓ ધારણ કરે છે અને ભક્તના રૂપમાં છે. ભક્તભાવ ધારણ કરીને એ પોતાનું માધુર્ય માણવા માટે ભક્તનો ભાવ ધારણ કરીને આવ્યા. ખાસ કરીને રાધારાણીનો ભાવ, કારણ માત્ર રાધારાણી જ એ

માધુર્ય સંપૂર્ણ રીતે માણી શકે છે. જ્યારે કૃષ્ણને એવી ઈચ્છા થઈ, ત્યારે રાધારાણીનો ભાવ અને દેહનો વર્ણ ધારણ કરીને ગૌરાંગ તરીકે આવ્યા. માદનાખ્ય-મહાભાવ ચોરવા માટે એ રાધારાણીના હૃદયના ખૂણામાં પ્રવેશ્યા અને છૂપાઈ ગયા. તેથી બહારથી એ રાધા-ભાવ-કાંતિ, રાધારાણીના વર્ણથી ઢંકાયેલા છે.

+

+

1

રાધા અને કૃષ્ણનું સંયુક્ત સ્વરૂપ

રાધા અને કૃષ્ણ વચ્ચેની પ્રેમકથા ભગવાનની આંતરિક (આનંદદાયક) આહવાદિની શક્તિનું દિવ્ય (પ્રાગટ્ય) દર્શન છે. જો કે રાધા અને કૃષ્ણ બંને એક જ સ્વરૂપ છે, છતાં ય તેઓ હંમેશ માટે (છૂટા પણ પડેલા છે.) બે દેહમાં વસે છે. હવે આ બંને દિવ્ય સ્વરૂપો શ્રીકૃષ્ણ ચૈતન્યના રૂપમાં ભેગા થયા છે. હું તેમને પ્રણામ કરું છું, કે જે રાધારાણીના મનોભાવ તથા દેહના વર્ણ લઈને પોતે પ્રગટ્યા છે.

કોણ આ ગૌર તત્ત્વને સમજી શકે છે ? એ અતિ ગૂઢ અને ખાનગી છે. તેથી એટલી બધી મૂંઝવણ અને ગેરસમજૂતી ઊભી થઈ છે. ગૌર કૃષ્ણ છે અને કૃષ્ણ ગૌર છે. તત્ત્વ એક જ છે. બીજા શબ્દોમાં તેઓ જુદા નથી જ. પરંતુ તફાવત શો છે ? ગૌર સ્વરૂપમાં, રાધા અને કૃષ્ણ સંયુક્ત થઈને એક જ રૂપમાં દેખાય છે. વ્રજલીલામાં બે સ્વરૂપો છે. - સ્વયં રૂપ રસરાજ શ્રીકૃષ્ણ અને માદનાખ્ય મહા-ભાવમયી શ્રી રાધા. વ્રજલીલામાં બે દેહ છે, પરંતુ ગૌર લીલામાં એક દેહ છે, 'એકી ભૂત' - રાધા અને કૃષ્ણ સંયુક્ત થયેલા છે. એ જ એક માત્ર તફાવત ગૌર તત્ત્વ અને કૃષ્ણ-તત્ત્વમાં છે. તે સિવાય કોઈપણ તફાવત નથી - ગૌર કૃષ્ણ છે અને કૃષ્ણ ગૌર છે.

ચૈતન્ય-ચરિતામૃત, ચૈતન્ય-ભાગવત્ અને ચૈતન્ય ચંદ્રામૃત જેવાં શાસ્ત્રોમાં કંઈ કેટલાયે પ્રમાણો અને સાબિતીઓ આપવામાં આવી છે.

નંદ-સૂત' બલિ'યાન્ને ભાગવતે ગાઈ,
સેઈ કૃષ્ણ અવતીર્ણ ચૈતન્ય ગોસાંઈ

"જેને શ્રીમદ્ ભાગવતમ્ નંદ-સૂત, નંદમહારાજના પુત્ર તરીકે વર્ણવે, તે ચૈતન્ય ગોસાંઈ થઈને પૃથ્વી ઉપર નીચે ઉતર્યા છે."

(ચૈ. ચ. આદિ ૨.૯)

એઈ ગૌરચંદ્ર યબે જન્મિલા ગોકુલે, શિશુ સંગે ગૃહે કૃડા કરિ બુલે

"આ પહેલાના યુગમાં, આ શ્રી ગૌરચંદ્ર ગોકુળમાં કૃષ્ણ તરીકે અવતર્યા. એ જુદા જુદા ઘરોમાં બીજાં બાળકોની સાથે બાળપણની લીલા ભજવવા ભટક્યા."

(ચૈ. ભાગ. આદિ ૭.૪૭)

તેથી જ સ્વરૂપ ગોસ્વામીએ કહ્યું છે, 'નૌમી કૃષ્ણ સ્વરૂપમ્ : ' "હું જે પોતે જ કૃષ્ણ છે એ ગૌરને મારા પ્રણામ." અને ગૌર સ્વરૂપનું વિશિષ્ટ લક્ષણ છે 'રાધા ભાવ દ્યુતિ સુવલિતમ્' એ રાધાના હૃદયના ભાવો અને દેહનો વર્ણ લઈને અવતર્યા છે. આ વિશિષ્ટ લક્ષણ છે. 'ચૈતન્યાખ્યમ્ પ્રકટમ્ અધુના તદ્-ધ્વયમ્ ચૈક્યમ્ આપ્તમ્' (ચૈ. ચ. આદિ ૧.૫) ધ્વય એટલે બે. એ છે રાધા અને કૃષ્ણ. બંને ભેગા થઈને એક જ દેખાય છે. પ્રબોધાનંદ સરસ્વતીપાદ એમના ચૈતન્ય-ચંદ્રામૃત (શ્લોક ૧૩)માં કહે છે, 'એકીભૂતમ્ વપુર્ અવતુ વો રાધયા માધવસ્ય' "એકી ભૂતમ્ વપુર્, રાધા અને માધવનું સંયુક્ત સ્વરૂપ તમારું રક્ષણ કરો." અને ગૌરનું સ્વરૂપ શું છે ? 'ગૌરઃ કો'પિ વ્રજ-વિરાહિણી-ભાવ-મગ્નસ્ ચકાસ્તિ (૧૦૮મો શ્લોક) "ગૌર એ છે કે જે વ્રજ ભૂમિની ગોપીઓના ભાવમાં કૃષ્ણ વિરહની વ્યથા અનુભવે છે." 'સાક્ષાદ્- રાધા-મધુરિપુ-વપુર્ ભાતિ ગૌરચંદ્ર (ગૌરાંગઃ) (૧૦૮મો શ્લોક) "ગૌર રાધા અને કૃષ્ણનું સંયુક્ત સ્વરૂપ છે."

કૃષ્ણ-લીલા ગૌરલીલા છે. ગૌર-લીલા કૃષ્ણલીલા છે. કૃષ્ણ-લીલા અને ગૌર-લીલા વચ્ચે કોઈ તફાવત નથી. જે રીતે નામી અને નામ વચ્ચે કોઈ તફાવત નથી એ જ રીતે. નામી કૃષ્ણ પોતે છે અને નામ કૃષ્ણનું જ નામ છે. તત્ત્વની દૃષ્ટિએ કૃષ્ણ એના નામથી જુદા નથી. છતાં ય કૃષ્ણનામાષ્ટકમાં, શ્રીલ રૂપ ગોસ્વામીએ કહ્યું છે, 'પૂર્વસ્મત્ પરમ એવ હન્ત કરુણમ્.' "જો કે નામી અને નામ વચ્ચે કોઈ ફરક નથી, છતાં ય

પહેલા અને બીજાની સરખામણી કરતાં, બીજું પહેલા કરતાં વધુ દયાળુ છે." એનો અર્થ એ છે કે નામ નામી કરતાં વધુ દયાળુ છે. એ જ રીતે, કૃષ્ણ-લીલા અને ગૌર-લીલા વચ્ચે તફાવત નથી, પરંતુ ગૌર-લીલા વધુ કૃપાળુ લીલા છે. તેથી જ એ ઔદાર્યમય લીલા તરીકે જાણીતી છે. ઔદાર્ય એટલે ઉદારતા. કૃષ્ણલીલા બે ભાગમાં વહેંચાયેલી છે - માધુર્ય અને ઔદાર્ય, મધુરતા અને ઉદારતા. ગૌરલીલા કૃષ્ણલીલા છે અને કૃષ્ણલીલા ગૌરલીલા છે, પરંતુ ગૌરલીલામાં આ ઔદાર્ય મુખ્ય છે અને એ કૃપા-લીલા, વધુ દયાળુ લીલા છે. આ જ માત્ર તફાવત છે. બીજો કોઈ નહિ.

માત્ર જેઓએ ઘણા મોટા પ્રમાણમાં પુણ્ય-કર્મો કર્યા છે - 'કૃત-પુણ્ય-રાશિ:' તે જ માત્ર આ ગૌર તત્ત્વ સમજી શકે છે. આવી વ્યક્તિ ગૌરહરિનાં ચરણકમળમાં જ આશ્રય લેશે. એમને ગૌરની કૃપા મળશે અને ગૌરનાં ચરણકમળોની ભક્તિ મળશે. એમ કરવાથી રાધારાણીનાં ચરણકમળોમાંથી નીકળતા પ્રેમામૃતથી એનું હૃદય ભરાઈ જશે, ત્યારે જ તે પ્રેમસાગરમાં ડૂબે છે. ત્યારે જ આ ગૌર તત્ત્વ સમજી શકાય છે. એ સિવાય શક્ય જ નથી.

ચૈતન્ય ચરિતામૃતમાં શ્રીલ કવિરાજ ગોસ્વામીએ ગૌરતત્ત્વ સમજાવ્યું છે.

રાધા-પૂર્ણ-શક્તિ, કૃષ્ણ પૂર્ણ શક્તિમાન,

દૂઈ વસ્તુ ભેદ નાઈ, શાસ્ત્ર-પ્રમાણ

રાધા-કૃષ્ણ એઈ છે સદા એક હી સ્વરૂપ,

લીલા રસ આસ્વદિતે ધરે દૂઈ-રૂપ

રાધા-ભાવ-કાંતિ દુઈ અંગીકાર કરિ',

શ્રી-કૃષ્ણ-ચૈતન્ય-રૂપે કૈલ અવતાર

શ્રી કૃષ્ણ ચૈતન્ય ગોસાંઈ પ્રજેન્દ્રકુમાર

રસ-મય-મૂર્તિ કૃષ્ણ સાક્ષાત શૃંગાર

"શ્રી રાધા સંપૂર્ણ શક્તિ છે અને ભગવાન કૃષ્ણ સંપૂર્ણ શક્તિના માલિક, શક્તિમાન છે. બંનેમાં તફાવત નથી. શાસ્ત્રોમાં એની સાબિતિઓ આપેલી છે.

(ચૈ. ચ. આદિ ૪.૯૬)

"આ રીતે રાધા અને કૃષ્ણ એક જ છે, પરંતુ લીલા રસ માણવા માટે એમણે બે સ્વરૂપો ધારણ કર્યા છે.

(ચૈ. ચ. આદિ ૪.૯૮)

"રાધારાણીના હૃદયના ભાવ અને શરીરનો વર્ણ લઈને, કૃષ્ણ શ્રી કૃષ્ણ ચૈતન્ય બનીને આવ્યા."

(ચૈ. ચ. આદિ ૪.૯૯, ૧૦૦)

"ચૈતન્ય ગોસાંઈ કૃષ્ણ છે, કે જે નંદમહારાજના પુત્ર છે, સર્વ રસોના સાગર અને શૃંગાર રસનું જીવંત ઉદાહરણ."

(ચૈ. ચ. આદિ ૪.૨૨૨)

જે નંદમહારાજના પુત્ર છે એ શચિમાતાના પુત્ર થઈને આવ્યા. 'વ્રજેન્દ્ર નંદન જેઈ સચિ-સુત હોઈલો સેઈ' એ કૃષ્ણ છે, તેથી એ શૃંગાર રસરાજ છે, દાંપત્ય પ્રેમના રાજા. એ સત્ય છે. પરંતુ જ્યારે રાધારાણીના ભાવ તથા વર્ણ લઈને જન્મે છે, ત્યારે એ ગૌરાંગ તરીકેના એક જ દેહમાં આવે છે. નરહરી સરકારે કહ્યું છે,

ચૈતન્ય ભક્તિ-નૈપુણ્ય, કૃષ્ણસ્ તુ ભગવાન સ્વયમ્

તયો પ્રકાશ દેકત્ર, કૃષ્ણ-ચૈતન્ય ઉચ્ચતે

સ્વયં ભગવાન શ્રી કૃષ્ણ ચૈતન્ય તરીકે આવ્યા કે જે ભક્તિ-નૈપુણ્ય છે, ભક્તિની આખરી મર્યાદા. કૃષ્ણમાં જો ભક્તિની આખરી મર્યાદા ઉમેરી દઈએ તો એ ચૈતન્ય બને છે. કૃષ્ણ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ પરમેશ્વર છે, 'અધ્વય-જ્ઞાન-તત્ત્વ, પર-તત્ત્વ વસ્તુ,' એક જ પરમ્ સત્ય, કાંઈપણ બીજું ઉમેર્યા વગર. પરંતુ જ્યારે તમે શ્રીકૃષ્ણ ચૈતન્ય વિષે કહો, તો એ કૃષ્ણ અને ભક્તિ નૈપુણ્ય છે, ભક્તિની આખરી મર્યાદા. આ ઉમેરેલું છે.

સંયુક્ત થવું એટલે મિલન

શચિનંદન ગૌરાંગ રૂપે રાધા અને કૃષ્ણ બંને એક શરીરમાં ભેગા થયેલા છે. 'રાધા કૃષ્ણ એકી ભૂતાંગ.' એનો અર્થ એ છે કે ગૌરાંગ સ્વરૂપમાં બે વિરોધી ભાવો ભેગા થયેલા છે. એ બંને વિરોધી ભાવો કયા છે ? તે સંભોગ અને વિપ્રલંભ છે. બંને વિરોધી ભાવો એક પાત્રમાં ભેગા થયા છે. એ છે ચૈતન્ય, કે જે કૃષ્ણમાં હાજર નથી. એ માત્ર ગૌરમાં જ છે. આની સમજૂતી ઘણી ઊંડી છે. જ્યારે આપણે ભક્તિ નૈપુણ્યની વાત કરીએ ત્યારે કયા પ્રકારની ભક્તિ આપણે રજૂ કરીએ છીએ ? આ બાબતમાં ભક્તિ રજૂ કરીએ છીએ તે છે. 'નિત્ય સિદ્ધ સાધ્ય ભક્તિ' એ છે પ્રેમ-ભક્તિ. બીજી કોઈ ભક્તિ નહિ. તેની સમજૂતી એ છે કે ભક્તિ નૈપુણ્ય પ્રેમ-ભક્તિની આખરી મર્યાદા છે. અને એ શું છે ? એ છે માદનાખ્ય મહાભાવ. ભક્તિની આખરી મર્યાદા. ભક્તિ-નૈપુણ્ય માત્ર રાધારાણીમાં જ છે. આ માદનાખ્ય મહાભાવ બીજી કોઈ જગ્યાએ કદીપણ જોઈ શકાશે નહિ. તેથી શ્રી કૃષ્ણ ચૈતન્ય કૃષ્ણમાં ઉમેરેલું ભક્તિ નૈપુણ્ય છે. વૃષભાનવી રાધારાણી મહાભાવ-ચિંતામણી-સ્વરૂપા છે. મહાભાવની જીવંત મૂર્તિ અને કૃષ્ણ છે 'રસરાજ પૂર્ણબ્રહ્મ પ્રજેન્દ્ર-નંદન શ્રી-કૃષ્ણ-સ્વયં-ભગવાન. જ્યારે આ બંને ભેગા થાય, એ છે શ્રીકૃષ્ણ ચૈતન્ય.

હવેનો વિષય આવે છે મિલન, કારણ ભેગા થવું એટલે મિલન. ગૌડીય વૈષ્ણવની ભાષામાં મિલનને સંભોગ કહેવામાં આવે છે. ઉજ્જવલ નીલમણિમાં ચાર પ્રકારના સંભોગનું વર્ણન છે. એક પ્રકાર સમૃદ્ધિમાન સંભોગ, સંપૂર્ણ રીતે ભરપૂર સંભોગ. એ સમૃદ્ધિમાન સંભોગમાં રાધા અને શૃંગાર રસરાજ કૃષ્ણ ભેગા થાય છે એ બાદ ગૌરાંગ, શ્રીકૃષ્ણ ચૈતન્ય તરીકે હાજર થાય છે. હલાદિની શક્તિ કૃષ્ણને આનંદ આપનારી શક્તિ છે. તેથી હલાદિની શક્તિ સ્વરૂપ રાધા એ આનંદની સાક્ષાત મૂર્તિ છે અને એ માદનાખ્ય મહાભાવની જીવંત મૂર્તિ છે, અને પ્રેમ-ભક્તિની આખરી મર્યાદા છે. આ માદનાખ્ય મહાભાવ અમર્યાદિત સાગર છે. એમાં એવા

ઊંચા મોજા, 'ઉત્તાલ-તરંગો' આવે છે. તેથી કૃષ્ણે એ ભાવ ગ્રહણ કર્યો અને ગૌરાંગ તરીકે હાજર થયા. વ્રજલીલામાં બે દેહો છે, રસરાજ શ્રીકૃષ્ણ અને મહાભાવમયી રાધા. પરંતુ ગૌરલીલામાં એક જ દેહ છે. રસરાજ શ્રીકૃષ્ણ અને મહાભાવમયી રાધા સંયુક્ત થયા છે. જો કે ગૌર એ શૃંગાર રસરાજ શ્રીકૃષ્ણ અને મહાભાવમયી રાધાનું સંયુક્ત સ્વરૂપ છે, છતાં ય એમાં રાધાભાવ મુખ્ય છે. 'ગૌર: કો પી વ્રજ-વિરાહિણી-ભાવ-મગ્નસૂ ચકારિત.' (શ્લોક ૧૦૮) "ગૌર વ્રજભૂમિની ગોપીની લાગણીઓમાં (આવીને) ડૂબી જઈને કૃષ્ણના વિરહનું તીવ્ર દર્દ અનુભવે છે. વ્રજ-વિરહિણી એટલે કે રાધા-ભાવ મુખ્ય છે. વ્રજ વિરહિણી રાધા કૃષ્ણના વિરહનું અતિ તીવ્ર દર્દ અનુભવે છે જ્યારે એ લાગણી શરીર ધારણ કરે છે. તે જ છે ગૌર..

સૌથી વધુ ઉદાર

ચૈતન્ય મહાપ્રભુની લીલાનો સાગર અમાપ અને તળિયે પહોંચી ન શકાય એટલો ઊંડો છે. આ મહાસાગરને માપવાની હિંમત કોણ કરે ? એ મહાસાગરમાં ડૂબકી મારવી જ શક્ય નથી, પરંતુ એની મીઠી મધુર સુગંધ મારા મનને આકર્ષે છે. તેથી જ હું મહાસાગરને કિનારે ઊભો ઊભો એનું એક બિંદુ પણ ચાખવા પ્રયત્ન કરું છું.

શુદ્ધ-પ્રેમ-સુખ-સિન્ધુ, પાઈ તાર એક બિન્દુ, સેઈ બિન્દુ જગત્ દુબાય કહીબાર યોગ્ય નય, તથાપિ બાઉલે હય, કહિલે વા કેબા પાતિયાય

"કૃષ્ણ માટેનો શુદ્ધ પ્રેમ સુખના સાગર જેવો છે. જો કોઈને એનું એક બિંદુ પણ મળી જાય તો આખી દુનિયા એ બિંદુમાં ડૂબી જાય. આવો ભગવાન માટેનો પ્રેમ પ્રદર્શિત કરવો યોગ્ય તો નથી, પરંતુ પાગલ વ્યક્તિ બોલ્યા વગર રહી શકે નહિ. જો કે એ બોલે છે તો પણ કોઈ એની વાત માનતું નથી."

આવું છે એક બિંદુ, તો પછી સાગરની તો વાત જ શી કરવી ? ગૌરલીલાનાં સાગરનું એક બિંદુ પણ આખા બ્રહ્માંડને કૃષ્ણપ્રેમથી ઊભરાવી દેવા માટે પૂરતું છે. કૃષ્ણપ્રેમ આવી અમૂલ્ય મિલકત છે. પરંતુ જ્યાં સુધી વ્યક્તિ ચૈતન્ય મહાપ્રભુનાં ચરણકમળનો આશ્રય ન લ્યે, ત્યાં સુધી એને મળી શકે નહીં. ગૌરલીલામાં તમને અમાપ દયા જોવા મળશે. એ જ અદ્ભુત છે. ગૌરલીલાનું એ વિશિષ્ટ લક્ષણ છે. એ શું છે ? એ છે મહાપ્રભુનું એમના અનુયાયીઓ પ્રત્યેનું પ્રેમાળ વર્તન. તમે જો સર્વ દુન્યવી અને દિવ્ય વૈભવો એક જ જગ્યાએ જમા કરો તો પણ એ સર્વ થઈને પણ એ મહાભાવની એક રજકણ સમાન પણ થશે નહીં. એ ધન, મિલકત માત્ર રાધારાણીના જ વશમાં છે. એ બીજા કોઈ પાસેથી મળી શકતું નથી. કૃષ્ણ પાસે પણ આવી મિલકત નથી. કૃષ્ણ એના વગરના છે. તેથી કૃષ્ણે વિચાર્યું કે શું કરવું ? કૃષ્ણ સર્વોત્તમ ચોર છે. ચોરવામાં અતિ કુશળ. એણે વિચાર્યું, "હું ચોરી લઈશ." તેથી રાધારાણીના હૃદયમાં પ્રવેશીને કૃષ્ણે એ ચોરીને પોતાના હૃદયમાં રાખ્યું. એ જ રીતે એણે રાધારાણીનો રંગ પણ ચોરી લીધો છે, અને એ સુવર્ણ રંગી બન્યા. કૃષ્ણ શૃંગાર રસ-રાજ છે, શૃંગાર રસનો રાજા. પરંતુ એ તો અંદર જ રહ્યા. બહારથી તો એ ગૌર છે, રાધારાણીના શરીરના રંગ જેવો. આ રીતે એણે પોતાની ત્રણ પ્રકારની ઈચ્છાઓ પાર પાડી. એણે પોતાના સૌંદર્યની મજા માણી અને કોઈપણ પ્રકારના ભેદભાવ વગર વહેંચી દીધી; 'મહા વદન્યાય.'

ચિરાદ્ અદત્તમ્ નિજ-ગુપ્ત-વિત્તમ્ સ્વપ્રેમ-નામામૃતમ્ અત્યુદારઃ

આપામરમ્ યો વિતતાર ગૌરઃ કૃષ્ણો જનેભ્યસ્ તમ્ અહમ્ પ્રપદ્યે

"આ પ્રેમ અત્યાર સુધી કોઈને અપાયો ન હતો. ગોલોક વૃંદાવનની એ અતિ ખાનગી અને છૂપી મિલકત છે. હવે કૃષ્ણ, શ્રી ગૌરાંગ મહાપ્રભુને સ્વરૂપે કોઈપણ પ્રકારના ભેદભાવ વગર સર્વને એમના પવિત્ર નામનું રટણ આપે છે."

હરે કૃષ્ણ હરે કૃષ્ણ કૃષ્ણ કૃષ્ણ હરે હરે

હરે રામ હરે રામ રામ રામ હરે હરે

ગૌર આ પ્રેમની વહેંચણી મફત કરે છે. એ કદી ભેદભાવ નથી રાખતા કે કોઈ સૌથી વધુ પતિત છે કે સૌથી વધુ અધમ છે. આવા અદ્ભુત રીતે ઉદાર, અદ્ભુત રીતે કૃપાળુ અને અદ્ભુત રીતે ક્ષમાશીલ અવતાર ગૌરકૃષ્ણ છે. હું સંપૂર્ણ રીતે એમનું શરણ લઉં છું."

(ચૈ. ચ. મધ્ય. ૨૩.૧)

ગૌરાંગ મહાપ્રભુના સ્વરૂપમાં કૃષ્ણે કૃષ્ણને શોધવાની લીલા પ્રકટ કરી છે. એ જ ગૌર લીલાનું મોટામાં મોટું આશ્ચર્ય છે. એ પોતાની જ શોધ કરે છે અને એમણે એ લીલા પુરુષોત્તમ-ક્ષેત્ર, જગન્નાથપુરી ધામમાં પ્રકટ કરી છે. એમની અંત્યલીલામાં એમણે એ મહાભાવ પ્રકટ કર્યો છે. તેથી એ મહાવદાન્ય બન્યા છે. સૌથી વધુ ક્ષમાશીલ અવતાર કે જે એવો કૃષ્ણ પ્રેમ આપે છે કે જે બીજું કોઈ આપતું જ નથી. એ કૃષ્ણ પ્રેમ સૌથી વધુ ગૂઢ છે. સૌથી વધુ ખાનગી છે, અને કૃષ્ણે રાધારાણીના હૃદયની અંદરની ઓરડીઓમાંથી ચોરી લીધો છે. ઘણા ઘણા ડબ્બાઓમાં એ સખત રીતે બંધ હતો, ડબ્બાની અંદર ડબ્બો, અંદર ડબ્બો, અંદર બીજો ડબ્બો, બીજો ડબ્બો, બીજો ડબ્બો. સર્વ એકદમ અંદરના ઓરડામાં તાળાથી બંધ થઈ ગયેલા. પરંતુ હવે, સૌથી વધુ ક્ષમાશીલ અવતાર, ગૌર હરિએ સર્વ તાળાઓ તોડીને ઊઘાડી નાંખ્યા અને મફત જ આ કૃષ્ણપ્રેમ દરેકે દરેકને અને સર્વને આપે છે.

મીઠું મધ

જો કે નામ-સંકીર્તનથી આ ભક્તિ-તત્ત્વ મળે છે. વેદો ત્રણ તત્ત્વોની વાતો કરે છે : સંબંધ-જોડાણ, અભિધેય-ભક્તિ અને પ્રયોજન-જરૂરિયાત, એ પ્રેમ છે. તેથી ગૌરાંગ રાધા અને કૃષ્ણના સંયુક્ત રૂપે ત્રણ તત્ત્વોમાં છે. કૃષ્ણ ત્રણ જગ્યાએ વળેલા છે. શા માટે ? કારણ કૃષ્ણ ત્રણ તત્ત્વોમાં પ્રગટ થાય છે. સંબંધ, અભિધેય અને પ્રયોજન. સંબંધ

તત્ત્વ આપનારા મુખ્ય શ્રીવિગ્રહો રાધા-મદન-મોહન છે. અભિધેય તત્ત્વના મુખ્ય શ્રીવિગ્રહો રાધા-ગોવિંદદેવ છે, અને પ્રયોજન તત્ત્વના મુખ્ય શ્રીવિગ્રહો રાધા-ગોપીનાથ છે. તેથી ગૌરાંગ મહાપ્રભુ રાધા-મદન-મોહન, રાધા-ગોવિંદ અને રાધા-ગોપીનાથનું સંયુક્ત-રૂપ છે.

કૃષ્ણ ત્રણ જગ્યાએ વળેલા છે. પહેલો વળાંક એમના ચરણકમળોમાં છે. બીજો વળાંક એમનાં મુખની ડાબી બાજુએ છે અને ત્રીજો વળાંક એમના હૃદયમાં છે. એનો અર્થ એ છે કે સંબંધ તત્ત્વ પગ પાસે છે. રાધા-મદન-મોહન. બીજું, અભિધેય તત્ત્વ મુખ પાસે છે રાધા-ગોવિંદ અને ત્રીજું છે પ્રયોજન-તત્ત્વ, હૃદયમાં-રાધા-ગોપીનાથ. કારણ પ્રેમ હૃદયના એકદમ અંદરના ઓરડામાં ભેગો કર્યો છે. સમજૂતી એ છે કે જેઓ ભાગ્યશાળી છે તેઓએ ગૌરહરિનાં ચરણકમળોમાંથી નીકળતું મીઠું મધ મેળવ્યું છે. રાધા-મદન-મોહનના સંયુક્ત રૂપમાં જે છે તે. જેઓ એથી વધુ ભાગ્યશાળી છે, તેઓએ ગૌરહરિના મુખકમળમાંથી નીકળતું મીઠું મધ મેળવ્યું છે. શ્રી શ્રી રાધા-ગોવિંદનું સંયુક્ત રૂપ અને જેઓ વધુમાં વધુ ભાગ્યશાળી છે, તેઓએ ગૌરહરિના હૃદયકમળમાંથી નીકળતું મીઠું મધ મેળવ્યું છે. શ્રી શ્રી રાધા-ગોપીનાથનું સંયુક્ત રૂપ. તેઓ મહાપ્રભુના વ્હાલા ભક્તો સ્વરૂપ દામોદર અને શ્રી રૂપથી શરૂ થાય છે. આ સર્વ મહાજનો અને એમના અનુયાયીઓએ એ મેળવ્યું છે. તેઓ બહાર જાય છે અને પ્રચાર કરે છે.

હરે કૃષ્ણ હરે કૃષ્ણ કૃષ્ણ કૃષ્ણ હરે હરે

હરે રામ હરે રામ રામ રામ હરે હરે

આ મહામંત્ર રાધા-તંત્ર છે, રાધારાણીની પૂજવાની રીત. રાધારાણીથી શરૂ થઈને સર્વ ગોપીઓ, સખી-મંજરીઓ આ હરિ-નામ-સંકીર્તન રટે છે. ગૌર નિતાઈ આ ભૌતિક દુનિયામાં એને લઈ આવ્યા છે. તેમના અનુયાયીઓ સર્વ સખી મંજરીઓ છે, એઓ રટણ કરે છે અને એમના અનુયાયીઓ પંણ રટણ કરે છે.

હરે કૃષ્ણ હરે કૃષ્ણ કૃષ્ણ કૃષ્ણ હરે હરે
હરે રામ હરે રામ રામ રામ હરે હરે

તેઓ પ્રેમની આખરી મર્યાદાનો રસ ચાખે છે. એ જ પ્રેમ-ભક્તિ તત્ત્વની મલાઈ અને સાર છે. આને કહે છે શુદ્ધ ભક્તિ, પ્રેમ-ભક્તિ, પ્રયોજન-તત્ત્વ, અને એ પ્રેમ, પ્રયોજન તત્ત્વના આધારથી કરાતી આપણી પ્રેમભરી સેવા છે. એ પ્રેમ વગર તમે કેવી રીતે રાધા-ગોવિંદ, રાધા-મદન-મોહન, રાધા-ગોપીનાથની સેવા કરી શકો ? તમે જો આ પ્રયોજન તત્ત્વ રહિત હશો તો એ સેવા જરાપણ ગ્રહણ નહીં થાય. પ્રેમ, પ્રયોજન માત્ર એક જ ચીજ જરૂરી છે અને પ્રેમની આખરી મર્યાદા તમે માત્ર રાધારાણીમાં જ જોશો. એ કૃષ્ણમાં નથી. તેથી કૃષ્ણે એ ચોરી લીધો અને ગૌર તરીકે પકડ્યા.

કૃષ્ણનું સૌંદર્ય અસમૌર્ધ્વ સૌંદર્ય છે. તમે એની બરાબરી કરી શકે એવું સૌંદર્ય જોઈ શકશો નહીં. એની સમાન કે ચઢિયાતું કશું છે જ નહીં અને કૃષ્ણ પોતાનું સૌંદર્ય માણવા માટે લોભી બને છે. ગૌર-લીલાનું આ સૌથી વધુ અદ્ભુત લક્ષણ છે. જેઓ પ્રેમી ભક્તો છે તેઓ એનું સૌંદર્ય માણે છે. આશ્રય કક્ષામાં તેઓનો સમાવેશ થાય છે. આ પ્રેમી ભક્તોમાં સર્વશ્રેષ્ઠ રાધારાણી છે. કૃષ્ણ વિષય વિગ્રહ છે. તેથી આશ્રય કક્ષાના ભક્તો કે જેમાં સર્વશ્રેષ્ઠ રાધારાણી છે, તેઓ કેવો રસ માણે છે તે કેવી રીતે સમજી શકે ? આ રસ માણવાનો લોભ થયો તેથી કૃષ્ણે રાધારાણીના હૃદયના ખૂણામાંથી એ ચોરી લીધો. એણે પોતાના જ હૃદયમાં રાખી લીધો અને ગૌરાંગ મહાપ્રભુ તરીકે પ્રકટ થયા. તેથી જ ગૌર ભક્તના ભાવમાં, ખાસ કરીને રાધારાણીના ભાવમાં છે અને એમણે રાધારાણીના શરીરનો વર્ણ લઈ લીધો છે.

પાકેલો રસ

હવે આપણે સમજવું જોઈએ કે શૃંગાર રસનો, દાંપત્યપ્રેમનો રંગ કેવો છે. આ ઘણું ઊંડુ અને ખાનગી તત્ત્વજ્ઞાન છે. કોઈ એવો સવાલ

ઊભો પણ કરે, "બરોબર છે, કૃષ્ણને રાધારાણીના પ્રેમનો રસ ચાખવો છે, જો એણે માત્ર રાધારાણીનો ભાવ સ્વીકાર્યો હોત, તો એની ત્રણે ય ઈચ્છાઓ પૂરી થાત. રાધારાણીના શરીરનો રંગ ધારણ કરવાની શી જરૂર?" આ ઘણો જ મહત્વનો પ્રશ્ન છે, પરંતુ ઘણા ઓછા લોકો તે સમજે છે. સ્વરૂપ દામોદર સ્વામીએ કહ્યું છે તદ્ ભાવાઘાઃ જો કૃષ્ણે માત્ર રાધારાણીનો ભાવ ધારણ કર્યો હોત તો એણે પોતાની ત્રણે ઈચ્છાઓ પૂરી કરી હોત. તો પછી રાધારાણીના શરીરનો રંગ ધારણ કરવાની શી જરૂર ?

જવાબ એ છે કે દરેક વસ્તુ, અગર ચીજ, ને પોતાનો પ્રાકૃતિક રંગ હોય છે. એ રંગ વસ્તુના સ્વરૂપ કે પ્રકૃતિથી જુદો નથી હોતો. ઉદાહરણ રૂપે હૃદયમાં જે ભાવ ઉત્પન્ન થાય એ પ્રમાણે બહારથી રંગ દેખાય છે. જો તમે ગુસ્સે થાવ તો તમારી આંખો લાલ બની જાય છે. તે આપોઆપ જ થાય છે. તેથી રંગ સ્વરૂપ કરતાં જુદો નથી. કૃષ્ણ શૃંગાર રસ-રાજ, માધુર્ય રસનો રાજા છે. શૃંગાર રસનો રંગ શ્યામ છે. વરસાદ પડ્યા બાદ તરત જ ઘેરાયેલા કાળા વાદળો સમાન. તેથી જ્યારે એ શૃંગાર રસનો રાજા છે. એમનો કુદરતી રંગ શ્યામ છે. શ્યામ સુંદર. એ જ સ્વાભાવિક છે.

કૃષ્ણને ત્રણ ઈચ્છાઓ થઈ છે અને આપણે એનું અવલોકન કરીએ તો આપણને ખબર પડશે કે રાધારાણીનો ભાવ અને શરીરનો રંગ ધારણ કર્યા વગર આ ત્રણે ય ઈચ્છાઓ પરિપૂર્ણ થઈ શકે નહીં. જ્યારે આપણે પ્રેમની વાત કરીએ ત્યારે એનો વિકાસ ક્રમશઃ થાય છે. પ્રેમની પ્રથમ શરૂઆતને રતિ કહે છે. જ્યારે રતિ વધુ અને વધુ ઘટ્ટ થાય, ત્યારે એ સ્નેહ, માન, પ્રણય, રાગ, અનુરાગ અને ભાવમાં પરિણમે છે. એ બાદ આવે છે મહાભાવ જેનો વધુ વિકાસ થતાં રૂઢ મહાભાવ, અધિરૂઢ મહાભાવ, મોદનાખ્ય મહાભાવ અને એ બાદ માદનાખ્ય મહાભાવ-સર્વશ્રેષ્ઠ. આ છે પ્રેમનો ક્રમશઃ વિકાસ. જ્યારે પ્રેમ અનુરાગના સ્તર ઉપર આવે ત્યારે એનો વર્ણ ઊગતા સૂર્ય જેવો, અરૂણ વર્ણ હોય છે.

અનુરાગ જ્યારે વધુ ઘટ્ટ બને ત્યારે તે ભાવ અને એ પછી મહાભાવમાં પરિણમે છે. મહાભાવનો રંગ સુવર્ણ જેવો અથવા ગૌર-વર્ણ છે.

તેથી વૃષભાનુ-નંદિની, વૃષભાનુ-રાજાની દીકરી, માદનાખ્ય મહાભાવમયી છે. માદનાખ્ય મહાભાવનો રંગ તપીને પીગળેલા સુવર્ણ જેવો હોય છે. તેથી રાધારાણી તપ્ત-કાંચન ગૌરાંગી છે, પીગળેલા સોનાનો રંગ. તે જ રીતે, કૃષ્ણે રાધારાણીનો ભાવ ધારણ કર્યો, તેથી એના શરીરનો રંગ બદલાઈ ગયો. એ આપોઆપ જ થાય. એ સ્વાભાવિક છે. તેથી તપ્ત-કાંચન-ગૌરાંગી-તપ્ત-કાંચન-ગૌરાંગ. રાધારાણીનો ભાવ એણે ધારણ કર્યો તેથી આપોઆપ જ ત્વચાનો રંગ બદલાઈ ગયો.

આચાર્યો લીલી કેરી અને પાકી કેરીનું ઉદાહરણ આપે છે. કાચી કેરીનો રંગ લીલો હોય છે. જેમ જેમ પાકતી જાય રંગ બદલાતો જાય છે. જ્યારે સંપૂર્ણ રીતે પાકી જાય ત્યારે તે પીળો બને છે. તેથી શ્યામસુંદર ગૌરસુંદર બન્યા. જ્યારે કૃષ્ણ શ્યામસુંદર છે ત્યારે રસ કાચો છે, પરંતુ જ્યારે રસ બરોબર પાકી જાય, ત્યારે રંગ બદલાઈને ગૌરસુંદર બને છે. શ્યામસુંદરમાં રસ સંપૂર્ણ રીતે પાક્યો છે. આ છે ઉન્નતોજ્વલ શૃંગારરસ, માધુર્ય રસની પરાકાષ્ઠા. કાચી દશામાં એ શ્યામ છે, પાકી દશા એ ગૌર છે.

તેથી જ અમે કહીએ, "શ્યામસુંદર કદાચ હોય, પરંતુ જો ગૌરસુંદર ત્યાં ના હોય તો અમે ત્યાં જઈશું નહીં. કારણ રસ કાચો છે." ગૌડીય વૈષ્ણવનાં સર્વ મંદિરોમાં રાધા-શ્યામસુંદર તો છે જ. પરંતુ ગૌર ત્યાં હોવા જ જોઈએ. તે સિવાય અમે ત્યાં જઈશું જ નહીં, કેમ કે એ રસ કાચો છે. અમને તો પાકો રસ જોઈએ છે. કે જે અમૃત જેવો મીઠો છે. એ 'છે ગૌર. તેથી 'સર્વ ગૌડીય વૈષ્ણવના મંદિરોમાં રાધા-શ્યામસુંદરની સાથે ગૌર હોવા જ જોઈએ. એ છે ગૌડીય વૈષ્ણવ સિદ્ધાંત

અદ્ભુત

કૃષ્ણ પણ પોતાના જ સૌંદર્યથી આકર્ષાયા, તો પછી બીજાની તો વાત જ શી કરવી ? આ છે ગૌરલીલાનું અદ્ભુત લક્ષણ. રૂપ ગોસ્વામી એ જાણે છે કારણ એ રૂપ મંજરી છે. તેથી એમના લલિત માધવમાં એમણે લખ્યું છે,

અપરિકલિત પૂર્વઃ કશ્ચ ચમત્કાર-કારી,
સ્ફૂરતિ મમ ગરીયન્ એશ માધુર્ય-પૂરઃ

અયં અહં અપિ હન્ત પ્રેક્ષ્ય યમ્ લુભ્દ-ચેતાઃ,
સરભસમ્ ઉપભોકતુમ્ કામયે રાધિકેવ

"મારા કરતાં યે વધુ મધુરતાનો સંગ્રહ પ્રગટ કરે છે, જેનો અનુભવ પહેલા કદીય નથી થયો અને જે દરેકને આશ્ચર્ય પમાડે છે એ કોણ છે ? અરે રે, હું પોતે જ, મારું મન આ સૌંદર્ય જોઈને ભ્રમણામાં પડ્યું, અને રાધારાણીની જેમ જ આ સૌંદર્ય માણવા અધીરું બની ગયું." (લલિત-માધવ ૮.૩૪ ચૈ. ચ. આદિ ૪.૧૪૬) રત્નજડિત સ્થંભમાં પ્રતિબિંબ બનેલું પોતાનું જ રૂપ જોઈને વિચાર્યું, "ઓહ એ કોણ છે ? એ કોણ છે ? આવું સુંદર સ્વરૂપ મેં મારી જિંદગીમાં કદી જોયું નથી. આ અદ્ભુત વ્યક્તિ કોણ છે ? એને જોવાથી, મારા હૃદયમાં એને આલિંગન કરવાની ઈચ્છા થાય છે." એની પાસે મિત્રો ઊભા હતા અને એમણે કહ્યું, "તમને આ રૂપ દેખાય છે ?" ત્યાર બાદ એ રૂપે પોતાનો ચહેરો બીજી દિશામાં ફેરવ્યો અને કૃષ્ણ સમજી ગયા. "ઓહ એ તો હું જ છું." એ રૂપે પણ કહ્યું, "ઓહ એ હું જ છું." "મારું સૌંદર્ય આવું છે. મને ખબર જ નહોતી." તેથી કૃષ્ણને એ માણવા માટે લોભ લાગ્યો.

એઈ પ્રેમ દ્વારે નિત્ય રાધિકા એકલી,
આમાર માધુર્યામૃત આસ્વાદે સકલી

"એના પ્રેમના પ્રતાપે માત્ર રાધિકા જ મારા માધુર્યમાંથી નીકળતા અમૃતનો આનંદ માણે છે."

(ચૈ. ચ. આદિ ૪.૧૩૯)

બીજાઓનો આનંદ માણવાનો સ્વાદ અધૂરો છે. માત્ર રાધારાણી કૃષ્ણના સૌંદર્યનો સંપૂર્ણ આસ્વાદન માણે છે. તેથી જ કૃષ્ણ રાધારાણીના હૃદયમાંથી પ્રકટયા અને ગૌર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. આપોઆપ જ શરીરનો રંગ પણ બદલાઈ ગયો. તપ્ત કાંચન ગૌરાંગ.

મહાપ્રભુ એ આનંદ માણે છે પણ એ સ્વાર્થી નથી. એ વહેંચે પણ છે તેથી એ અદ્ભુત ઉદાર છે. અદ્ભુત ક્ષમાશીલ છે, એ છે શ્રીકૃષ્ણ ચૈતન્યની લીલા. એ વિરહનું તીવ્ર દર્દ અનુભવે છે. કૃષ્ણ માટે રડે છે. આ લીલા અમર્યાદિત સાગર સમાન છે. એ સાગર ઉભરાય છે અને પુરુષોત્તમક્ષેત્રમાં સાગર ઉભરાઈને પરાકાષ્ઠાએ પહોંચે છે. કારણ મહાપ્રભુએ એમની અંત્ય લીલા જગન્નાથપુરી ધામમાં પ્રગટ કરી. જ્યારે એ જગન્નાથ ભગવાનની સામે રથયાત્રા દરમિયાન નૃત્ય કરી રહ્યા હતા ત્યારે જગન્નાથે એમનું શ્યામસુંદર સ્વરૂપ બતાવ્યું. કેમ કે મહાપ્રભુ રાધાભાવમાં છે. એ ભાવથી એ હરે કૃષ્ણનું રટણ કરે છે અને શ્યામસુંદર-જગન્નાથની સામે નૃત્ય કરે છે. જ્યારે મહાપ્રભુ આવું અદ્ભુત નૃત્ય કરતા હતા ત્યારે આખી દુનિયા આશ્ચર્યથી વિસ્મિત થઈ ગઈ. માત્ર આખી દુનિયા જ નહીં, પરંતુ જગન્નાથ પણ ચકિત થઈ ગયા. આનું કારણ એ છે કે આ રસને માણવાનું મૂળ કારણ પણ અદ્ભુત છે. તેથી, જ્યારે કૃષ્ણનાં નેત્રોએ રત્નજડિત સ્થંભમાં પ્રતિબિંબ રૂપે પોતાનું જ સ્વરૂપ જોયું, ત્યારે એ વિસ્મિત બન્યા.

ગૌરના પ્રિય ભક્તો

તો આ ખાનગી છે. મહાપ્રભુ રસરાજ અને મહાભાવનું સંયુક્ત રૂપ છે. રસરાજ અને મહાભાવના આવા મિલન વગર આવું આશ્ચર્ય અને અદ્ભુત લીલા કદી પણ પ્રગટ ના થાય. તેથી જ કવિરાજ ગોસ્વામીએ

અદ્ભુત શબ્દ ત્રણ વખત વાપર્યો છે. અદ્ભુત-કારુણ્ય, અદ્ભુત વદાન્ય, અદ્ભુત ઔદાર્ય, અદ્ભુત રીતે કૃપાળુ, અદ્ભુત ઉદાર, અદ્ભુત ક્ષમાશીલ. કવિરાજ ગોસ્વામીએ આ લખ્યું છે કારણ કે રૂપ અને રઘુનાથની કૃપા એમને મળી છે.

શ્રી રૂપ રઘુનાથ પદે ચાર આશ, ચૈતન્ય ચરિતામૃત કહે કૃષ્ણદાસ

"શ્રી રૂપ અને રઘુનાથનાં ચરણકમળમાં પ્રાર્થના કરતાં, હંમેશાં તેમની કૃપા ઈચ્છતો, હું, કૃષ્ણદાસ, શ્રી ચૈતન્ય ચરિતામૃત લખી રહ્યો છું.

કવિરાજ ગોસ્વામીએ દરેક પ્રકરણને અંતે એ દયાની માંગણી કરી છે. એમણે આ શબ્દ અદ્ભુત ત્રણ વખત વાપર્યો છે, કારણ કે આ પ્રેમ, પ્રયોજન તત્વની મહત્તા અતિ ગૂઢ અને અદ્ભુત છે. મહાપ્રભુએ પ્રેમરસ માણ્યો અને પ્રગટ કર્યો. માત્ર પોતાના હૃદયમાં જ ન રાખતાં, વહેંચ્યો પણ ખરો. તમને કદી કોઈપણ અદ્ભુત રીતે ઉદાર, પરમ કૃપાળુ અને પરમ ક્ષમાશીલ ચૈતન્ય મહાપ્રભુ જેવું મળશે નહીં. તેથી સાર તરીકે કહ્યું છે,

સર્વ-ભાવે ભજ, લોક ચૈતન્ય ચરણ,

યાહા હૈતે પાઈબા કૃષ્ણ-પ્રેમામૃત-ધન

"શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુનાં ચરણકમળોની સર્વ પ્રકારે પૂજા કરો. માત્ર એ જ રીતે તમને કૃષ્ણ માટે ભાવભર્યો પ્રેમનો અમૃત ખજાનો પ્રાપ્ત થશે." (ચૈ. ચ. અન્ય ૧૭-૬૮) મનુષ્ય જન્મની સર્વોત્તમ સિદ્ધિ છે કૃષ્ણ પ્રેમ પ્રાપ્તિ.

ચૈતન્ય ચરિતામૃતમાં (શ્લોક ૨૨) પ્રબોધાનંદ સરસ્વતીએ લખ્યું છે,

આચર્ય ધર્મમ્ પરિચર્ય વિષ્ણુમ્, વિચર્ય તિર્થાની વિચર્ય વેદાન્

વિના ન ગૌર-પ્રિય-જન-પાદ-સેવામ્ વેદાદિ-દુઘ્રાપ્ય-પદં-વિદન્તિ

"કોઈ વર્ણાશ્રમ ધર્મનું બરોબર પાલન કરે, કોઈ ભગવાન વિષ્ણુના શ્રીવિગ્રહને ભવ્ય પૂજન અર્પે, કોઈ હજારો અને હજારો પવિત્ર સ્થળોએ યાત્રા કરે, કોઈ વેદના અભ્યાસ દ્વારા વેદિક જ્ઞાન મેળવે, પરંતુ

વિના ન ગૌર-પ્રિય-જન-પાદ-સેવામ્. ગૌર પ્રિયજનનો આશ્રય લઈને એમનાં ચરણકમળોની સેવા કર્યા વગર, ગૌર હરિના પ્યારા ભક્તની કૃપા વગર, કોઈપણ એ વૃંદાવનમાં પ્રવેશી ના શકે, જે રાધા-ગોવિંદનું મુખ્ય વિલાસ સ્થળ છે, જ્યાં સદા પ્રેમ લીલા ચાલી રહી છે.

ગૌર પ્રિયજનનું શરણ લીધા વગર અને એમનાં ચરણકમળોની સેવા કર્યા વગર જેઓ ગૌરાંગ મહાપ્રભુના પ્યારા ભક્તો છે. કોઈપણ રાધા-ગોવિંદની વૃંદાવનની પ્રેમલીલામાં પ્રવેશી શકે નહીં. પ્રવેશવાની તો વાત જ શી કરવી, કોઈ એ વૃંદાવન ક્યાં છે એ પણ શોધી શકે નહીં, કેમ કે એ સહેલું કામ નથી. વેદિક પંડિતોને એ મળી શકે નહીં. સમજૂતી એ છે કે માત્ર એવા ભાગ્યશાળી વૈષ્ણવ કે જેની ઉપર ચૈતન્ય મહાપ્રભુની કૃપાદષ્ટિ પડી છે તેમનું શરણ લેવાથી જ વ્યક્તિ વૃંદાવનને સમજી શકે અને શોધી શકે. ત્યારબાદ એ એમાં પ્રવેશવા પ્રયત્ન કરી શકે, ટૂંકમાં તમે એ કહી શકો કે કોઈપણ આ અતિ ગૂઢ પ્રેમ તત્ત્વ ગૌર પ્રિય જન અગર આવા ગૌહરિના પ્યારા ભક્તની કૃપા વગર સમજી શકે નહીં. તેમની કૃપા વગર ગૌરાંગ મહાપ્રભુ અને એમની અદ્ભુત લીલા સમજવી કેવી રીતે શક્ય બને ?

દરેક રીતે શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુનાં ચરણકમળની સેવા કર. માત્ર એ જ રીતે તને કૃષ્ણ માટે ભાવભર્યા પ્રેમનો અમૃતમય ખજાનો મળશે.

પ્રકરણ પ.....

પવિત્ર નામ અને પ્રેમની માળા

SHRI KRISHNA CHAITANYA PRABHU - NITYANANDA
SHRI NITYANANDA CHAITANYA PRABHU - NITYANANDA

ચિરાદ્ અદત્તમ્ નિજ ગુપ્ત વિત્તમ્, સ્વપ્રેમ-નામામૃતમ્ અત્યુદારઃ
આપામરમ્ યો વિતતાર ગૌરઃ, કૃષ્ણો જનેભ્યસ્ તમ્ અહમ્ પ્રપદ્યે

સૌથી વધુ ઉદાર પૂર્ણ પુરુષોત્તમ ભગવાન, ગૌરકૃષ્ણ તરીકે ઓળખાય છે, તેમણે દરેકમાં, અધમ મનુષ્યમાં પણ, એમની પોતાની ખાનગી મિલકત જે પોતાને માટેના પ્રેમ અને પવિત્ર નામ માટેનો પ્રેમ વહેંચી આપ્યો. પૂર્વે કદી પણ એ લોકોને આપવામાં આવ્યો નહોતો. એથી સન્માનપૂર્વક મારા એમને પ્રણામ.

શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુ ઈશ્વરપુરીને મળ્યા બાદ 'ગયા' થી પાછા આવ્યા, ત્યારે એમણે નામ-સંકીર્તન શરૂ કર્યું. દરરોજ રાત્રે સતત એક વર્ષ સુધી શ્રીવાસ ઠાકુરના ઘરમાં મહાપ્રભુ સમૂહ કીર્તનમાં આગેવાની લેતા. આ ભાવભર્યું નામ રટણ બારણા બંધ કરીને કરવામાં આવતું કે જેથી શ્રદ્ધા વગરના લોકો કે જે મશ્કરી કરવા આવતા હોય તેમને પ્રવેશ મળી શકતો નહિ. મહાપ્રભુ ઘણી ઊંચી ભાવ અવસ્થામાં કીર્તન કરતા. પરંતુ આવા ભાવભર્યા કીર્તનમાં ભાગ લેવાની મંજૂરી કોને કોને મળી હતી ?

માત્ર અધિકારી નામ રટણ કરનારને જ પ્રવેશ મળતો. બીજાઓને પ્રવેશ જ નહોતો મળતો. અધિકારી નામ જપનારા એ છે કે જેઓ શુદ્ધ નામ રટી શકે છે અને જેઓ શુદ્ધનામમાંથી નીકળતો અમૃત રસ ચાખી શકે છે. એ છે પ્રેમ નામ. નામને એક વિશેષણ છે. તેથી જેઓ પ્રેમનામ સંકીર્તન કરી શકે તેઓ જ માત્ર અધિકારી નામ રટણ કરનારા છે અને માત્ર તેઓને જ મહાપ્રભુના ભાવભર્યા કીર્તનમાં પ્રવેશ મળતો.

ગયાથી પાછા ફર્યા બાદ, મહાપ્રભુએ જે કારણે પોતે અવતાર ધારણ કર્યો હતો એ (ધ્યેય) કર્તવ્ય શરૂ કર્યું. એ હતું કૃષ્ણપ્રેમ આપવાનું કાર્ય.

નમો મહા-વદાન્યાય કૃષ્ણ-પ્રેમ-પ્રદાયતે

કૃષ્ણાય કૃષ્ણ-ચૈતન્ય નામ્ને ગૌર ત્વિષે નમઃ

"ઓ સૌથી વધુ ઉદાર અવતાર ! તમે શ્રીકૃષ્ણ ચૈતન્ય મહાપ્રભુના રૂપમાં દર્શન આપવા છતાંય પોતે કૃષ્ણ જ છો. તમે શ્રીમતી રાધારાણીનો સુવર્ણ રંગ ધારણ કર્યો છે અને તમે કૃષ્ણ માટેનો શુદ્ધ પ્રેમ ઉદારતાથી વહેંચી રહ્યા છો અને તમને અમારા સન્માનપૂર્વક પ્રણામ અર્પિએ છીએ."

મહાપ્રભુ સૌથી વધુ ઉદાર અવતાર છે. કારણ એ કૃષ્ણપ્રેમ આપે છે. બીજો કોઈપણ અવતાર કૃષ્ણપ્રેમ આપતો નથી. બીજો કોઈપણ અવતાર પ્રેમ નથી આપતો. જ્યારે કૃષ્ણ પોતે પોતાના મૂળ સ્વરૂપમાં આવે, ત્યારે પણ એ પ્રેમ નથી આપતા. એ એને ગુપ્ત રાખે છે. પરંતુ જ્યારે કૃષ્ણ ગૌરના સ્વરૂપમાં આવે છે, ત્યારે કોઈપણ ભેદભાવ વગર એ દરેકે દરેકને પ્રેમ વહેંચી આપે છે.

સેઈ દ્વારે આચન્ડાલે કીર્તન સંચારે

નામ-પ્રેમ-માળા ગાન્થી પરાઈલ સંસારે

"આ રીતે પ્રહાપ્રભુએ અસ્પૃશ્યોમાં પણ કીર્તન પ્રસરાવ્યું. એમણે પવિત્ર નામનું અને પ્રેમનું દોરડું વણ્યું અને આખા ભૌતિક જગતને એ માળા પહેરાવી દીધી.

(ચૈ. ચ. આદિ ૪.૪૦)

પવિત્ર નામ અને પ્રેમ બંનેને ભેગા કરીને માળામાં વણી લીધા. એ છે નામ-પ્રેમ-માળા. ગૌરાંગ મહાપ્રભુએ આવી માળા બનાવી અને આખા ભૌતિક જગતને એ માળા પહેરાવી દીધી. તેથી દરેકે પોતાની જાતને સવાલ પૂછવો જોઈએ, "મેં માળા પહેરી છે ? ના, મેં તો નથી પહેરી. આખી દુનિયાએ માળા પહેરી છે. હું શા માટે બાકી રહી ગયો છું ? હું દુનિયાની અંદર નથી ? જ્યારે મહાપ્રભુ આ દુનિયામાં દરેકે દરેકને માળા પહેરાવતા હતા, ત્યારે હું ક્યાં હતો ?"

"ઓહ, તમે એ સમયે ઊઘતા હતા. તમે જાગતા નહોતા."

તેથી જે સૂઈ રહે તે પોતાનો હિસ્સો ગુમાવી દે છે. આપણો હિસ્સો વહેંચાઈ જશે. ખલાસ. આવા મૂર્ખાઓ આપણે છીએ.

મિલન અને વિરહ

તેથી આપણે આ નામ-પ્રેમ-માળા સમજવી જોઈએ. મહાપ્રભુ રસરાજ કૃષ્ણ અને મહાભવમયી રાધાનું સંયુક્ત સ્વરૂપ છે. કૃષ્ણ શૃંગાર-રસરાજ, માધુર્ય રસના રાજા છે અને રાધારાણી માદનાય્ય મહાભાવમયી, મહાભાવની જીવંત મૂર્તિ છે. ભેગા થવું એટલે મિલન, તો પછી શા માટે મહાપ્રભુ કૃષ્ણ વિરહનું તીવ્ર દર્દ અનુભવે છે ? આ બંને ભેગા જ છે, મિલન તો છે જ. તો પછી એ શા માટે હજુ ય વિરહ અનુભવે છે ? આ સવાલ ઊભો છે.

શ્રીમતી રાધારાણી હંમેશાં રડે છે અને કૃષ્ણવિરહનું તીવ્ર દર્દ અનુભવે છે. એ છે વિપ્રલંભ ભાવ. સંસ્કૃત ભાષામાં મિલનને સંભોગ અને વિરહને વિપ્રલંભ કહે છે. તેથી ગૌર મિલન અને વિરહ-સંભોગ વિપ્રલંભનો સંયોગ છે. મિલન વિરહથી ઊધું છે, અને મહાપ્રભુમાં બંનેનો સંયોગ છે મિલન અને વિરહ. એનો અર્થ એ છે કે બે વિરોધાભાસ એક જ પાત્રમાં ભેગા થયેલા છે. આ ગૌર તત્ત્વ ઘણું જ ઊંડું તત્ત્વ છે.

રાધા અને કૃષ્ણના મિલન દરમિયાન રસ અને આનંદનો સ્વાદ મળે છે, મિલનાનંદ. પરંતુ જ્યારે વિરહ થાય ત્યારે તેઓ વિરહનું તીવ્ર દર્દ અનુભવે છે અને રડે છે. કૃષ્ણના વિરહની તીવ્ર વ્યથાને લીધે, રાધારાણી રડે છે. અને મહાપ્રભુમાં એ મુખ્ય છે કારણ કે એમણે રાધારાણીનો ભાવ ધારણ કર્યો છે, રાધા-ભાવ. રાધા-ભાવ એટલે કે વિપ્રલંભ-ભાવ. જો કે બંને ભાવો ભેગા થતા હોવા છતાંયે, વિરહનો ભાવ મુખ્ય છે. તેથી, રાધા-ભાવ મુખ્ય હોવાથી મહાપ્રભુ કૃષ્ણના વિરહમાં રડે છે. કવિરાજ ગોસ્વામીએ આ જણાવ્યું છે,

રાધિકાર ભાવ યૈછે ઉદ્ધવ દર્શને,
સેઈ ભાવ મત્ત પ્રભુ રહે રાત્રિ-દિને

"જે રીતે રાધિકા ઉદ્ધવને જોતાં જ પાગલ બની ગઈ, તે જ રીતે ભગવાન ચૈતન્ય દિન રાત વિરહના ઉન્માદથી જ ઘેરાયેલા રહેતા."

(ચૈ. ચ. આદિ ૪.૧૦૮)

સર્વોત્તમ કક્ષા

એકવાર કૃષ્ણે ઉદ્ધવને મથુરાથી વ્રજભૂમિ મોકલ્યા. એમણે પ્રેમનો સંદેશો મોકલ્યો અને કહ્યું, "વ્રજવાસીઓ મારા વિરહથી તીવ્ર વ્યથા અનુભવે છે. તેઓ સર્વ મૃતપ્રાય બન્યા છે. વ્હાલા ઉદ્ધવ, મારો પ્રેમસંદેશ આપીને તેમને સાંત્વના આપો."

જ્યારે ઉદ્ધવ વ્રજભૂમિમાં આવ્યા ત્યારે એ નંદ મહારાજ અને યશોદા માતાને મળ્યા. એ બાદ એ ગોપીઓને મળવા ગયા. રાધારાણીને શરૂ કરીને સર્વ ગોપીઓ, સતત કૃષ્ણ વિરહમાં (ઝૂરતી) રૂદન કરતી હતી. તેમના દેહ કૃશ બની ગયા હતા. તેઓએ ખાવાનું અને સૂવાનું છોડી દીધું હતું. હવે તેઓ કૃષ્ણ પાછળ પાગલ બની હતી. તેઓ જે જે જગ્યાએ જાય, ત્યાં ત્યાં અને તેઓ જે જે કાંઈ જુએ એમાં એમને કૃષ્ણલીલાની જ યાદ આવતી હતી. "હા, કૃષ્ણે અહીં આ લીલાની મઝા માણી હતી." આ રીતે, તેઓ હંમેશાં કૃષ્ણનું જ ચિંતન કરતા. આ છે વિપ્રલંભ ભાવ, પ્રેમની બાબતમાં સર્વોત્તમ કક્ષા છે.

જ્યારે ઉદ્ધવે તેઓની દશા જોઈ, એ કાંઈ જ બોલી શક્યા નહીં. "મારે શું કહેવું? એઓને કૃષ્ણ માટે આવો પ્રેમ છે." ઉદ્ધવ પાસે આવો પ્રેમ નથી; આવા પ્રેમનું એક ટીપું પણ નથી. ઉદ્ધવ જ્ઞાની ભક્ત હતો, એ પ્રેમી-ભક્ત નથી. જ્યાં જ્ઞાન છે, ત્યાં પ્રેમનો અભાવ છે. જ્ઞાન શુષ્ક છે, જ્યારે પ્રેમ રસથી ભરપૂર છે.

ગોપીઓએ પૂછ્યું, "ઓ ઉદ્ધવ, તમે કૃષ્ણ પાસેથી આવો છો? તમે એના મિત્ર અને સંદેશાવાહક છો. તમારા સ્વામી, કૃષ્ણે તમને

મથુરાથી અહીં મોકલ્યા છે ? ઓ ઉદ્ધવ, અમે તમારા સ્વામી માટે પ્રેમ કેળવ્યો છે. અમારા શુદ્ધ નિષ્કલંક પ્રેમમાં વાસના કે બીજી ઈચ્છાઓનો છાંટો યે નથી. અમે બદલામાં કશું જ માંગતા નથી. આવો પ્રેમ અમે કેળવ્યો છે.

આ સાધ્ય-પ્રીતિ તરીકે ઓળખાય છે. અંગ્રેજીમાં સાધનને ઉપચાર અને સાધ્યને અંત કહ્યો છે. ઉપચાર અને અંત-સાધન અને સાધ્ય. નામ-ભજન, પવિત્ર નામનું રટણ જ સાધન, અને પ્રેમ સાધ્ય છે. તો આપણે હરે કૃષ્ણનું રટણ કરવાનો હેતુ શો છે ? હેતુ છે ભગવાન માટે પ્રેમ પ્રાપ્ત કરવાનો. એ છે સાધ્ય, અંત. જો આપણી પાસે તે ના હોય, તો આપણા ભજનની કિંમત શી ? તે જ રીતે, ગોપીઓનો પ્રેમ સાધ્ય-પ્રીતિ તરીકે ઓળખાય છે કારણ કે એ માત્ર શુદ્ધ પ્રેમ જ છે, બીજું કાંઈ નહીં.

અમને કહો ઉદ્ધવ

જ્યારે બીજી ઈચ્છાઓનો છાંટો પણ ના હોય, ત્યારે તમને લાગે છે કે એ પ્રેમ માત્ર એકપક્ષી છે ? જ્યારે પ્રેમનો પ્રશ્ન ઊભો થાય, ત્યારે બે પક્ષો હોય છે. પ્રેમી અને પ્રેમિકા અગર નાયક અને નાયિકા. પ્રીતિનો વિષય અને પ્રીતિનો આશ્રય. કૃષ્ણ પ્રીતિનો વિષય અને રાધારાણીથી શરૂ કરીને સર્વ ગોપીઓ પ્રીતિનો આશ્રય છે. કારણ એમાં બે પક્ષો છે, એમાં પ્રેમની આપ-લે છે. એ એકપક્ષી નથી જ.

ગોપીઓએ કહ્યું, "અમે તમારા સ્વામી પ્રત્યે પ્રેમ કેળવ્યો છે, અને કૃષ્ણે પણ અમારે માટે પ્રેમ કેળવ્યો છે. એ એકપક્ષી નથી, એમાં બે પક્ષો છે. તેથી ઓ ઉદ્ધવ, તમે મને કહો, ઓ ઉદ્ધવ, અમને ઈચ્છાઓ બિલકુલ નથી. આ શુદ્ધ પ્રેમ છે. અમે કૃષ્ણ પાસેથી કાંઈ જ બદલામાં માંગતા પણ નથી. એવું નથી કે અમે કૃષ્ણને પ્રેમ કરીને બદલામાં કાંઈ મેળવવા માગીએ છીએ. અમારો પ્રેમ અકારણ છે. તો પછી (આવી છેતરામણી) આવું છળકપટ કેવી રીતે થયું ? શા માટે ? ઓ ઉદ્ધવ, અમને કહો, કૃષ્ણના સંદેશાવાહક ! "

તેઓએ આ પ્રશ્ન પૂછ્યો. "અમે શા માટે વિરહની આ મહાજ્વાળામાં મરી રહ્યા છીએ ? અમને કહો, અમને કહો. તમારો આ સ્વામી આવો દગાબાજ, દંભી છે ? એ માત્ર અમારી સાથે દંભ કરતો હતો ?"

"અમે સાંભળ્યું છે કે જ્યારે આવો શુદ્ધ પ્રેમ હોય, ત્યારે દગો નથી થતો. ત્યારે વિરહનો પ્રશ્ન જ નથી હોતો. તો પછી હે ઉદ્ધવ, અમને કહો. હવે તમે એના મિત્ર છો, દૂત પણ છો. કૃષ્ણ રસિક છે - એ રસની મજા ચાખે છે. એ છે શૃંગાર-રસરાજ, માધુર્ય રસનો રાજા. તમે એના સખા, એના મિત્ર છો. જો તમે રસિક જન હોત, તો તમે અમારા સવાલનો જવાબ આપી શકત. પરંતુ જો તમે રસિક નથી, બેરસિક છો તો તમે અમારા સવાલનો જવાબ આપી શકો નહિ."

ઉદ્ધવ બૃહસ્પતિનો શિષ્ય છે, તેથી એ જ્ઞાની ભક્ત છે. એ મહાપંડિત છે પણ એ રસિક નથી. જ્ઞાન એટલે શુષ્ક, એમાં રસ નથી.

"અમે માનીએ છીએ કે તમો મહાન પંડિત છો. પરંતુ અમારા સવાલનો જવાબ તમે આપી શકો નહિ." તેથી, અમે સમજીએ છીએ કે તમો મહાન વિદ્વાન છો, પરંતુ તમને રસ શાસ્ત્ર વિષે જ્ઞાન નથી તમે એનાથી (બિલકુલ) તદ્દન અજ્ઞાન છો, અનભિજ્ઞ."

વધુ દુઃખદાયક

"ભલે, ઉદ્ધવ. અમારી વાત સાંભળ. અમે તમારા સ્વામી કૃષ્ણના વિરહથી અતિ વ્યાકુળ અને દુઃખી છીએ જ. પરંતુ અમે એથી ય વધુ દુઃખ તો એટલા માટે અનુભવીએ છીએ કે આવી શુદ્ધપ્રેમ કહાણીને આવું કલંક લાગ્યું છે. આવા નિષ્કારણ થતા પ્રેમમાં કલંકનો આવો ડાઘ ક્યાંથી આવ્યો ? એ અમને ઘણું વધુ દુઃખ આપે છે. કારણ કે અમારા પ્રેમમાં કશું જ કૃત્રિમ નથી. એ શુદ્ધ અને કુદરતી છે. જ્યારે કોઈ દેખાવ માટે પ્રેમ કરે ત્યારે આવી આશા રાખી શકાય છે. પરંતુ અમારો પ્રેમ શુદ્ધ છે. તેથી આવો વિરહ ક્યાંથી આવ્યો ? એ તો અસંભવ છે.

"એથી આજે, અમારે માટે આવો વિરહ આવી પડ્યો છે, તેથી સર્વ લોકો એને સાક્ષી તરીકે માને છે કે અમારો પ્રેમ કૃત્રિમ અને અશુદ્ધ છે. સર્વ લોકો એવું જ વિચારશે. જો કે અમે તો સર્વ રીતે નિર્દોષ હોવા છતાં ય, ઘણી ટીકાઓ અમારે સહન કરવી પડશે અને તેથી દુનિયાના લોકો કૃષ્ણ માટે કદી પણ પ્રેમ વિકસાવશે નહીં. આના કરતાં (વધુ) મોટું દુઃખ કયું હોઈ શકે ? કહો ! કહો ! શા માટે આવું બન્યું ?"

નિર્લજ્જ

આ રીતે બોલતાં જ, ગોપીઓએ તેમની લજ્જા અને શરમ છોડી દીધા અને એકદમ પાગલ બની ગઈ. તેઓ સારા નરસાનો વિવેક પણ ભૂલી ગઈ. ગત-વાક્-કાય-માનસાઃ તેમની ઈન્દ્રિયો દ્વારા થતી સર્વ પ્રવૃત્તિઓ, તેમની વાણી, તેમનું શરીર અને તેમનું મન, કૃષ્ણના વિચારથી પૂરેપૂરું રંગાઈ ગયું.

ઈતિ ગોપ્યો હિ ગોવિંદે, ગત-વાક્-કાય-માનસાઃ

કૃષ્ણ-દૂતે સમાયાતે, ઉદ્ભવે ત્યક્ત-લૌકિકાઃ

(ભાગવતમ્ ૧૦.૪૭.૯)

ઉદ્ભવ ત્યાં અજાણ્યો હતો, નવો આવનાર. તમે નવા આવનાર પાસે આટલી નિર્લજ્જતાથી કેવી રીતે વર્તી શકો ? ગોપીઓ સર્વે કાંઈ ભૂલી ગઈ અને કૃષ્ણના વિચારોથી ભાવાવેશમાં આવી ગઈ. આ કૃષ્ણ પ્રેમનું ફળ છે. ત્યારબાદ દયા ઊપજાવે એ રીતે એઓ રડી અને રડી. હા કૃષ્ણ ! હા પ્રજનાથ ! હા ગોપીવલ્લભ ! આર્તીનાશનું. "ઓ કૃષ્ણ ! ઓ પ્રજભૂમિના સ્વામી ! ઓ ગોપીઓના પતિ ! ઓ ગોપીઓનાં દુઃખો હરનાર. ઓ રીતે પોકારીને તેઓએ ઊભા રહીને મથુરાની દિશામાં જોવાનું શરૂ કર્યું. તેમના હાથ ઊભા કરીને, તેઓએ મોટેથી પોકાર કર્યો. "ઓ પ્રજપ્રાણ, પ્રજના રહેવાસીઓનું જીવન ! કૃપા કરીને માત્ર એકવાર આવો અને પ્રજભૂમિની હાલત જુઓ. અમારા

બાળપણથી જ અમે તમારે માટે પ્રેમ વિકસાવ્યો છે. અમે તમારા સિવાય બીજું કાંઈ જાણતા જ નથી. હા, અમારી તદ્દન નાની ઉંમરથી જ અમે સર્વ તમારા જ છીએ. હવે અમો શોકના સાગરમાં ડૂબી રહ્યા છીએ. જે અતિ ઊંડો માપી ન શકાય એવો સાગર છે. કૃપા કરીને માત્ર એકવાર પ્રજભૂમિમાં આવીને અમને તારા ચરણકમળો આપ. તું જ અમારું જીવન છે. અમને જીવન મળવા દે."

(ગોપીઓ સંપૂર્ણપણે શરમાવાનું ભૂલી જ ગઈ.) ગોપીઓએ સંપૂર્ણપણે શરમ ત્યજી દીધી. તેથી જ શુકદેવ ગોસ્વામી કહે છે, ત્યક્ત-લૌકિક: "તેઓએ સર્વ શરમ ત્યજી દીધી છે."

ગાયન્ત: પ્રિય-કર્માણિ, રૂદન્ત્યસ્ય ચ ગત-હિય:

તસ્ય સંસૃત્ય સંસૃત્ય, યાનિ કૈશોર બાલ્યયો:

"ગોપીઓ, કૃષ્ણે પ્રજભૂમિમાં કિશોર અવસ્થામાં કરેલી લીલાઓ તથા સર્વ માધુર્યપ્રેમથી ભરેલા વ્યવહારનું સતત ચિંતન કરતી હતી. તે લીલાઓ યાદ કરીને અને તેમનાં ગીતો ગાઈને, પ્રજભૂમિની ગોપીઓએ શરમ ત્યજી દીધી અને સંપૂર્ણ પાગલ બની ગઈ."

(ભાગવતમ્ ૧૦.૪૭.૧૦)

જ્યારે ઉદ્ધવે આ જોયું ત્યારે એ આશ્ચર્યચકિત બન્યા અને પોતાના મનમાં કહ્યું, "હા, પ્રજભૂમિ આવવાથી મારી જિંદગી ધન્ય બની ગઈ."

વંદે નંદ-વ્રજ-સ્ત્રીણામ્, પાદ-રેણુમ્ અભિજ્ઞણશ:

યાશામ્ હરિ-કથોદ્ગીતમ્, પુનાતિ ભુવન-ત્રયમ્

ઉદ્ધવે પોતાના મનમાં કહ્યું, "હું પ્રજભૂમિની ગોપીઓનાં ચરણકમળોમાં મારા વંદન કરું છું, હું તેમનાં ચરણકમળોની રજ મેળવવા ઈચ્છું છું કારણ જ્યારે તેઓ કૃષ્ણ-ગીતા, કૃષ્ણ-લીલા, કહાણી, કૃષ્ણે પ્રજભૂમિમાં કરેલી સુંદર લીલાઓ ગાય છે ત્યારે તે ત્રણે લોકને શુદ્ધ કરે છે. મારે તેમના ચરણકમળોની ધૂળ લઈને મારા મસ્તક ઉપર મૂકવી છે.

હું એને મારા મસ્તક ઉપર ઘરેણાં તરીકે પહેરી લઈશ. જો મને તે મળશે, તો હું માનીશ કે મારી જિંદગી સફળ બની છે અને ત્યાર બાદ મારું હૃદય, કે જે જ્ઞાન વડે શુષ્ક બન્યું છે, તે કાંઈક રસથી ભીનું થશે. હું એવું માનું છું."

(ભાગવતમ્ ૧૦.૪૭.૬૩)

અતિ મજબૂત તાળું

જ્યારે એ રીતે વિચારતા ઉદ્ભવ જ્યાં રાધારાણી સૂઈ રહ્યા હતા તે કુંજમાં પ્રવેશ્યા. રાધારાણી કૃષ્ણવિરહની (જીવંત) સાક્ષાત્ મૂર્તિ છે. જો કૃષ્ણ વિરહ શરીર ધારણ કરે, તો તે રાધારાણી છે. એની આઠ નિકટતમ સખીઓ એની આજુબાજુ બેઠી છે. તેણે એની એક સખીના ખોળામાં માથું ઢાળી દઈને જમીન ઉપર સૂતી છે. એનું આખું શરીર ઠંડું છે. જાણે કે પ્રાણ વગરનું. જો પ્રાણ ચાલ્યા જાય, તો શરીર શીત બની જાય છે. રાધારાણી આવી મરણ અવસ્થામાં છે. ભાગ્યે જ બોલી શકે છે. અતિ ધીમા સાદે રાધારાણીએ એની સખીને કહ્યું, "ગોકુલ-પતિ, કૃષ્ણનો આ વિરહ મને અતિ ઊંચા ઉષ્ણતામાનને લીધે થતા (જ્વરની જેમ) તાવની જેમ બાળી રહ્યો છે."

વિરહનું તીવ્ર દર્દ ૧૧૦ ડિગ્રીનો જ્વર પેદા કરે છે. ૧૧૦ ડિગ્રીના તાવમાં મનુષ્ય મરી જશે.

"ઓ સખી, આ ગરમી ભયાનક ઝેર કરતાં પણ વધુ દુઃખદાયી છે. કાલ-કૂટવિષ. ઈંદ્રની વીજળી પડે એના કરતાં પણ એ વધુ અસહ્ય છે. દરેક ક્ષણે વિરહનું તીવ્ર દર્દ મારા હૃદયને છેદી નાંખે છે. મારા હૃદયને સંપૂર્ણપણે ચીરી નાંખે છે. ઓ સખી. (હું આથી વધુ સહન કરી શકતી નથી.) મારી સહનશીલતાની પણ હવે તો હદ આવી ગઈ છે. મને આ દેહને (જીવતો રાખવાની જરૂર દેખાતી નથી) ટકાવી રાખવાની જરૂર લાગતી નથી. મારે એને તત્કાળ ત્યજી દેવો છે." રાધારાણી એક-બે પળ મૌન રહી, ત્યારબાદ તેણે કહ્યું, "ઓ સખી, મૃત્યુ મારી પાસે આવતું

જ નથી. મૃત્યુને મારી પાસે આવવામાં ઘણો મોટો અવરોધ નડે છે. રસ્તામાં ઘણી મોટી મુસીબત આવી પડી છે."

આ રૂપ ગોસ્વામીએ પોતાના લલિત-માધવમાં વર્ણવ્યું છે.

બાતુર વાયસ-મન્ડલી મોકોલ હે નિષ્કમ્ય ગોસ્થડિતઃ

સંદેશામ્વદ વન્દનોત્તરમ્ અમુમ્ વૃંદાટવિદ્રાય મે

દગ્ધમ્ પ્રાણ-પશુમ્ શિખી વિરહ-ભૂરિન્ધે મૂદ અંગાલયે

સંદ્રમ્નાગર-ચંદ્રભિન્ધિ રત્નસાદ્ આસાગલ-બન્ધનમ્

ઓચિંતી જ રાધારાણીની નજર આકાશ તરફ ગઈ. એક કાગડો માથા ઉપર ઊડતો ઊડતો, મથુરા તરફ જતો હતો. કાગડા તરફ આંગળી ચીંધીને રાધારાણીએ કહ્યું, "હે કાગડા, અહીં આવ, અહીં. તું મથુરા જાય છે ? કૃપા કરીને મારી વાત સાંભળ. બીજે ક્યાંય જતો નહિ. સીધો મથુરા જ જા. ત્યાં તને મથુરાનાથ નામના રાજા મળશે. જ્યારે તું એમને મળે ત્યારે તું એમને મારા પ્રણામ કહેજે. અને આ સંદેશ તેમને આપજે. જે સંદેશ હું તને આપું તે તું તેમને આપજે. તને સમજ પડી ? જો ઘર બળતું હોય તો ઘરના માલિકની પહેલી ફરજ કઈ છે ? પહેલી ફરજ એ છે કે જો એમાં કોઈ ઘરમાં રહેતા પ્રાણીઓ હોય, તો તેમને તારે મુક્ત કરવા જોઈએ. તમે પોતે બળીને રાખ ભલે થઈ જાવ, પરંતુ એમને બળવા દેવા ન જોઈએ. મારું શરીર ઘર સમાન છે કે જે હવે બળી રહ્યું છે અને કોણે આ ઘરને આગ ચાંપી છે ? એ પેલો કૃષ્ણ છે, જેણે આ ઘરને આગ લગાડી છે. એને કહેજે, ઓ કાગ, એને કહેજે. મારું જીવન ઘરમાંના પ્રાણી સમાન છે, પ્રાણ-પશુ, પરંતુ એ હવે બહાર નીકળી શકતું નથી. અને શા માટે નહીં ? આ પ્રાણી બહાર આવી શકતું નથી કેમ કે બારણે મજબૂત તાળું છે. તેથી કૃષ્ણને આવીને એ તાળું ખોલવા દે."

એ બાદ રાધારાણીએ કહ્યું, "તારે જો જાણવું જ હોય કે એ તાળુ ક્યાં છે, તો હું તને કહીશ. જ્યારે કૃષ્ણે વ્રજભૂમિ છોડી એણે

અમને કહ્યું હતું, 'હું પાછો આવીશ, હું પાછો આવીશ.' એ વચન જ અતિ સખત તાળું છે. માત્ર એ એક જ આશાથી અમે જીવી રહ્યા છીએ. પરંતુ કૃષ્ણ પાછા નથી આવતા. તેથી એને આવવા દો અને તાળું ખોલવા દો."

આ રાધારાણીના મનોભાવ છે. કૃષ્ણના વિરહની તીવ્ર વ્યથા ભોગવે છે અને મરી રહી છે. આખું ઘર, એનું શરીર બળી રહ્યું છે, અને પ્રાણ-પશુ, ઘરમાં બંધાયેલ પશુ જેવું એનું જીવન, હવે આગમાં બળી રહ્યું છે. એ શરીરની બહાર નીકળી શકતું જ નથી. રાધારાણીએ કાગડાને કહ્યું, "આ જ બારણા ઉપરનું મજબૂત તાળું છે, તેથી એને આવવા દો અને ખોલી આપવા દો. એનો અર્થ એ છે કે એને એના શબ્દો પાછા લઈ લેવા દો."

રાધારાણી થોડો સમય મૌન રહ્યા. એ બાદ એની આઠ સખીઓ તરફ જોતાં જ, એણે કહ્યું ઓ મારી વ્હાલી સખીઓ, મને તત્કાળ યમુના કિનારે લઈ જાવ. મને યમુના કિનારે કદંબના વૃક્ષ નીચે સુવાડો, કેમ કે યમુના અને કદંબવૃક્ષ મારા જીવનના અંતે મારા સૌથી વધુ સારા મિત્રો છે. યમુનાની માટી લઈને મારા આખા શરીરે એ ચોપડી દો, ત્યાર બાદ મારા આખા શરીર ઉપર લખો, 'શ્યામ, શ્યામ, શ્યામ.' ત્યાર બાદ કેટલીક તુલસી મંજરી લઈને એના નામ ઉપર મૂકજો કેમ કે શ્યામ અને શ્યામના નામ વચ્ચે કોઈ તફાવત નથી, નામ-નામી અભિન્ન. તેથી શ્યામના નામ ઉપર કેટલીક તુલસી મંજરીઓ મૂકીને, તમે સર્વ મારી આજુબાજુ બેસી રહેજો. ત્યાર બાદ, જ્યારે મારા જીવનના શ્વાસ બંધ પડી જાય, ત્યારે એ સમયે તમે સર્વ પોકારજો, 'હરિ ! હરિ ! હરિ !'

ઉદ્ધવ ત્યાં જ ઊભો હતો, આશ્ચર્યથી પહોળા બનેલા નયનોથી તાકી તાકીને જોતા જોતા એણે રાધારાણીએ ઉન્માદમાં જે જે કહ્યું તે બધું જ સાંભળી લીધું. એ જ ઉદઘૂર્ણા છે. જુદા જુદા પ્રકારના સન્નિપાતમાં બોલાતાં વાક્યો. ઉદ્ધવ સમજી શક્યા, "હા, આ રાધિકા જ હોવી જોઈએ. ઘણીવાર મેં મારા મિત્ર કૃષ્ણ પાસેથી એના વિષે સાંભળ્યું છે

અને જ્યારે કૃષ્ણ ઊંઘી જાય છે, ત્યારે એના દરેક શ્વાસમાંથી એ નામ બહાર આવે છે. 'રાધે, રાધે, રાધે, રાધે.' મેં મથુરામાં મારા મિત્ર પાસેથી આ બધું જ સાંભળ્યું છે. આ ચોક્કસ રાધિકા જ હશે."

ઉદ્ધવે એની પરિસ્થિતિની ગંભીરતા જોઈને રાધારાણીને ઓળખી લીધા અને એવી જ પરિસ્થિતિ ગૌરહરિ અનુભવે છે. તેથી જ ચૈતન્ય ચરિતામૃતમાં કવિરાજ ગોસ્વામીએ લખ્યું છે,

રાધિકાર ભાવ યૈછે ઉદ્ધવ-દર્શને

સેઈ ભાવ મત્ત પ્રભુ રહે રાત્રિ દિને

"ઉદ્ધવને જોતાં જ જેમ રાધિકા પાગલ બની ગઈ. તે જ રીતે ભગવાન ચૈતન્ય દિન-રાત વિરહના ઉન્માદમાં ઘણા ઘણા રત રહ્યા.

(ચૈ. ચ. આદિ ૪.૧૦૮)

રાધારાણી મરણ પથારીએ છે. એ મરી જવાની છે. એ એવા જ કૃષ્ણ વિરહની દારૂણ વ્યથા ગૌરાંગ ભોગવે છે. દિવસ અને રાત એ વિરહનો ઉન્માદ અનુભવે છે.

રાધિકાર ભાવ-મૂર્તિ પ્રભુર અંતર,

સેઈ ભાવ સુખ-દુઃખ ઉઠે નિરંતર

શેષ-લીલાય પ્રભુર કૃષ્ણ-વિરહ-ઉન્માદ.

બ્રહ્મ-મય ચેષ્ટા, આર પ્રલાપ-મય-વાદ

"ભગવાન ચૈતન્યનું હૃદય શ્રી રાધિકાની લાગણીઓનું દર્પણ છે. આ રીતે આનંદ અને દુઃખની લાગણીઓ સદૈવ એમાં આવ્યા કરે છે.

એમની લીલાના અંતે ભગવાન ચૈતન્ય ભગવાન કૃષ્ણના વિરહના ઉન્માદમાં રત રહેતા. એ ભૂલભર્યું વર્તન કરતા અને ગમે તેમ બોલતા."

(ચૈ. ચ. આદિ. ૪.૧૦૬, ૧૦૭)

જે કૃષ્ણ પોતે જ છે, તેમણે કૃષ્ણ વિરહનો ઉન્માદ અનુભવ્યો, કારણ રાધા-ભાવ મુખ્ય છે. આ છે વિપ્રલંભ ભાવ, વિરહની દારૂણ વ્યથા. રાધારાણીની જેમ જ મહાપ્રભુ પણ કૃષ્ણવિરહની વ્યથા ભોગવે છે. કારણ મહાપ્રભુ રાધાભાવમાં છે. એ ભાવમાં એ હંમેશ રહે છે.

કાહાન્ મોર પ્રાણ-નાથ મુરલી વદન,
કાહાન્ કરોન્ કાહાન્ પાન્ પ્રજેન્દ્ર-નંદન
કાહારે કહિબ, કેબા જાને મોર દુઃખ,
પ્રજેન્દ્ર-નંદન વિનુ ફાટે મોર બુક

શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુ એમનું મન આ રીતે વ્યક્ત કરતા : "મારા મહાપ્રભુ ક્યાં છે કે જે પોતાની મુરલી વગાડે છે. મારે હવે શું કરવું ? હું નંદ મહારાજના પુત્રને શોધવા ક્યાં જાઉં ? હું કોની સાથે વાત કરું ? કોણ મારી નિરાશા સમજી શકે છે ? નંદ મહારાજના પુત્ર વિના મારું હૃદય ભાંગી ગયું છે."

(ચૈ. ચ. મધ્ય. ૨.૧૫, ૧૬)

આ રીતે મહાપ્રભુ બરોબર રાધારાણીની જેમ જ રડી રહ્યા છે. "કોને હું આ વાત કહીશ ? મારા હૃદયમાં જેવું અસહ્ય દર્દ થાય છે એવું દર્દ જેને થઈ રહ્યું હોય એવું કોઈ છે ખરું ? પ્રજેન્દ્રનંદનના, નંદ મહારાજના પુત્રના વિરહની વ્યથાથી મારું હૃદય ભાંગી ગયું છે."

પૂર્વે કદી પણ આપવામાં આવ્યું નહોતું

દુઈ હેતુ અવતરી' લઈના ભક્ત-ગણ,
આપને આસ્વાદે પ્રેમ-નામ-સંકીર્તન
સેઈ દ્વારે આચન્ડાલે કીર્તન સંચારે,
નામ-પ્રેમ-માલા ગાંઘી'પરાઈલ સંસારે

"આ રીતે બે હેતુઓથી ભગવાન એમના ભક્તો સહ અવતર્યા અને સમૂહમાં પવિત્ર નામનું કીર્તન કરીને એમણે પ્રેમનું અમૃત ચાખ્યું.

આ રીતે અસ્પૃશ્યોમાં પણ એમણે કીર્તનનો પ્રચાર કર્યો. એમણે પવિત્ર નામના કપડાને દોરીમાં વણીને પ્રેમરૂપી ફૂલની માળા આખી ભૌતિક દુનિયાને પહેરાવી."

(ચૈ. ચ. આદિ ૪.૩૯, ૪૦)

ચિરાદ અદત્તમ્ નિજ-ગુપ્ત-વિત્તમ્,

સ્વપ્રેમ્-નામામૃતમ્ અત્યુદારઃ

આપામરમ્ યો વિતેતાર ગૌરઃ,

કૃષ્ણો જનેભ્યસ્ તમ્ અહમ્ પ્રપદ્યે

"સૌથી વધુ ઉદાર પુરુષોત્તમ ભગવાન, ગૌરકૃષ્ણ તરીકે જે ઓળખાય છે તેમણે, પોતાની ખાનગી મિલકત પોતાના પ્રેમના અને ભગવાનના પવિત્ર નામના પ્રેમના અમૃત રૂપે દરેકને, અરે; અધમમાં અધમ મનુષ્યને પણ આપી." આ પહેલાં કદી પણ લોકોને એ અમૃત આપવામાં નહોતું આવ્યું. તેથી જ હું તેમને મારા સન્માનપૂર્વક પ્રણામ કરું છું."

(ચૈ. ચ. મધ્ય ૨૩.૧)

આ પ્રેમ ગુપ્તધન, ગોલોક વૃંદાવનનો ખજાનો કે જે અત્યાર સુધી કોઈને આપવામાં નહોતું આવ્યું. પરંતુ હવે ગૌર એને ભૌતિક દુનિયામાં દરેકને વહેંચે છે. નીચામાં નીચા અસ્પૃશ્યને પણ, પામરો અને ચંડાળોને પણ, કેવી રીતે ? નામ-કીર્તન દ્વારા, કૃષ્ણ નામ.

હરે કૃષ્ણ હરે કૃષ્ણ કૃષ્ણ કૃષ્ણ હરે હરે

હરે રામ હરે રામ રામ રામ હરે હરે

આ સામાન્ય નામ નથી. એ પ્રેમ નામ છે. જે નામ ભગવાન માટેનો પ્રેમ આપે છે તે. મહાપ્રભુ રસ માણે છે અને વહેંચે છે. પરંતુ

એમણે નામ અને પ્રેમની માળા કેવી રીતે બનાવી છે ? અને એમણે દરેકે દરેકને કેવી રીતે પહેરાવી ? એ કેવી રીતે શક્ય છે ? આ પ્રશ્ન છે અને જવાબ સમજવો જોઈએ.

પ્રેમનો સાર

નામ સાધન છે, માર્ગ. અને પ્રેમ સાધ્ય છે, હેતુ. માર્ગ અને હેતુ. તો પછી આ બંને કેવી રીતે ભેગા વણીને માળા બનાવી ? 'નામેર ફલે કૃષ્ણ-પદે પ્રેમ ઉપજાય: "જો તમે શુદ્ધ નામ રટો તો તમને કૃષ્ણ માટે પ્રેમ ઉત્પન્ન થશે." પવિત્ર નામનું રટણ એ તો માર્ગ છે અને કૃષ્ણ પ્રેમ એ હેતુ છે. સાધના અને સાધ્યને ભેગા વણીને માળા બનાવેલી હતી. એ કેવી રીતે ?

અને ગૌરાંગ જે પ્રેમ આપે છે તે તમને લાગે છે કે સામાન્ય પ્રેમ છે ? ના. એ શુદ્ધ, નિષ્કલંક કૃષ્ણપ્રેમની ઘણી ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ (કક્ષા છે) પાયરી છે. જો કોઈ ભાગ્યશાળી હોય અને આ પ્રેમ મેળવે, તો એ મુકિતને લાત મારે છે અને એના વિચાર ઉપર પણ થૂંકે છે. જુદા જુદા પ્રકારના કૃષ્ણ-પ્રેમમાં પણ વૃંદાવનમાં જોવા મળતો પ્રેમ વધુ ઊંચો છે. વ્રજપ્રેમમાં ચાર પ્રકાર છે. દાસ્ય, સાખ્ય, વાત્સલ્ય અને માધુર્ય. આ ચારેમાં ગોપી પ્રેમ બીજા કરતાં વધુ ચઢિયાતો છે. ગોપી પ્રેમમાં પણ વિવિધતા છે, જેમાં રાધા પ્રેમ સર્વોત્તમ છે. આ પ્રેમ ખાનગી મિલકત છે, નિજ-ગુપ્ત-વિત્તમ્. જો કોઈ ભાગ્યશાળી હોય અને આ રાધા-પ્રેમ મળે, તો તેની સર્વ ઈચ્છાઓ પરિપૂર્ણ થાય છે. એ જીવનની પરમ્ સિદ્ધિ છે.

સૌથી વધુ ઊંચો રસ

શ્રીમાન્ નામ એ નામ છે, નામી કૃષ્ણ પોતે જ છે, નામના માલિક. નામ અને નામીમાં કોઈ તફાવત નથી.

ભજનેર મધ્યે શ્રેષ્ઠ નવ-વિધા ભક્તિ,
 'કૃષ્ણ-પ્રેમ', 'કૃષ્ણ' દિતે ધરે મહા-શક્તિ
 તાર મધ્યે સર્વ-શ્રેષ્ઠ નામ-સંકીર્તન,
 નિરપરાધે નામ લઈલે પાય પ્રેમ-ધન

"ભક્તિ કરવાની રીતીઓમાં, નવ પ્રકારની રીત સર્વશ્રેષ્ઠ છે, કારણ આ રીતોમાં કૃષ્ણ અને કૃષ્ણ માટેનો ભાવભર્યો પ્રેમ આપવાની મહાન શક્તિ છે. ભક્તિની નવ રીતોમાં, સૌથી વધુ મહત્વનું છે સદૈવ ભગવાનના પવિત્ર નામનું રટણ કરવું. જો કોઈ એ કરે, અને દશ પ્રકારના અપરાધોથી દૂર રહીને, તો એ ઘણી સહેલાઈથી સૌથી વધુ કિમતી, ભગવાન માટેનો પ્રેમ પ્રાપ્ત કરે છે."

(ચૈ. ચ. અંત્ય ૪.૭૦, ૭૧)

સમજૂતી આ છે કે તમે નિરપરાધે નામ રટણ કરો તો તમારા સર્વ અનર્થો નષ્ટ થશે. નહીંતર તમારા અનર્થો કદી પણ નષ્ટ નહીં થાય. અનર્થ-નિવૃત્તિ બાદ આવે છે નિષ્ઠા, રુચિ, આસક્તિ અને ભાવ. છેલ્લી સિદ્ધિ છે પ્રેમ. એ છે સાધ્ય (હેતુ) ધ્યેય. તેથી હરે કૃષ્ણના રટણથી, શુદ્ધ નામથી, તમે આ કક્ષાએ એક પછી એક કક્ષાઓ પ્રાપ્ત કરશો. અંતે તમે સર્વશ્રેષ્ઠ પાયરીએ પહોંચશો, કૃષ્ણપ્રેમનું પગથિયું. એથી આગળ વધતાં જ્યારે પ્રેમ વધુ અને વધુ ગાઢ થશે, ત્યારે શું થશે? પ્રેમ સ્નેહમાંથી માનમાં, પ્રણયમાં, રાગમાં, અનુરાગમાં, ભાવમાં અને મહાભાવમાં વિકાસ પામશે. સૌથી ઊંચું પગથિયું મહાભાવનું છે. આ રીતે પ્રેમ વિકસે છે. તેથી ઉન્નતોજ્જવલ-રસ, સૌથી વધુ ઊંચામાં ઊંચો માધુર્ય-રસ એ જ પ્રેમ ભક્તિનો સાર (અર્ક) છે. એ છે સાધ્ય ભક્તિનું ધન, જે માદનાખ્ય-મહાભાવ તરીકે ઓળખાય છે. મહાભાવમાં પણ વિભાગો છે. - મોદનાખ્ય-મહાભાવ અને માદનાખ્ય-મહાભાવ. માદનાખ્ય મહાભાવની મૂર્તિ શ્રીમતી રાધારાણી છે. તેથી જ એ માદનાખ્ય મહાભાવ મયી તરીકે ઓળખાય છે.

તેથી, હવે પ્રશ્ન એ છે, ગૌરે કેવી રીતે સાધન ભક્તિ અગર નામ સંકીર્તન અને પ્રેમની માળા વણી લીધી ? એની પાછળ કોઈ કુશળતા છે ? અને કોણ એને સમજી શકે છે ?

ગૌરાંગેર દુટ્ટી પદ, જાર ધન સંપદ, સે જાને ભક્તિ રસ સાર

માત્ર એ ભક્તો કે જેમણે ગૌરાંગનાં બે ચરણકમળોને પોતાના એક માત્ર ધન તથા મિલકત માની છે તે જ માત્ર એની કુશળતા અને એની પાછળનો હેતુ જાણી શકે છે.

ગૌર-પ્રેમ-રસાર્ણવે, સે તરંગે જેબા ડુબે, સે રાધા-માધવ-અંતરંગ

આવા ભક્તો, પ્રેમી ભક્તો, જેઓ હંમેશાં ગૌર-પ્રેમ-રસના સાગરમાં ડૂબે છે, તેઓ જ આ વાત જાણી શકે છે. બીજાઓ જાણી શકતા નથી. અને ગૌરાંગ આપણને એ જ આપવા આવ્યા છે - ઊંચામાં ઊંચા પ્રકારનો પ્રેમ, રાધા-પ્રેમ, શ્રીમતી રાધારાણીનો કૃષ્ણ માટેનો પ્રેમ. ગૌરાંગ મહાપ્રભુ પ્રેમ નામનો પ્રચાર કરવા આવ્યા, સામાન્ય નામ નહીં. 'પ્રેમ નામ પ્રચારિતે એઈ અવતાર.' (ચૈ. ચ. આદિ ૪.૫) એમણે પોતે જ પ્રેમ-નામ-સંકીર્તનમાંથી નીકળતો રસ ચાખ્યો. અસ્પૃશ્યોમાં પણ કીર્તનનો પ્રચાર કરીને, એમણે પવિત્ર નામ અને પ્રેમની માળા પરોવીને આખા ભૌતિક જગતને એ પહેરાવી દીધી. પ્રેમ પુરુષોત્તમ ગૌરાંગ પ્રેમ નામ સંકીર્તનના પિતાશ્રી છે. સામાન્ય સંકીર્તનના નહીં. આનો સમાવેશ સાધન ભક્તિમાં થયો નથી કે જેમાં માત્ર શ્રવણ-કીર્તન જ હોય છે. આ એનાથી પણ પર છે. પ્રેમ-નામ-સંકીર્તન એટલે એવું સંકીર્તન કે જે પ્રેમથી ભર્યું ભર્યું છે. અને એ સંકીર્તન કોનું છે ? એ છે માદનાખ્ય મહાભાવમયી શ્રીમતી રાધારાણીનું સંકીર્તન. શ્રીમતી રાધારાણી આ પ્રેમનામ સંકીર્તન કરે છે કે જે પ્રેમ ભક્તિનો સાર છે. તેથી આ પ્રેમનામ સંકીર્તન ગોલોક વૃંદાવનનું ગુપ્ત ધન છે.

સૌથી વધુ ગુપ્ત વિષય

નામ અને નામી વચ્ચે કોઈ તફાવત નથી. નામી કૃષ્ણ છે. શ્રીમતી રાધારાણી નામી, કૃષ્ણના વિરહનું તીવ્ર દર્દ અનુભવે છે. તેથી આ નામ-સંકીર્તન રાધારાણીના શુદ્ધપ્રેમથી ભીંજાયેલું છે. તેથી જ, પ્રેમ-નામ-સંકીર્તન જ પરમ સાધ્ય, અંતિમ હેતુ છે. આ પ્રેમ-નામ-સંકીર્તનમાં, કૃષ્ણ, શ્રીમાન્ નામના સ્વરૂપમાં, એમનું સર્વથી ઊંચું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે અગર વ્યક્ત કરે છે, કે જે માધુર્ય રસથી ભરેલું છે. જેઓ પ્રેમી ભક્તો છે, તે જ જાણે છે અને તેઓ પ્રેમ-નામ-સંકીર્તન કરે છે. બીજાઓ એ કરી શકે નહીં. તેથી જ પ્રેમ નામ રટવાથી, તેઓ આ પ્રેમ-ભક્તિ-માળા, પ્રેમ ભક્તિનો હાર, શ્રીમાન્ નામનાં ચરણ-કમળોમાં અર્પણ કરે છે.

વ્રજભૂમિની ગોપીઓ જ્યારે નામી, કૃષ્ણના તીવ્ર વિરહથી વ્યાકુળ બને છે, ત્યારે રાધારાણીના માર્ગદર્શન હેઠળ તેઓ આ પ્રેમ-નામ-સંકીર્તન કરે છે એ સમયે એઓ રટણ કરે છે.

હરે કૃષ્ણ હરે કૃષ્ણ કૃષ્ણ કૃષ્ણ હરે હરે
હરે રામ હરે રામ રામ રામ હરે હરે

અને આ રીતે તેઓ નામ-મૂર્તિને આ હારથી શણગારે છે. તેથી તાત્પર્ય એ છે કે એ નામી નામથી બિલકુલ જુદા નથી.

ગૌર પણ નામી, કૃષ્ણ છે. નામથી ભિન્ન નથી. અને પ્રેમ-નામ-સંકીર્તનના રટણથી એ આ પ્રેમરસ ચાખે છે. માધુર્ય પ્રેમમાંથી નીકળતો અમૃત રસ. આ રીતે એ પવિત્ર નામ અને હાર બનાવીને દરેકે દરેકને અર્પે છે. મહાપ્રભુ, રાધારાણી જેટલી તીવ્ર વિરહવ્યથા અનુભવે છે અને લાગણીઓ સાથે જ તે રટણ કરતા.

હરે કૃષ્ણ હરે કૃષ્ણ કૃષ્ણ કૃષ્ણ હરે હરે
હરે રામ હરે રામ રામ રામ હરે હરે

આ હાર માત્ર નામ-પ્રેમ-માળા જ નથી પરંતુ એ રસમય-માળા પણ છે, સર્વ રસોનો હાર. પ્રેમ એ ફળ છે, અને આ પ્રેમફળનો રસ વિરહ દશામાં જ (માણી) ચાખી શકાય છે. આ માળા માત્ર નામ-પ્રેમ-માળા જ નથી પરંતુ એ પ્રેમરસથી ભીની થયેલી છે અને એ પ્રેમરસ ચાખવામાં આવે છે. તેથી આ પ્રેમ-રસની માળા-રસમય-માળા છે.

પ્રેમભક્તિ એ ભક્તિનો સાર છે. જો આપણે ફૂલનો હાર બનાવીએ તો એક દોરાની જરૂર પડે છે કે જેની અંદર ફૂલ પરોવેલા છે. એ જ રીતે, જ્યારે નામ-પ્રેમ-માળાનો પ્રશ્ન ઊઠે, ત્યારે એ (માળાનો) હારનો દોરો કયો છે ? એ દોરો પ્રેમ છે. નામો પ્રેમના દોરડામાં ભેગા પરોવેલા છે - પ્રેમસૂત્ર. આ રીતે નામ અને પ્રેમ બંને ભેગા પરોવેલા છે. આ છે નામ-પ્રેમ માળા જેનાથી ગૌરહરિએ દરેકે દરેકને હાર પહેરાવ્યો છે. તેથી ઉદાહરણ તરીકે જપ માળા છે જેની ઉપર આપણે નામ રટણ કરીએ છીએ. એનો અર્થ એ છે કે તમારે આ પવિત્ર જપ કૃષ્ણ વિરહનું તીવ્ર દર્દ અનુભવતા અનુભવતા બોલવું જોઈએ. ત્યારે જ તમારા જપ નિરપરાધી અને શુદ્ધ હશે. આ છે ગોલોકનો સૌથી વધુ ગુપ્ત વિષય. એ પૂર્વે કદી પણ આપવામાં નહોતું આવ્યું, પરંતુ જ્યારે મહાપ્રભુ આવ્યા તેમણે એ આપ્યું. ગોલોકેર પ્રેમ-ધન હરિ-નામ-સંકીર્તન. એ આ ભૌતિક જગતની મિલકત નથી. એ ગોલોક-વૃંદાવનની મિલકત છે.

એક મહોત્સવ

તેથી નામ અને નામી, સાધન અને સાધ્ય (ઉપચારો અને હેતુ), આસ્વાદ્ય અને આસ્વાદક (જેને ચાખવામાં આવે છે તે અને જે ચાખી રહ્યો છે તે), તે સર્વ અભિન્ન છે. (જુદા નથી). પરંતુ ક્યારે તેઓ અભિન્ન બને છે ? એ સૌથી વધુ પરિપક્વ અવસ્થામાં, સિદ્ધ-દશામાં બને છે. તે સિવાય, શરૂઆતમાં બંને જુદા હોય છે. ગૌરાંગ મહાપ્રભુ

અદ્ભુત રીતે કૃપાળુ છે. આ સંપૂર્ણપણે અશક્ય વાત છે. પરંતુ ગૌરાંગની અદ્ભુત, અહૈતુકિ કૃપાને કારણે અશક્ય શક્ય બને છે. ઉપચારો અને હેતુ અભિન્ન બને છે. તે સિવાય એ શક્ય નથી.

સંભોગ અને વિપ્રલંભ, મિલન અને વિરહ એક જ પાત્રમાં છે. તે તદ્દન અશક્ય છે. તેઓ એક જ પાત્રમાં મળી શકતા નથી. પરંતુ જો તમને ગૌરાંગની અદ્ભુત, અકારણ કૃપા મળે, તો તમે આ તત્ત્વ સમજી શકો અને તમને તે મળી શકે છે. એ કેવી રીતે બને કે સાધન અને સાધ્ય, ઉપચાર અને હેતુ વચ્ચે કોઈ ભેદ ના હોય ? સાધન શરૂઆત છે અને સાધ્ય અંત છે. છેલ્લું ધ્યેય છે. કેવી રીતે તેઓ અભિન્ન છે ? કેવી રીતે તેઓ ભેગા પડે શકે ? પ્રારંભ ક્યાં છે અને અંત ક્યાં છે ? એ તદ્દન અશક્ય છે. પરંતુ પ્રેમ પુરુષોત્તમ ગૌરાંગની કૃપાથી અશક્ય બને છે. તે સિવાય કોઈપણ સમજી ના શકે કે તેઓ કેવી રીતે એકબીજામાં ભેગા પડેલા છે, કેવી રીતે મહાપ્રભુએ દરેકને આ ભૌતિક જગતમાં હાર પહેરાવ્યો છે અને પ્રેમ-નામ-સંકીર્તન શું છે. એ સર્વ પ્રેમ-નામ-સંકીર્તનથી જ શક્ય બને છે.

જ્યારે ગોલોક વૃંદાવનમાં પ્રેમ-નામ-સંકીર્તન ચાલે છે, ત્યારે ત્યાં (મહોત્સવ થાય છે) મહાન ઉત્સવ ચાલે છે. જ્યારે મહાપ્રભુ નીચે અવતાર લે છે ત્યારે એ ઉત્સવ આ ભૌતિક જગતમાં નીચે ઉતરે છે. આ ઉત્સવ ગોલોક વૃંદાવનમાં ચાલી રહ્યો હોવાથી, એમના સર્વ નિત્ય પાર્ષદો (સાથીઓ) પણ નીચે (ઊતરે છે) ભૌતિક જગતમાં આવે છે અને પ્રેમ-નામ-સંકીર્તન શરૂ કરે છે.

જો કે નામ અને નામી વચ્ચે કોઈ તફાવત નથી, છતાંય નામ નામી કરતાં વધુ દયાળુ છે. આ બાબત દરેકે સમજવી જોઈએ. ગૌરાંગ મહાપ્રભુએ એ બતાવ્યું છે. એમણે એ ચાખ્યું છે અને એ વહેંચ્યું છે. ગૌરાંગ મહાપ્રભુની અદ્ભુત દયાને કારણે, પ્રેમ-નામ-સંકીર્તન પ્રેમનું પૂર લાવે છે. આ ભૌતિક જગતમાં પૂર છે અને પ્રેમ-નામ-સંકીર્તન દ્વારા એ એમની ત્રણેય ઈચ્છાઓ તૃપ્ત કરે છે. તેથી એમ કહેવાય છે,

કપાટ દિયા કીર્તન કરે પરમ આવેશે,
પાષંડી હાસિતે આઈસે, ના પાય પ્રવેશે

"આ ભાવભર્યું કીર્તન, ઘણી ઉચ્ચ લાગણીઓની દશામાં, બારણાઓ બંધ કરીને કરવામાં આવતું, જેથી અંધશ્રદ્ધાળુ જેઓ માત્ર એની મજાક ઉડાવવા આવે તેઓને એમાં પ્રવેશ મળી ના શકે."

(ચૈ. ચ. આદિ ૧૭.૩૫)

એમના ભક્તિવેદાંત-ભાષ્યમાં શ્રીલ પ્રભુપાદ કહે છે, "માત્ર અધિકૃત નામ રટણ કરનારને જ પ્રવેશવા દેવા જોઈએ, બીજાઓને નહીં." તેથી પ્રેમ-નામ-સંકીર્તનમાં ભાગ લઈ શકે. કોણ અધિકૃત નામ રટનારા છે ? જેઓ નિરપરાધી, શુદ્ધ નામ રટે છે. તેઓ નામ રટણના અધિકારી છે. તેઓને આ સમૂહ પાર્ટીમાં પ્રવેશ મળે છે, બીજાઓને નહીં. તેથી જ બારણા બંધ છે. માત્ર આવા પ્રેમી ભક્તોની સભામાં જ પ્રેમનામ સંકીર્તન શક્ય બને છે. તે સિવાય એ બિલકુલ શક્ય જ નથી.

ભગવાન જગન્નાથની પ્રેમભરી રમત

શ્રીલ સનાતન ગોસ્વામીએ એમના બૃહદ્ ભાગવતામૃતમાં ભગવાન જગન્નાથ અને જગન્નાથપુરી ધામ વિષે લખ્યું છે. એમણે ગોપકુમાર નામની વ્યક્તિને શોધીને એમના દ્વારા સર્વ કાંઈ વર્ણવ્યું છે. વૃંદાવનના એમના વસવાટ દરમિયાન, ગોપકુમાર દક્ષિણ પ્રદેશમાંથી આવતા ઘણી ઊંચી કક્ષાના સાધુઓને મળ્યા. તેઓએ ગોપકુમારને સમજાવ્યું, "જગન્નાથપુરી ધામમાં, કે જે પુરુષોત્તમ ક્ષેત્ર તરીકે પણ ઓળખાય છે, ત્યાં ભગવાન જગન્નાથ દારૂ-બ્રહ્મ સ્વરૂપે વ્યક્ત થયા છે. દારૂ-બ્રહ્મ સાક્ષાદ્ ભગવાન. 'દારૂ' એટલે કે ભગવાન લાકડાના સ્વરૂપમાં દર્શન દે છે. સાગરને કિનારે, નિલાયલ તરીકે જાણીતા વાદળી પર્વત ઉપર, જગન્નાથજીનું મંદિર ઊભું છે. જગન્નાથ અતિ વૈભવશાળી છે અને એ ભક્ત-વત્સલ પણ છે. તેમના ભક્તો તરફ ઘણા જ પ્રેમાળ છે. ઓરિસ્સાની ભૂમિમાં રહીને, એ પોતે જ એ ભૂમિનું પાલન કરે છે અને તેમની પોતાની કીર્તિ ત્યાં પ્રસરાવે છે. અ ધામમાં, બીજું કોઈપણ જગન્નાથજી માટે રસોઈ કરતું નથી, પરંતુ સ્વયં લક્ષ્મીદેવી એ કામ કરે છે. જગન્નાથ પોતે એ ખાય છે અને એમની પ્રસાદી કે જે મહાપ્રસાદ કહેવાય છે તે અસંખ્ય ભક્તોમાં વહેંચાય છે. આ મહાપ્રસાદ જગન્નાથપુરી ધામમાં મળે છે અને બ્રહ્મા અને શિવથી શરૂ કરીને મોટા મોટા દેવો પણ એના માટે લોભી હોય છે. જો તેઓને આ મહાપ્રસાદ મળે, તો તેઓ ઘણા (સુખી બને છે) ખુશ થાય છે.

કૂતરાને ખાનાર, ચંડાળ પણ એ મહાપ્રસાદને સ્પર્શ કરો તો પણ તે કદીય દૂષિત થતો નથી. એ એવો તો દિવ્ય છે કે, એ જો કૂતરાના મુખમાંથી નીકળીને નીચે પડે, તો પણ દૂષિત નથી થતો. તેથી ગમે તે એને સ્પર્શી શકે છે અને હજારો અને હજારો માઈલો સુધી, દુનિયાના ગમે તે ખૂણે એને લઈ જઈ શકે છે. છતાંય એ કદી પણ દુષિત નથી બનતો. તમે એને ગ્રહણ કરી શકો કારણ કે તે દિવ્ય છે. આવો છે જગન્નાથનો પ્રસાદ."

સાધુએ આગળ જણાવ્યું, "અમે એ ધામની કીર્તિના ગુણગાન કેવી રીતે ગાઈએ? જગન્નાથપુરી એવું ધામ છે, કે ગદેડો પણ જો એમાં પ્રવેશ કરે, તો તત્કાળ તે ચતુર્ભૂજ થઈ જશે. અહો તત્ ક્ષેત્ર-માહાત્મ્યમ્ ગર્દભો પિ ચતુર્ભૂજ:"

સનાતન ગોસ્વામીએ એમના બૃહદ્ ભાગવતામૃતમાં આવું લખ્યું છે. (૨.૧.૬) યત્ર પ્રવેશમાત્રેણ ન કશ્યપિ પુનર ભવઃ "જો કોઈ માત્ર એ ધામમાં પ્રવેશે, તો પણ એને બીજો જન્મ લેવાનો રહેશે નહિ..

કમળનયન જગન્નાથ, એમના મોટા નયનો વડે એમની કૃપામય નજર હર કોઈ અને સર્વ ઉપર નાંખે છે. જો કોઈ ભાગ્યશાળી હોય અને એમના દર્શન પામે, તો એનું જીવન ધન્ય બની જાય છે. આવા છે જગન્નાથ."

જ્યારે ગોપકુમારોએ જગન્નાથ અને જગન્નાથ ધામની પ્રશંસા સાંભળી, ત્યારે એ જગન્નાથનાં દર્શન કરવા માટે અતિ (વ્યાકુળ બન્યા) ઝંખના કરવા લાગ્યા. એણે પહેલાં કદી પણ આવો અદ્ભુત મહિમા સાંભળ્યો નહોતો.

ગોપકુમારે કહ્યું, "(તત્કાળ) તરત જ મેં જગન્નાથની પ્રશંસા કરવા માંડી અને જગન્નાથધામના માર્ગ તરફ પ્રયાણ કર્યું. જ્યારે હું ત્યાં પહોંચ્યો, ત્યારે મેં પૂરી ધામનાં સર્વ રહીશોને દંડવત્ પ્રણામ કર્યા, અને તેમની કૃપાથી હું જગન્નાથ મંદિરમાં પ્રવેશ્યો.

"દૂરથી જ મને પુરુષોત્તમ ભગવાન શ્રી શ્રી જગન્નાથદેવનાં દર્શન થયાં. આવું સુંદર ચંદ્રસમાન (ચહેરો) વદન અને મોટા, પહોળા

થયેલા નયનો. એમના કમળ સમાન વદન ઉપર કપાળ મણિપુન્દ્ર ભાલઃ તિલક જે મણીની જેમ ઝળકે છે એનાથી શણગારેલું છે. એમનો વર્ણ કાળા વાદળ જેવો છે અને એમના લાલાશ પડતા હોઠ ઉપરનું મીઠું હાસ્ય ચંદ્રના પ્રકાશનાં કિરણો જેવી (ઠંડક) શીતળતા અર્પે છે. તેથી જગન્નાથ એમની અમર્યાદિત કૃપા દરેક ઉપર વરસાવે છે. જગન્નાથનું સૌંદર્ય જોઈને મારા મનમાં આવા વિચારો આવ્યા, હું એમની પાસે જઈને એમને આલિંગન કરીશ. પરંતુ એ બાદ મારામાં એવા ભાવો પેદા થયા કે હું ત્યાં જઈ ના શક્યો. મારા વાળ એના મૂળમાંથી જ ઊભા થઈ ગયા, મારો દેહ કાંપવા માંડ્યો અને મારી બે આંખોમાંથી અશ્રુ વહેવા માંડ્યા. મારા ચક્ષુઓ અશ્રુસભર થવાથી, હું જગન્નાથનો સુંદર ચહેરો જોઈ શક્યો નહીં. ખૂબ પરિશ્રમને અંતે, હું માંડ ગરૂડ સ્તંભ સુધી પહોંચ્યો અને ત્યાંથી મને જગન્નાથ દેવનાં દર્શન થયાં. એ દિવ્ય પોષાક તથા ધરેણાથી શોભતા હતા. મેં એમની સામે વધુ અને વધુ નિહાળતાં, મને વધુ અને વધુ દિવ્ય આનંદનો અનુભવ થયો. એ એમના સિંહાસન ઉપર બેસીને, જુદા જુદા પ્રકારનો ખોરાક આરોગતા હતા. ખોલ અને કરતાલ જેવા જુદા જુદા પ્રકારનાં વાજિંત્રો વાગતાં હતાં. કેટલાક ભક્તો ગાતા હતા, કેટલાક નૃત્ય કરતા હતા અને જગન્નાથ તેમની કૃપામય નજર સર્વ ભક્તો ઉપર નાંખતા હતા. એ મારું સદ્ભાગ્ય છે કે મને જગન્નાથ દેવનાં દર્શન થયાં. હું એવા ભાવમાં આવી ગયો કે મેં ચેતના ગુમાવી દીધી અને જમીન ઉપર ઢળી પડ્યો. જ્યારે મારામાં ચેતના પાછી આવી, ત્યારે મેં આંખો ઊઘાડી અને ફરીથી જગન્નાથદેવના દિવ્ય સૌંદર્ય તરફ દષ્ટિપાત કર્યો. હું પાગલ મનુષ્ય જેવો બની ગયો અને મારા મનમાં વિચાર પેદા થયો, હું એમની પાસે જઈશ અને એમને આલિંગન આપીશ.' પરંતુ કોઈએ કહ્યું, 'ત્યાં જઈશ નહીં.'

'ના,' મેં જવાબ આપ્યો. 'આજે મને શ્રી શ્રી જગન્નાથદેવનાં દર્શનનું સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું છે. એ મારી ઘણા સમયથી હૃદયની ઈચ્છા હતી અને તે આજે પરિપૂર્ણ થઈ છે. મારી જિંદગી હવે સફળ થઈ છે.

એ મારા હૃદયના આરાધ્યદેવ છે, તેથી મારે ત્યાં જવું જોઈએ અને એમને આલિંગન કરવું જોઈએ.

"જ્યારે મેં માત્ર થોડાક જ ડગલાં ભર્યા હતાં ત્યારે દ્વારપાળે આવીને મને (લાકડી) સોટી મારી. એણે મારો પ્રવેશ બંધ કર્યો અને નજદીક જવા જ ના દીધો. તેથી મેં એવું માન્યું કે જગન્નાથની કૃપાથી જ મને આવો માર પડ્યો. જ્યારે હું મંદિરની બહાર આવ્યો ત્યારે મને ઘણો ઘણો મહાપ્રસાદ મળ્યો. ત્યાર બાદ, જ્યારે હું મંદિરની અંદર ફરીથી પ્રવેશ્યો, હું ત્યાં આખો દિવસ રહ્યો, અને જગન્નાથજીનાં સુંદર વદન સામે નિહાળ્યા જ કર્યું. જે સૌંદર્યના મને દર્શન થયાં એને વર્ણવવા માટે મારી પાસે ભાષા પણ નથી. તેથી હું ત્યાં કેટલાક દિવસ રોકાયો અને ઘણા સાધુઓ, મહાત્માઓને મળ્યો અને ઘણા ઉત્સવો પણ જોયા. હું વ્રજભૂમિને બિલકુલ જ ભૂલી ગયો.

"જગન્નાથદેવ એમના ભક્તો માટે અતિકૃપાળુ છે, અને એ તેમને જુદી જુદી આજ્ઞાઓ કરે છે. મને એનો જાત અનુભવ થયેલો છે. મને એવી તીવ્ર લાલસા થઈ કે હું સદૈવ જગન્નાથનું સૌંદર્ય જ નિહાળ્યા જ કરું અને બીજું કંઈ ના કરું. જ્યારે જ્યારે મને શારીરિક અગર માનસિક દુઃખ થતું, ત્યારે હું જગન્નાથના મંદિરે દોડી જતો. માત્ર એમની સામે નજર કરવાથી, મને તરત જ સારું થઈ જતું. તેથી હું એ અદ્ભુત જગન્નાથ ક્ષેત્રમાં કેટલાક દિવસો સુધી રોકાયો.

એક દિવસ, અણધાર્યા જ, મને વૃંદાવનમાં જેમણે મંત્ર આપ્યો હતો એ ગુરુદેવનું મિલન થયું. ગુરુદેવે કહ્યું, 'મારી પાસેથી મળેલો મંત્ર જ તારી સર્વ ઈચ્છાઓ પરિપૂર્ણ કરશે અને તારે સમજવું જોઈએ કે આ મંત્રનું રટણ કરવું એ પણ જગન્નાથ સેવા છે. જગન્નાથજીની સેવા રૂપી આ દિક્ષા મંત્રના રટણથી તારી સર્વ ઈચ્છાઓ તૃપ્ત થશે, તે કારણે જો તું કૃષ્ણને પામવાની ઈચ્છા કરશે, તો આ મંત્રથી એ ઈચ્છા પણ (તૃપ્ત કરશે) સફળ થશે. એ એવો મંત્ર છે. હંમેશાં કૃષ્ણનું જ ચિંતન કર. સદૈવ એના શ્યામસુંદર સૌંદર્યથી ભરેલા સ્વરૂપનું, એના દિવ્ય ગુણો તથા

લીલાઓનું સ્મરણ કર. તું જો એવું કરશે, તો એ મંત્રથી તારી કૃષ્ણપ્રાપ્તિની ઈચ્છા પણ સફળ થશે.’ આવું બોલીને, ઓચિંતા જ ગુરુદેવ ફરીથી અદૃશ્ય થઈ ગયા.

“ત્યારે હું ઘણો વ્યાકુળ તથા ચંચળ બની ગયો. ‘ઓહ, ગુરુદેવ અદૃશ્ય થઈ ગયા.’ પરંતુ જ્યારે મેં જગન્નાથનું સુંદર સ્વરૂપ નિહાળ્યું, મારું મન ફરીથી શાંત થયું. ત્યાં થોડાક દિવસ રોકાયા બાદ, ફરીથી મારા મનમાં વિચાર આવ્યો, ‘હું પ્રજભૂમિ જઈશો.’ પરંતુ જગન્નાથની કૃપાથી, જેમ જેમ હું જગન્નાથધામ ક્ષેત્રમાં ફરવા માંડ્યો, ત્યારે સાગર મને યમુના નદી જેવો લાગ્યો. જ્યારે મેં ચાતક પર્વત જોયો ત્યારે મને ગોવર્ધન પર્વત જેવો લાગ્યો.”

તરેહ તરેહની લીલાઓ

ગોપકુમારે કહ્યું, “જગન્નાથદેવને ઘણા સેવકો હતા અને કેટલીક વાર તે તેમની સાથે મજાક પણ કરતા. કેટલીક વાર એ એમની સાથે પ્રેમભરી રમતમાં જ પ્રેમકીડામાં જ રોકાઈ જતા. ઘણા ભક્તો બોલે, નૃત્ય કરે અને જગન્નાથની સામે નામ-સંકીર્તન કરે. વળી તેઓ ભક્તિભર્યા હૃદયથી પ્રાર્થનાઓ પણ અર્પણ કરે. આ સાંભળીને, પ્રજભૂમિના સંસ્મરણથી મારું મન ભરાઈ ગયું અને ત્યાં જવા માટે ઘણો વ્યાકુળ બન્યો. થોડાક સમય બાદ, કેટલાક સાધુઓને મળવાથી, જગન્નાથની પ્રસંશા સાંભળીને હું મંદિરમાં પ્રવેશ્યો. જ્યારે મેં જગન્નાથનું સૌંદર્યવાન રૂપ જોયું અને ખાસ કરીને એમનું વદન, મારા પ્રજભૂમિમાં પાછા જવાના વિચારો અદૃશ્ય થઈ ગયા.

“એક દિવસ, પ્રભાતે ઘણો જ વહેલો ઊઠીને હું મંદિરે ગયો. મને પ્રજભૂમિ જવાની ઈચ્છા હોવાથી, તે કારણથી હું જગન્નાથની મંજૂરી લેવા માટે મંદિરમાં પ્રવેશ્યો. મેં ભગવાનને અરજી કરી, ‘કૃપા કરીને મને પ્રજભૂમિ જવાની મંજૂરી આપો.’ પરંતુ જેવું મેં એમના કમળ સમાન વદનનાં દર્શન કર્યા હું સર્વ કાંઈ ભૂલી જ ગયો. આ રીતે એક વર્ષ પસાર

થયું. ત્યાર બાદ હું મથુરાથી આવેલા કેટલાક સાધુઓને મળ્યો. જ્યારે મેં એમની પાસેથી સાંભળ્યું ત્યારે મથુરા અને વૃંદાવનનાં સંસ્મરણો મારા મનમાં ફરીથી અંકિત થઈ ગયાં. તે રાત્રે જગન્નાથે મારા સ્વપ્નમાં આવીને મને આ આજ્ઞા આપી."

ભો ગોપ-નંદન ક્ષેત્રમ્ ઈદમ્ મમ યથા પ્રિયમ્
તથા શ્રી-મથુરાથાસૌ જન્મ-ભૂમિ વિષેશતઃ

બાલ્ય-લીલા-સ્થાલીભિસ્ ચ તાભિસ્ તાભિર્ અલંકૃતા
નિવસામિ યથાત્રાહામ્ તથા તત્રાપિ વિભ્રમમ્

જગન્નાથે કહ્યું, "ઓ ગોપકુમાર, આ પુરુષોત્તમક્ષેત્ર મને અતિ વ્હાલું છે. એ મને મથુરા જેટલું જ પ્રિય છે, મારા જન્મ સ્થળ જેવું જ. આ પણ મારું જન્મસ્થળ જ છે. એ મથુરામંડળમાં મેં મારી બાલ્ય લીલાઓ વ્યક્ત કરી છે. તે જ રીતે, હું અહીં પણ તરેહ તરેહની લીલાઓ કરી રહ્યો છું. આ ભૂમિ મથુરા જેટલી જ સારી છે. તમે મારી સર્વ લીલાઓ અહીં પણ જોઈ શકો છો. તો શા માટે તારા હૃદયમાં દુઃખની લાગણીઓ અનુભવે છે ? તું વ્રજભૂમિ જઈ શકે છે, પરંતુ કેટલાક દિવસો બાદ તું અહીં પાછો આવી રહેજે અને તું મારું ગોપબાળનું સ્વરૂપ પણ જોઈ શકશે."

(બૃહદ્-ભાગવતામૃત ૨.૧.૨૧૬, ૨૧૭)

બીજે દિવસે સવારે હું વહેલો ઊઠી ગયો, સ્નાન કર્યું અને જગન્નાથના મંદિરમાં દર્શન કરવા ગયો. જ્યારે હું મંદિરમાં દર્શન કરવા પ્રવશ્યો. પૂજારીએ આજ્ઞા લઈને જગન્નાથનો હાર પ્રસાદ મને આપ્યો. ત્યારે જ મને વિચાર આવ્યો, 'ઓહ, હવે જગન્નાથે મને મંજૂરી આપી છે. ભલે, ગોપકુમાર હવે તમે વ્રજભૂમિ જઈ શકો છો.' એ હાર મારા કંઠ ઉપર પહેરીને, મેં જગન્નાથ મંદિર ઉપરના ચક્ર સામે જોઈને મારા પ્રણામ કર્યા. ત્યાર બાદ મેં મથુરા-મંડળ ભૂમિ તરફ પ્રયાણ કર્યું.

જ્યારે ગોપકુમાર વૃંદાવનમાં રહેતા હતા, ત્યારે નારદમુનિ તેમની પાસે આવ્યા અને કહ્યું, "ગોપકુમાર, એ જગન્નાથપુરી ધામ ઘણું જ વૈભવશાળી ધામ છે, જાણે કે, દ્વારિકાપુરી. તારે આ વાત માનવી જોઈએ. હું તારો શુભેચ્છક છું, તેથી હું તને આ (સૂચન કરું છું) સલાહ આપું છું. દ્વારિકાપુરી ભારતની પશ્ચિમ (બાજુ છે) દિશામાં છે, જ્યારે જગન્નાથ ક્ષેત્ર પૂર્વ દિશામાં છે. તેં એ ભૂમિ જોઈ જ્યાં જગન્નાથજી, બલદેવજી અને સુભદ્રાજી રહે છે. એ ધામમાં જગન્નાથજી એ જ લીલા કરી રહ્યા છે કે, જે એમણે વૃંદાવન, મથુરા અને દ્વારિકામાં કરી છે. ત્યાં તું એ જ ગોવર્ધન અને એ જ યમુના નદી જોશે.

ગોપીનાથ

ગોપકુમારે સમુદ્રમાં યમુના નદીનાં દર્શન કર્યાં. એમને ચાતક પર્વતમાં ગોવર્ધનની ટેકરીનાં દર્શન થયાં. આ અનુભવ મહાપ્રભુને પણ થયેલો, જ્યારે મહાપ્રભુ જગન્નાથપુરીમાં રહ્યા હતા ત્યારે. એનો અર્થ એ છે કે એક જ લીલાઓ ત્યાં પણ થઈ રહી છે.

કિંતુ પદેસમ્ હિતમેકમેતમ્,

મત્તઃશ્રૃણુ શ્રી-પુરુષોત્તમક્ષમ્

ક્ષેત્રમ્ તદત્રાપિ વિભાત્યદ્ધરે,

પૂર્બમ્ ત્વયા યભુવિ દૃષ્ટામસ્તિ

તસ્મિન સુભદ્રા-બલરામ-સંજતસ્તમ્,

વૈ વિનોદમ્ પુરુષોત્તમ્ ભજેત ચક્રે સ

ગોવર્ધન વૃંદકાતાબિ કલિન્દજા તિર ભુવિ સ્વયં હિ યમ્,

સર્વાવતાર એક નિધાન રૂપસ્ તત્ ચરિત્રાનિ ચ

નારદમુનિએ કહ્યું, "એ પુરુષોત્તમ ક્ષેત્રમાં કૃષ્ણ રહે છે, જે સર્વ અવતારોનું મૂળ છે. ત્યાં એ એની સર્વ લીલાઓ કરે છે - પ્રજલીલા,

મથુરાલીલા અને દ્વારિકાલીલા. જે લીલા ભક્તો જોવા ઇચ્છે છે, જગન્નાથ એ લીલા (એની પાસે વ્યક્ત કરે છે) એને બતાવે છે. જે સ્વરૂપ ભક્તોને જોવાની ઇચ્છા હોય, તે સ્વરૂપનાં એમને જગન્નાથપૂરીમાં દર્શન થાય છે. જો કોઈ પૂરતું ભાગ્યશાળી હોય અને પુરુષોત્તમ ક્ષેત્રમાં જગન્નાથનું સૌંદર્યવાન સ્વરૂપ જોઈ શકે તો એનું જીવન ધન્ય બની જાય છે. એ ધામ કૃષ્ણને મથુરા જેટલું જ પ્રિય છે અને મથુરા જેટલું જ સુંદર પણ છે.

"ગોપકુમાર, હવે તમારે જગન્નાથક્ષેત્ર પાછા જવું જોઈએ અને જગન્નાથજીનું સુંદર સ્વરૂપ ત્યાં જોવું જોઈએ. જો તું સંતોષ ના પામે, તો પણ, તારે ધામમાં રહેવું અને જગન્નાથને તારી ઇચ્છાઓની તૃપ્તિ માટે પ્રાર્થના કરવી. એ ચોક્કસ સર્વ ઇચ્છાઓ તૃપ્ત કરશે."

નારદમુનિએ ગોપકુમારને જ્ઞાન આપ્યું, "તું જો જગન્નાથનાં ચરણકમળો માટે પ્રેમ વિકસાવે, તો તે ગોપીનાથનાં ચરણકમળો માટેનો પ્રેમ છે. એ જ પ્રેમ કે જે વ્રજવાસીઓને ગોપીનાથ માટે છે, તું જગન્નાથનાં ચરણકમળો માટે પ્રેમ રાખી શકે છે, કારણ કે એ ગોપીનાથ છે. બીજા કોઈ સાધનની જરૂર નથી."

શ્રી ક્ષેત્ર ધામ

જગન્નાથપુરી ધામ શ્રી ક્ષેત્ર તરીકે ઓળખાય છે. શ્રી-દેવી સ્વરૂપ શક્તિ છે, કૃષ્ણની અંતરંગ શક્તિ. તેથી જ, તે ધામ કે જેની પ્રશંસા શ્રી શક્તિની હાજરીને લીધે થાય છે તે કારણે એ શ્રી ક્ષેત્ર તરીકે જાણીતું છે. 'શ્રી' એટલે સર્વ-લક્ષ્મીમયી અંશિની રાધિકા, શ્રીમતી રાધિકા, કે જે સર્વ શક્તિઓનું (ઉદ્ભવસ્થાન છે) ઉત્પત્તિસ્થાન છે. વૈકુંઠપુરામાંની સર્વ ભાગ્યદેવીઓ રાધિકાનો જ વિસ્તાર છે. અને કૃષ્ણની ૧૬,૧૦૮ પત્નીઓ-રુક્મિણી, સત્યભાષા, જાંબવતી વિ., સર્વ રાધારાણીનો વિસ્તાર છે. તેઓ ઐશ્વર્યમયી, વૈભવથી ભરપુર છે. વ્રજભૂમિની ગોપીઓ પણ રાધારાણીનો જ વિસ્તાર છે. તેથી રાધારાણી અંશિની, મૂળ છે. લક્ષ્મીઓ ઐશ્વર્યમયી છે, જ્યારે રાધારાણી માધુર્યમયી છે, મધુરતાથી ભરપુર. તેથી, જેઓ માધુર્ય રસના ભક્તો કે અનુસરનારા છે તેઓ જોઈ શકે છે કે શ્રીક્ષેત્ર એવું ધામ છે કે જેમાં રાધારાણીનો માધુર્ય રસ પ્રગટ થયેલો છે. માત્ર આવા માધુર્ય-રસ ભક્તો જ એ જોઈ શકે છે, બીજાઓ નહિ. તેથી જ જગન્નાથપુરી શ્રીક્ષેત્ર તરીકે ઓળખાય છે અને મહાપ્રભુ ત્યાં રહ્યા કેમ કે એમણે રાધા-ભાવ ધારણ કર્યો હતો. જગન્નાથને જોતાં જ એ શ્યામસુંદરનાં દર્શન કરીને વિચારતા, "ઓ મારા હૃદયના પ્યારા." તેથી એ ધામ કે જે રાધારાણીના માધુર્યરસની અસર નીચે છે અને એ માટે જેની પ્રશંસા થાય છે તેને શ્રી ક્ષેત્ર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

વૈષ્ણવ-તંત્રમાં જણાવેલું છે,

મથુરા દ્વારકા-લીલા, જાહ કરોતિ ચ ગોકુલે

નીલાચલ સ્થિતઃ કૃષ્ણ, સ્તા એવ રચતિ પ્રભુઃ

"જે જે લીલાઓ શ્રીકૃષ્ણે ગોકુલમાં, મથુરામાં અને દ્વારિકામાં પ્રગટ કરી : તે સર્વ નિલાયલ, શ્રી ક્ષેત્રમાં પણ જોવા મળે છે."

જો તમારી પાસે જોવાની દષ્ટિ હોય તો તમે ત્યાં સર્વ લીલાઓ જોઈ શકો છો. જ્યારે મહાપ્રભુ ત્યાં રહ્યા હતા ત્યારે એમણે વૃંદાવન જોયું. જ્યારે એમણે ચાતક પર્વત જોયો, ત્યારે એમણે કહ્યું, "ઓ ગોવર્ધન !" જ્યારે એમણે સાગર જોયો, "ઓહ - એ તો યમુના છે." જ્યારે એમણે જગન્નાથ-વલ્લભ નામે ઓળખાતો બગીચો જોયો, "ઓહ ! એ તો વૃંદાવન છે." મહાપ્રભુએ કૃષ્ણની સર્વ લીલાઓ ત્યાં શ્રી ક્ષેત્રમાં નજરે દેખી. તેથી જ વૈષ્ણવ તંત્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, કૃષ્ણે ગોકુલ, મથુરા અને દ્વારિકામાં કરેલી સર્વ લીલાઓ નિલાયલ, શ્રી ક્ષેત્રમાં જોવા મળે છે.

સ્કંદ પુરાણ કે જે મોટામાં મોટું પુરાણ છે, એના ઉત્કલ ખંડમાં, શ્રીલ વ્યાસ દેવે શ્રી ક્ષેત્રનાં, જગન્નાથપુરી ધામનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો વર્ણવ્યાં છે. આ ધામ ઘણું સુંદર અને અદ્ભુત છે. એ દશ યોજન વિસ્તૃત, દસ યોજન એનો વ્યાસ, એટલે કે એંશી માઈલ છે. એક યોજન એટલે આઠ માઈલ. સાગરને કિનારે આવ્યું છે અને એ તીર્થરાજ તરીકે ઓળખાય છે, સર્વ યાત્રા ધામનો રાજા. મધ્યભાગમાં ત્યાં એક નીલ પર્વત, એક ભૂરો પર્વત છે. 'અચલ' એટલે પર્વત, તેથી જ એને નીલાચલ કહે છે, ભૂરો પર્વત. શ્રી ભગવાન કહે છે, "એ ક્ષેત્ર કે જે સાગરની ઉત્તર દિશામાં અને ઓરિસ્સામાં આવેલી મહાનદીથી દક્ષિણ દિશામાં છે એ આખી દુનિયામાં ઘણું જ પ્રખ્યાત છે. શ્રીલ વ્યાસદેવે જણાવ્યું છે કે જો કોઈ જગન્નાથપુરી ધામની યાત્રા કરે તો તેને સર્વ તીર્થોની યાત્રાનું ફળ મળે છે. કારણ કે જે જગન્નાથપુરી ધામ જઈ આવ્યું હોય તેને યાત્રાનાં બીજાં સ્થળોમાં જવાની જરૂર નથી.

પુરી ધામ ભુવનેશ્વરથી શરૂ થાય છે અને એકામ્ર-કાનન તરીકે પણ ઓળખાય છે. ભુવનેશ્વરથી એ (કોનર્ક) ચંદ્રભાગા સુધી વિસ્તરે છે, જ્યાં સૂર્ય-મંદિરમાં સૂર્ય-દેવની પૂજા થાય છે.

આ ધામ અતિ ગુપ્ત છે. એ દુર્લભ ધામ છે. બ્રહ્મા માટે પણ પ્રાપ્ત કરવું મુશ્કેલ છે. આ ધામનો આકાર શંખ જેવો છે. પેટનો ભાગ દરિયામાં ડૂબેલો છે. એ કારણે એ શંખક્ષેત્ર તરીકે પણ ઓળખાય છે. માથાનો ભાગ પશ્ચિમ દિશામાં છે, જ્યાં નીલકંઠ શિવ દરવાજે પહેરો ભરે છે. ત્યાં શિવને ભુવનેશ્વર લિંગરાજ અને ક્ષેત્રપાલ, ધામનાં રક્ષણહાર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ભુવનેશ્વર દરવાજે પહોંચવાનો રસ્તો છે, જેના દ્વારા વ્યક્તિ આ શ્રી ક્ષેત્રમાં પ્રવેશી શકે છે.

આ (ક્ષેત્ર) ધામ, પરમ પાવક, સૌથી વધુ શુદ્ધ કરનાર છે. કેટલાક એને દશાવતાર ક્ષેત્ર, દશ અવતારોનું ધામ, જેવા કે મત્સ્ય, કશ્યપ, નૃસિંહ, વામન વિ. કહે છે.

કૃષ્ણ કે જે લીલા પુરુષોત્તમ છે, તે ત્યાં સદૈવ અર્યા-અવતાર તરીકે એના શ્રીવિગ્રહ સ્વરૂપે રહે છે. તેથી એ પુરુષોત્તમ ધામ તરીકે પણ જાણીતું છે અને એ જગન્નાથ, ત્રણે લોકના સ્વામી છે. તેથી એમનું ધામ જગન્નાથપુરી ધામ તરીકે જાણીતું છે.

સ્નાન યાત્રા

સ્કંદ-પુરાણ મુજબ, જેઠની પૂર્ણિમા, અગર જેઠ મહિનાનો દિવસ જ્યારે ચંદ્ર પૂર્ણ વિકસિત હોય ત્યારે (મે, જૂનમાં) એ દિવસે જગન્નાથની વર્ષગાંઠ છે. જગન્નાથ કૃષ્ણ છે, પરંતુ કૃષ્ણની વર્ષગાંઠ જન્માષ્ટમી છે. ભાદરવા મહિનાના કૃષ્ણપક્ષનો આઠમો દિવસ. તેથી જ જ્યારે એમ કહેવામાં આવે છે કે જેઠ મહિનાની પૂર્ણિમા જગન્નાથની વર્ષગાંઠ છે, એમ સમજવાનું છે કે આ દિવસે કૃષ્ણે પોતાના પહોળા થયેલા નયનો, ગોળ ચહેરો અને હાથ પગ સંકોચાઈ ગયેલા એવું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. આ મહાભાવ પ્રકાશ તરીકે અગર કૃષ્ણ, બલરામ, સુભદ્રાનું ભાવભર્યું સ્વરૂપ તરીકે જાણીતું છે.

કૃષ્ણ અને બલરામ વસુદેવના દીકરાઓ છે. કૃષ્ણની મા દેવકી અને બલરામ, એના મોટા ભાઈ, રોહિણીના પુત્ર છે. તેમની બહેન

સુભદ્રા, વસુદેવ અને દેવકીની પુત્રી છે. તેથી તેઓ ભાઈઓ અને બહેન છે અને તેઓ તેમના જગન્નાથ, બલદેવ અને સુભદ્રાના સ્વરૂપમાં પુરુષોત્તમ ક્ષેત્રમાં પ્રગટ થયા હતા.

જેઠની પૂર્ણિમા જગન્નાથની વર્ષગાંઠ છે. તેથી એ દિવસે એ એમના ભાઈ અને બહેનની સાથે જાહેરમાં સ્નાન કરે છે. આ ઉત્સવને સ્નાન યાત્રા કહે છે. તે સમયે હજારો માટલાઓ ભરીને પાણી તેમની ઉપર રેડવામાં આવે છે. આ કારણે જગન્નાથનો રંગ ઝાંખો થઈ જાય છે અને પંદર દિવસ સુધી એ હવે દર્શન આપશે નહીં. આને અનવસર કહે છે. આ સમય દરમિયાન એમના ઉપર નવા રંગથી ચિત્રકામ કરવામાં આવે છે. તેથી એ દર્શન આપી શકતા નથી. સામાન્ય રીતે એવું કહેવાય છે કે જગન્નાથ બીમાર પડે છે પણ એ વાત સાચી નથી. લોકો એવું કહે છે, પરંતુ સ્કંદ પુરાણ જેવાં શાસ્ત્રોમાં એવું લખેલું નથી. શાસ્ત્ર કહે છે કે આ પંદર દિવસ દરમિયાન એમનું લાકડાનું સ્વરૂપ કે જે લીમડામાંથી કોતરવામાં આવ્યું છે તેની ઉપર રંગકામ થાય છે. ભગવાન જગન્નાથનું બીજું નામ દાડુ બ્રહ્મ છે. 'દાડુ' એટલે લાકડું. તેથી કપડાનો પાતળો કકડો એ મૂર્તિ ઉપર ચોંટાડવામાં આવે છે. જૂનું કપડું આ સમય દરમિયાન કાઢી નાખીને નવું કપડું (પહેરાવવામાં) ચોંટાડવામાં આવે છે જેની ઉપર નવા રંગોથી રંગકામ થાય છે. ત્યારબાદ, રથયાત્રાને આગલે દિવસે, નવયૌવન વેશમાં ઓળખાતા જગન્નાથ એમના તાજા રંગ અને યુવાન દેખાવ સાથે, નવયૌવન વેશમાં ઓળખાતા દર્શન આપે છે. આ રીતે સ્કંદ પુરાણમાં વર્ણન છે.

પ્રેમ સંદેશ

ત્યારે સવાલ એ થાય છે કે કૃષ્ણે આવું સ્વરૂપ શા માટે ધારણ કર્યું? ઓરિસ્સાના એક વૈષ્ણવ કવિએ, કે જેનું નામ કનાઈ ખુંટીયા છે, તેણે મહાભાવ પ્રકાશ નામે શાસ્ત્ર લખ્યું છે. એમાં એણે જણાવ્યું છે કે કૃષ્ણ, બલરામ અને સુભદ્રાએ આવાં સ્વરૂપો ધારણ કર્યા. મહાભાવ

પ્રકાશ ભગવાનનું ભાવભર્યું સ્વરૂપ કે જે વિરહનું તીવ્ર દર્દ ભોગવે છે. વિરહ-વિધુરા. કૃષ્ણ, બલરામ અને સુભદ્રા વ્રજધામમાં વિરહના દુઃખમાં ડૂબેલા છે. વ્રજ-વિરહ-વિધુરા. તેઓ હંમેશાં ત્યાં રહે છે, પરંતુ હવે તેઓ વ્રજધામમાં વિરહનું દર્દ ભોગવે છે. ખાસ કરીને જગન્નાથ રાધારાણી તથા ગોપીઓના વિરહનું દર્દ અનુભવે છે.

જ્યારે અકુર વ્રજધામમાં ગયા અને કૃષ્ણ અને બલરામને એમના રથમાં બેસાડીને મથુરા લઈ આવ્યા, ત્યારે વ્રજભૂમિના સર્વ રહેવાસીઓએ કૃષ્ણનો વિરહ અનુભવ્યો. એ મથુરા વિરહ તરીકે ઓળખાય છે. ખાસ કરીને વ્રજગોપીઓ તથા રાધારાણીએ કૃષ્ણથી જુદા પડવાને કારણે અતિ તીવ્ર દુઃખ ભોગવ્યું. તેમને (માટે) દરેક પળ લાંબા યુગ જેવી લાગતી, યુગાયીતમ્ નિમિષેન. મહાપ્રભુએ પોતાના શિક્ષાષ્ટકમાં (એનું વર્ણન કર્યું છે.) એ જણાવેલું છે. વિરહની એ દારૂણ વ્યથા અસહ્ય છે. વ્રજભૂમિની સર્વ ગોપીઓ પાગલ બની ગઈ. જાણે કે જીવતા હોવા છતાંય, તેઓ શબ છે, જીવન-મૃત અવસ્થા. તેથી તમે માનો છો કે વિરહની આવી તીવ્ર વ્યથા માત્ર ગોપીઓ તથા રાધારાણીને જ થાય છે ? ના. કારણ એમાં પ્રેમની આપ-લે છે. એનો અનુભવ કૃષ્ણને પણ થાય જ. એ એકપક્ષી નથી. એમાં બે પક્ષો છે. કૃષ્ણ પણ ગોપીઓ, રાધારાણી, વ્રજભૂમિ અને વ્રજવાસીઓના વિરહનું તીવ્ર દર્દ અનુભવે છે. તેથી એ એમના હૃદયમાં ઘણું દુઃખ ભોગવે છે. કૃષ્ણ માટે પણ એ અસહ્ય છે અને તેથી જ, જેમ ગોપીઓ પાગલ બની ગઈ, તે જ રીતે, કૃષ્ણ પણ પાગલ બન્યા. હવે તેઓ શું કરે ? કૃષ્ણ વ્રજભૂમિમાં જઈ ના શક્ય અને તેઓ કૃષ્ણ પાસે ના જઈ શક્યા. તેથી એક માત્ર ઉપાય પ્રેમનો સંદેશો મોકલવાનો હતો. કૃષ્ણે વિચાર્યું કે વ્રજવાસીઓને, ખાસ કરીને એમના પિતાશ્રી, માતાજી, ગોપીઓ તથા રાધારાણીને એમણે પ્રેમ-સંદેશો મોકલવો જોઈએ. પરંતુ એ લઈ કોણ જાય ? એ સંદેશ લઈ જવા માટે કોઈની જરૂર હતી જ. આવી વ્યક્તિ કૃષ્ણની ઘણી બહાલી અને નિકટતમ ભક્ત હોવી જોઈએ.

શ્રીમદ્ ભાગવતમ્ના ૧૧મા સ્કંદમાં કૃષ્ણે બતાવ્યું છે કે ઉદ્ધવ એમને કેવી રીતે અતિ વ્હાલો છે.

ન તથા મે પ્રિયતમ, આત્મયોનિર્ ન શંકરઃ

ન ચ સંકર્ષનો ન શ્રીર્, નૈવાત્મા ચ યથા ભવાન્

"બ્રહ્મા મને એટલા પ્રિય નથી, શિવજી મને એટલા વ્હાલા નથી, મારા ભાઈ સંકર્ષણ પણ મને એટલા વ્હાલા નથી, મારી પત્ની લક્ષ્મી મને એટલી વ્હાલી નથી, મારો પોતાનો આત્મા પણ મને એટલો વ્હાલો નથી જેટલો કે ઓ ઉદ્ધવ, તું મને પ્રિય છે."

(ભાગવતમ્ ૧૧.૧૪.૧૫)

તેથી કૃષ્ણે એવો પ્રિય નિકટનો ભક્ત પસંદ કર્યો. બીજું કોણ પ્રેમનો આવો સંદેશો લઈ જાય ? એમણે ઉદ્ધવને બોલાવ્યા અને એને ઘણી નજીક ખેંચી જઈને, એમના ખોળામાં બેસાડી દીધા. ત્યાર બાદ, કૃષ્ણે બંને હાથો વડે, ઉદ્ધવનો જમણો હાથ પકડી લીધો અને ઘણી જ દયાજનક (શબ્દોમાં) વાણીમાં કહ્યું,

ગચ્છોદ્ધવ પ્રજમ્ સૌમ્ય, પિતોર નૌ પ્રીતમ્ આવહ

ગોપીનામ્ મદ્-વિયોગાધિમ્, મત્-સંદેશૈર્ વિમોચય

"ઉદ્ધવ, તત્કાળ પ્રજભૂમિમાં જઈને આ પ્રેમનો સંદેશ આપ. પ્રથમ તો મારા પિતા અને માતા, નંદ મહારાજ અને યશોદા માતા પાસે જઈને તેમને સાંત્વન આપ. ત્યાર બાદ ગોપીઓ, પ્રજભૂમિની ગોવાલણો પાસે જા. તેઓ મારા વિરહનું તીવ્ર દર્દ ભોગવે છે. આ પ્રેમનો સંદેશ તેમને પણ આપજે, અને તેમને સાંત્વન આપજે. તેઓ મારો વિરહ ભોગવે છે, તે જ રીતે હું તેમનો વિરહ પણ અનુભવું છું. આ સંદેશો તેમને માટે શીતળ બનશે. તેથી કૃપા કરીને તે લઈ જા."

આ રીતે કૃષ્ણે પ્રેમનો આ સંદેશો, એના પ્રિય નિકટના ભક્ત, ઉદ્ધવ દ્વારા મોકલ્યો. એને કહે છે ઉદ્ધવ-સંદેશ અને ગોપીઓએ પણ એક હંસ દ્વારા સંદેશો મોકલ્યો. તેથી જ રૂપગોસ્વામીએ બે પુસ્તકો લખ્યાં છે.

ઉદ્ધવ સંદેશ અને હંસદૂત. ઉદ્ધવ કૃષ્ણપંક્તિનો સંદેશવાહક છે અને હંસ ગોપીઓ તરફનો સંદેશવાહક છે. શ્રીમદ્ ભાગવતમ્નો દશમો સ્કંદ ઉદ્ધવ સંદેશની, જે સંદેશો કૃષ્ણે નંદ, યશોદા અને ગોપીઓને મોકલ્યો તેને વિષે કહે છે, ખાસ કરીને રાધારાણીએ અનુભવેલું તીવ્ર દર્દ વર્ણવ્યું છે.

ભાગવત

કૃષ્ણ પોતે જ કહે છે કે ગોપીઓ કેવી રીતે વિરહની તીવ્ર વ્યથા અનુભવે છે અને એમણે કેવી રીતે પોતાને માટે આવો પ્રેમ કેળવ્યો છે. કૃષ્ણાનુરાગ. (કૃષ્ણ માટેનો પ્રેમ) ભગવદ્ગીતા (૧૮.૬૫)માં કૃષ્ણ કહે છે, "મન્મના ભવ મદ્ ભક્તો મધ્યાજ્ઞ મામ્ નમસ્કુરે." એનો અર્થ એ છે કે "મારું ચિંતન કર. તારું મન મને આપ. તારું મન તારી પાસે ના રાખીશ." અને મદ્ ભક્તો, 'મારો ભક્ત થા.' મધ્યાજ્ઞ મામ્ નમસ્કુરે, "મને ભજ અને મને તારા પ્રણામ અર્પણ કર." જેણે પોતાનું મન કૃષ્ણને નથી આપ્યું એ માત્ર ઊંધે છે. પરંતુ જેઓએ સંપૂર્ણપણે પોતાનું મન કૃષ્ણને આપ્યું છે, તેઓ મન્મના ભક્તો છે. કૃષ્ણે આ સૈદ્ધાંતિક રીતે કહ્યું છે અને ગોપીઓ ઉદાહરણ છે.

તા મન-મનસ્કા મત્-પ્રાણા, મદ્-અર્થે ત્યક્ત દૈહિકા:

મામ્ એવ દયિતમ્ પ્રેષ્ઠમ્, આત્માનમ્ મનસા ગતા:

ય ત્યક્ત-લોક-ધર્માસિ ચ, મદ્-અર્થે તાન્ બિભર્મી અહમ્

"એ ગોપીઓનાં મન સદૈવ મારામાં રત છે. અને તેમની પ્યારી જિંદગી પણ મને અર્પણ કરેલી છે. મારા માટે તેમણે તેમના દેહને લગતું સર્વ કાંઈ છોડી દીધું છે. આ જિંદગીનું સામાન્ય સુખ ત્યજ્યું છે, એટલું જ નહિ, બીજા જીવનમાં સુખ મેળવવા માટેની ધાર્મિક ફરજો પણ છોડી દીધી છે. એકલો હું જ તેમનો (પ્રિયમાં પ્રિય) સૌથી વધુ બાલો પ્રેમી અને ખરેખર તો, તેમનો પ્રાણ છું. તેથી જ, હું તેમને દરેક સંજોગોમાં આધાર આપવા માટેની જવાબદારી મારી ઉપર લઉં છું."

(ભાગવતમ્ ૧૦.૪૬.૪)

ગોપીઓ વિષે બોલતાં જ કૃષ્ણ કહે છે, તા મન-મનસ્કા, "તેઓએ તેમનું મન મને જ આપ્યું છે. તેમનું મન તેમનું પોતાનું છે જ નહીં. તેઓએ એ મને જ આપી દીધું છે." એ છે મન્મના. તમે આ દુનિયામાં કયાંય આવું ઉદાહરણ શોધી નહીં શકો. માત્ર ગોપીઓ જ વ્યવહારુ ઉદાહરણ છે. સુદુર્લભા ભાગવતાઃ હિ લોકે, "આવા ભક્તો ભાગ્યે જ મળે." આ ગીતા શ્લોકમાં, મન્મના ભવ મદ્ભક્તો મદ્યાજ્ઞ મામ્ નમસ્કુરુ, કૃષ્ણ સૈદ્ધાંતિક વાત કહે છે. પરંતુ વ્યવહારમાં એનું ઉદાહરણ વ્રજભૂમિમાં તમને જોવા મળશે. ૧૦મા સ્કંદમાં કૃષ્ણ આ શ્લોકના જીવંત સાક્ષી કોણ છે તેનું ઉદાહરણ આપે છે. તેઓ ગોપીઓ છે. તેથી જ વ્યાસદેવે ભાગવત રજૂ કર્યું. આ શ્લોક, મન્મના ભવ ભદ્ ભક્તો, ગીતામાંથી એનું સ્વરૂપ નહોતું સમજાતું. પરંતુ ભાગવતમાં એ પ્રગટ થયું. તેથી જ વ્યાસે એમના ગુરુ નારદજીની સલાહ પ્રમાણે શ્રીમદ્ ભાગવતમ્ લખ્યું. આ છે વ્યાસદેવની છેલ્લી (ભેટ) બક્ષિસ. ભક્તોના જે જે ભક્ત-લક્ષણ ગુણો (ગીતામાં) શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં વર્ણવ્યા છે તે ભાગવતમાં પ્રગટ કર્યા છે. આજે ગીતાર્-વાક્ત, ગીતા કહેનાર, એ કૃષ્ણ છે. એ ઉદ્ધવને કહી રહ્યા છે. કૃષ્ણ કહે છે, "વ્રજભૂમિની ગોપીઓ મન્મનસ્કા છે, તેઓએ એમનું મન મને આપ્યું છે. તેમના મન ઉપર તેમનો પોતાનો બિલકુલ હક્ક નથી."

એમની સર્વ માનસિક ક્રિયાઓ માત્ર કૃષ્ણને ખુશ કરવામાં જ રોકાયેલી છે, બીજું કાંઈ નહીં. તેમના શરીરની, મન અને વાણીની પ્રવૃત્તિઓ માત્ર કૃષ્ણને ખુશ કરવા માટે છે અને એને માટે તેઓ પોતાનો દેહ ત્યજવા તૈયાર છે. કૃષ્ણ કહે છે, મદ્-અર્થે ત્યક્ત-દૈહિકાઃ "તેઓ મારે માટે પોતાનો દેહ ત્યજવા તૈયાર છે." તેથી જ વ્રજદેવીઓ, વ્રજની ગોવાળણો, ગીતાના શ્લોક, મન્મના ભવ મદ્ભક્તોની જીવંત સાક્ષી છે. અને આજે ગીતાના વક્તા આ વાત ઉદ્ધવને કહે છે. "તેઓ મારો પ્રાણ છે અને હું તેમનો પ્રાણ છું., મત્ પ્રાણ. તેમનું જીવન મારામાં છે, મારું જીવન તેમનામાં છે."

જેઓની જિંદગી કૃષ્ણ છે, તેઓ મત્ પ્રાણ છે અને તેઓ કૃષ્ણનો પણ પ્રાણ છે. આ છે પ્રેમભરી આપ લે. મદ્-અન્યત્ તે ન જાનન્તિ

નાહમ્ તેભ્યો મનાગ અપિ, "મારા શુદ્ધ ભક્તો મારા સિવાય બીજા કોઈને ઓળખતા નથી. હું પણ એમના સિવાય બીજા કોઈને ઓળખતો નથી." (ભાગવત ૮.૪.૬૮) કૃષ્ણ ઉદ્ધવને જે કહે છે તેનું તાત્પર્ય આ છે. એ જેમ વ્રજની ગોવાળણોનું જીવન છે, એ જ રીતે તેઓ પણ કૃષ્ણનું જીવન છે. કૃષ્ણ કહે છે, "એમનો સંગ છોડીને, અત્યારે હું મથુરામાં છું, પરંતુ મારું જીવન-મન વ્રજભૂમિમાં છે. માત્ર મારો દેહ અહીં છે. યંત્રની જેમ જ, હું કાંઈ કામ કરું છું. હું માત્ર લુહારના ધમણની જેમ શ્વાસોશ્વાસ લઉં છું, પરંતુ મારું સર્વસ્વ, મારું જીવન, મારું મન, વ્રજભૂમિમાં જ છે."

જો પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે, "શા માટે તમારી દશા આવી છે?" કૃષ્ણે આ જવાબ આપ્યો હોત, ય ત્યક્ત-લોક-ધર્માસુ ચ મદ્-અર્થે તાન્ બિભર્મી અહમ્ (ભાગવત ૧૦.૪૬.૪) "હું કેવી રીતે તેઓને ભૂલી શકું? તેઓ એટલા પ્રિય છે, તેઓ મને એટલો બધો પ્રેમ કરે છે કે તેઓએ મારે માટે સર્વ કાંઈ ત્યજી દીધું છે. તેઓએ તેમના સામાજિક રીતરિવાજ, સમાજ-ધર્મ, કૂળ-ધર્મ ત્યજી દીધા છે. તેઓ સર્વ રિવાજો સંપૂર્ણ રીતે ભૂલી ગયા છે. વેદિક રિવાજો, સામાજિક રિવાજો, કૌટુંબિક રિવાજો, તેઓ મારે માટે સર્વ કાંઈ ભૂલી ગયા છે અને તેઓએ સર્વ ધર્મો અને અધર્મો ત્યજી દીધા છે. સારું અને નરસું, તેઓને પોતે શું કરે છે તેની પણ ખબર નથી. તેઓ મારી પાછળ પાગલ છે."

એ છે સર્વ ધર્માન્ પરિત્યજ્ય મામ્ એકમ્ શરણમ્ વ્રજ. તેઓએ સર્વ ધર્મો, વેદ ધર્મ સહિત છોડી દીધા છે. તેઓએ વેદિક રિવાજો અને નિયમોને લાત મારી દીધી છે. શાંત રાત્રિમાં, જ્યારે કૃષ્ણ વૃંદાવનનાં જંગલોમાં એની મધુર બંસરી વગાડે છે, ત્યારે તેઓ શું કરે છે? ગોપીઓ ગૃહિણીઓ છે. તેઓને પતિ, સાસુ, સસરા, પુત્રો, પુત્રીઓ છે. તેઓને કૌટુંબિક સાંકળ છે. આવું કૌટુંબિક બંધન ઘણું સખત હોય છે. એને તોડવું સહેલું નથી હોતું. દુર્જય-ગેહ-શૃંગલા: પરંતુ તેઓ એ સર્વને લાત મારીને વૃંદાવનનાં જંગલ તરફ દોડી જતી હતી. તો પછી રિવાજો અને નિયમો ક્યાં ગયા? વેદો કહે છે કે ગૃહિણી કદી ઘરનો ઊંબરો પણ ઓળંગી શકે નહીં. જો એ એવું કરે તો તેનો બહિષ્કાર કરવામાં આવશે.

એનું ચારિત્ર્ય બગડી જશે અને એ વેશ્યા બનશે. આવાં વેદિક બંધનો એમાં રહેલાં છે. છતાંય ગોપીઓએ એ કર્યું છે. ય ત્યક્ત-લોક-ધર્માસુ ય મદ્-અર્થે તન્ બિભર્મી અહમ્. "મારે માટે તેઓએ સર્વ કાંઈ ત્યજી દીધું. સર્વ કાયદાઓ અને નિયમો, વેદ-ધર્મો અને લોક-ધર્મ પણ. તેઓ મને એટલો બધો પ્રેમ કરે છે. હું તેમને કેવી રીતે ભૂલી શકું? તેથી મારી આ દશા છે."

તેથી ગોપીઓ આ શ્લોકની સંપૂર્ણ મૂર્તિ છે, સર્વ ધર્માન પરિત્યજ્ય અને કૃષ્ણ કહે છે, યે યથા મામ્ પ્રપધ્યન્તે તાંસુ તથૈવ ભજામિ અહમ્ (ભાગવદ્ ગીતા ૪.૧૧) "તમે જેટલા પ્રમાણમાં મારું શરણું લેશો તેટલા પ્રમાણમાં હું બદલો આપીશ. જે ભાવથી કોઈ મારું ભજન કરે છે, તે જ રીતે હું તેનું ભજન કરીશ."

કૃષ્ણે ઉદ્ધવને કહ્યું, "વ્રજભૂમિની ગોપીઓ મારા વિરહની તીવ્ર લાગણીઓથી પીડાઈ રહી છે. તેમની વિરહવ્યથા એટલી તો અસહ્ય છે કે ઘણી ઘણી વાર તેઓ મૂર્છિત બને છે. હા, ઉદ્ધવ, તેઓ તેમના મોટા ભાગનો સમય મૂર્છિત અવસ્થામાં પસાર કરે છે. હકીકતમાં આ મૂર્છિત અવસ્થાને લીધે જ તેઓ જીવી રહી છે. નહીંતર તેઓ મરી જ ગઈ હોત." આ કૃષ્ણના પોતાના જ શબ્દો છે. એ ગોપી-વિરહ-વિધુરા, રાધા-વિરહ-વિધુરા, ગોપીઓ તથા રાધાના વિરહની (વ્યથા) દુઃખભરી લાગણીઓથી તે પીડાય છે.

ઘટ્ટ (જામેલું) સ્વરૂપ

મહામુસીબતે કૃષ્ણે ધૈર્ય જાળવ્યું અને કહ્યું, "જ્યારે ઉનાળો આવે છે, ત્યારે સૂર્યના તાપની (શેકી નાંખતી) ગરમી સર્વ સરોવરનું અને તળાવોનું પાણી સૂકવી નાંખશે. પરંતુ જ્યારે પાણી સૂકાઈ જાય, ત્યારે દેડકાઓ શું કરે છે? તેઓ કાદવમાં ઊડે જતા રહીને ગમે તે રીતે પોતાની જિંદગી બચાવે છે. તેથી હું વ્રજભૂમિને છોડું એ ઉનાળાની ઋતુ સમાન છે, અને વિરહની તપવી નાંખતી તીવ્ર ગરમી પેદા કરે છે. ગોપીઓના હૃદય તળાવ સમાન છે. અત્યારે એ સૂકાઈ ગયા છે. તેમની

જિંદગી દેડકા જેવી છે, પ્રાણ-કુર્મ. જો તેમની જિંદગી દેડકાઓ જેવી હોય ત્યારે કાદવ શું છે ? કાદવ એ એક માત્ર આશ છે. જ્યારે મેં વ્રજભૂમિ છોડી ત્યારે મેં તેમને કહ્યું હતું, હું પાછો આવીશ.

આ શબ્દો કાદવ સમાન છે અને તેમની જિંદગી, દેડકાઓની જેમ જ એ શબ્દો રૂપી કાદવમાં પ્રવેશીને ગમે તેમ પણ ટકી રહી છે."

અહીં કૃષ્ણ ગોપીઓનું વર્ણન આપે છે. ઉદ્ધવ સંદેશમાં એ આપેલું છે : યાસા માશામૃદમનું પ્રાણકુર્મ વસન્તિ.

કૃષ્ણ કહે છે, "ઓ ઉદ્ધવ, મારી પાસે તેમની દશા વર્ણવવા માટે અને તેઓ કેવી રીતે જીવી રહ્યા છે તે કહેવા માટે (ભાષા) શબ્દો નથી." કૃષ્ણ ગોપીઓનો વિચાર કરે છે કારણ કે એમના વિરહનું તીવ્ર દર્દ અનુભવે છે. જેમ ગોપીઓ અનુભવે છે, કૃષ્ણ પણ અનુભવે છે. તે અરસપરસ છે. જ્યારે કૃષ્ણ એવું બોલતા હતા, ત્યારે તેમના નયનોમાંથી કેટલાક ગરમ અશ્રુઓ નીચે પડ્યા. જ્યારે ઉદ્ધવે આ જોયું ત્યારે તેણે વિચાર્યું, "ઓહ, મારા સખા કૃષ્ણ તેમની બાબત એટલો ઊંડો વિચાર કરે છે. વિરહની આવી દારૂણ વ્યથા ભોગવે છે. તેઓ કેવી પ્રેમમય-પ્રેમથી ભરપૂર હોવી જોઈએ. તે સિવાય, કૃષ્ણ શા માટે તેમને વિષે આટલી ગંભીરતાથી વિચારે છે ! તેઓ ઘણી જ પ્રેમાળ હશે.

આવી છે કૃષ્ણની હાલત. જે શોકથી પર છે, શોકાતિતેરશોક, તે હવે શોક કરે છે. જે પૂર્ણાનંદ છે, હંમેશાં આનંદમય અને પોતે પૂર્ણ છે, એ હવે રડે છે - પૂર્ણાનંદેર વિલાપ. આ અતિ સુંદર છે - ભક્તનો ભગવાન-વિરહ અને ભગવાનનો ભક્ત-વિરહ. ભક્ત ભગવાનના વિરહનું દર્દ અનુભવે છે અને ભગવાન એમના પ્રિય ભક્તના વિરહની વ્યથા અનુભવે છે. ભક્ત-વિરહ અને ભગવાન-વિરહ.

તેથી જ આ માધુર્ય-રસ-ઘનાયિત-મૂર્તિશ્રી જગન્નાથ છે, માધુર્ય રસનું ઘટ્ટ સ્વરૂપ. જગન્નાથ કૃષ્ણ છે જે રાધા તથા વ્રજગોપીઓના વિરહની દારૂણ વ્યથા ભોગવે છે, રાધા-વિરહ-વિધુરા છે અને ઐશ્વર્ય અને માધુર્ય બંને ભેગા હોવાથી, તે કારણે જગન્નાથ ઐશ્વર્ય-માધુર્ય યુગલ-મિલન શ્રી જગન્નાથ છે. એ મહાભાવપ્રકાશ અથવા ભાવભર્યું

પ્રાગટ્ય જગન્નાથ છે. એ પોતે જ કહે છે, "ઉદ્ભવ, મારું શરીર અહીં પડ્યું છે, પરંતુ મારું મન, મારા પ્રાણ, સર્વ કાંઈ વ્રજભૂમિમાં જ પડેલું છે." એ એટલા ઊંડાણથી તેમનો વિચાર કરે છે, અને આવું તીવ્ર દર્દ એ ભોગવે છે. આ છે જગન્નાથ.

એ રાધે કોણ છે ?

દ્વારિકામાં કૃષ્ણને ૧૬૦૦૦ કરતાં યે વધુ પત્નીઓ છે અને એ દરેકે દરેક રાણીના મહેલમાં હાજર હોય છે. કેટલીક વાર જ્યારે કૃષ્ણ ઊઘી જાય છે, ત્યારે એ સન્નિપાત થયો હોય એમ પાગલની જેમ રડે છે, "રાધે, રાધે, રાધે." જો કે એમની પત્નીઓ એમની એટલી બધી કાળજી રાખે છે, છતાં યે એ ખુશ નથી. એમના સ્વપ્નમાં કૃષ્ણ રડે છે, "ગોપી, ગોપી, ગોપી, રાધે, રાધે." જ્યારે રાણીઓ આ સાંભળે છે, ત્યારે તેમને અચરજ થાય છે, "શા માટે ? અમે એમની આટલી બધી સંભાળ રાખીએ છીએ, અમારા ધ્યાના પતિને બધા પ્રકારનું સુખ આપીએ છીએ. છતાં યે એ રડે છે શા માટે ? રાધે, રાધે, ગોપી, ગોપી ? એ ગોપીઓ કોણ છે ? એ રાધે કોણ છે ?

તેઓ સમજી શકતા નથી કારણ કે તેઓ ઐશ્વર્ય-મયી, વૈભવોથી ભરપૂર છે. તેઓ માધુર્ય-મય લીલામાં, વ્રજલીલામાં પ્રવેશી શકતા નથી. લક્ષ્મીદેવી પણ વ્રજલીલામાં પ્રવેશવાની અને રાસનૃત્યમાં ભાગ લેવાની ઇચ્છાથી બિલ્વવનમાં હજારો વર્ષો સુધી તપશ્ચર્યામાં રત થયા. પરંતુ કૃષ્ણે કહ્યું, "તમે શા માટે આવી સખત તપશ્ચર્યા કરો છો ? તમારી ઇચ્છા કઈ છે ?" લક્ષ્મીદેવીએ કહ્યું, "મારી ઇચ્છા વ્રજભૂમિમાં પ્રવેશીને રાસ-લીલામાં ભાગ લેવાની છે."

ત્યારે કૃષ્ણે, અંતિમ મંજૂરી આપનાર સત્તાધીશે, કહ્યું, "ના, એ બની શકે નહીં. એને બદલે બીજું કાંઈ માંગો."

લક્ષ્મીદેવી માધુર્યમય લીલામાં પ્રવેશી શકે નહિ કારણ એ ઐશ્વર્યમયી છે. તેથી લક્ષ્મીદેવીએ કહ્યું, "મારે શું કરવું ? જો હું રાસ-લીલામાં ભાગ ના લઈ શકું તો દયા કરીને મને તમારી છાતી ઉપર સોનેરી રેખા તરીકે રહેવા દો." "તથાસ્તુ, એમ જ થશે."

હવે લક્ષ્મી કૃષ્ણની છાતી ઉપર સોનેરી રેખા તરીકે છે, પરંતુ તે પ્રજ-લીલામાં પ્રવેશી શકતી નથી.

તેથી, માધુર્ય-મય લીલામાં પ્રવેશવા માટે લાયક ના હોવાથી, એક દિવસ રાણીઓએ રોહિણી માતાને પૂછ્યું, "ઘણી વાર અમે કૃષ્ણને એની ઊંઘ દરમિયાન રડતા સાંભળીએ છીએ, રાધે, રાધે, ગોપી, ગોપી. મા, એ શું છે ? તમે એની ઉપર કાંઈ પ્રકાશ ફેંકશો ? (અમને આ વાત સમજાવશો)

રોહિણી માતાએ કહ્યું, "તમે સમજી શકો એમ નથી. એ કૃષ્ણની પ્રજલીલા, અતિ મધુર, પાગલ બનાવનારી માધુર્યમય લીલા છે. તમે એ સમજી શકશો નહિ. ભલે, માત્ર તમારી ઉત્સુકતાને સંતોષવા માટે હું તેનું થોડુંક વર્ણન કરીશ. પરંતુ આ પ્રજ-લીલા કહાણી, કૃષ્ણની વૃંદાવન લીલા, એવી તો માદક અને મોહક છે કે કૃષ્ણ અને બલરામ પણ એનાથી આકર્ષાઈ જશે. તેઓ જ્યાં પણ હશે, તેઓ સાંભળવા માટે આકર્ષાશે. તેથી એવો મને ભય છે. હું એ મારી સર્વ શક્તિ વાપરીને તમને કહીશ, પરંતુ એ એટલી મધુર અને આકર્ષક છે કે કૃષ્ણ અને બલરામ જ્યાં હશે ત્યાંથી દોડતા આવશે. ત્યારબાદ હું બોલી શકીશ નહિ અને સર્વ કાંઈ નિષ્ફળ જશે."

તેથી કૃષ્ણની સર્વ પત્નીઓ દ્વારિકાના મહેલના એક મોટા ઓરડામાં ભેગી થઈ. (ભયની શક્યતાને લીધે) ભયની શંકાને લીધે, રોહિણી માતાએ કહ્યું, "કોઈએ બારણે પ્રવેશ બંધ કરવા માટે રહેવું પડશે. જેવા કૃષ્ણ અને બલરામ આવે, કે તરત જ તેણે મને સાવધ કરવી જોઈએ અને હું બોલવાનું બંધ કરી દઈશ. નહીં તો બધું બદલાઈ જશે. આ પ્રજલીલા કહાણી એવી અમૃતમય છે કે એ કૃષ્ણ તથા બલરામને જ્યાં હોય ત્યાં આકર્ષણ કરાવશે."

અંતે તેઓએ નક્કી કર્યું કે સુભદ્રાએ બારણા પાસે ઊભા રહેવું. બારણાની મધ્યે ઊભા રહીને, સુભદ્રાએ પોતાના બંને હાથ પહોળા કરીને પ્રવેશ બંધ કરી દીધો. એ બાદ રોહિણી માતાએ પ્રજલીલા કહાણી કહેવાનું શરૂ કર્યું અને સર્વ કોઈ ખૂબ જ ધ્યાનપૂર્વક સાંભળવા માંડ્યા.

જો કે સુભદ્રા બારણા પાસે જ ઊભી હતી, પરંતુ એના કાન આ વ્રજલીલા કહાણી સાંભળવા જ એણે રોક્યા હતા. તેથી એ પોતાની જાતને સર્વથા ભૂલી જઈને ભાવવિભોર બની ગઈ. ત્યારે એનું ભાવભર્યું સ્વરૂપ પ્રગટ થયું, આંખો પહોળી બનેલી અને હાથ અને પગ શરીરની અંદર કોકડું વળી ગયેલા.

દરમિયાનમાં, કૃષ્ણ અને બલરામ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. સુભદ્રાની બંને બાજુએ ઊભા રહીને, તેઓએ પણ ચાલી રહેલી કહાણી સાંભળી. "ઓહ, રોહિણી માતા વ્રજલીલા કહાણી કહી રહ્યા છે, જ્યારે તેઓ સંપૂર્ણપણે ભાવાવેશમાં આવીને પોતાની જાતને ભૂલી ગયા. તેમની આંખો (અચરજથી) પહોળી થઈ ગઈ અને હાથ અને પગ કોકડું વળીને કાયબાની જેમ શરીરની અંદર પ્રવેશ્યા. હવે આ ત્રણ સ્વરૂપો બારણે ઊભા છે - જગન્નાથ, બલદેવ અને સુભદ્રા.

તે જ સમયે નારદમુનિ આવી રહ્યા હતા. દૂરથી જ તેમણે આ અતિ સુંદર ભાવભર્યા સ્વરૂપો, મહાભાવપ્રકાશનાં દર્શન કર્યાં. એ જેવા નજદીક આવવા માંડ્યા કે તેઓએ એ ભાવ સંકેલી લીધો અને એમનાં સામાન્ય રૂપો ફરી પ્રગટ્યાં. પરંતુ નારદમુનિએ કહ્યું, "મેં ક્યારનાંય દર્શન કર્યા છે ! મેં ક્યારનાંય દર્શન કર્યા છે ! તેથી મારી આ પ્રાર્થના છે. તમારું મહાભાવપ્રકાશ સ્વરૂપ, આ રૂપ કોઈક જગ્યાએ પ્રગટ થાઓ. આખી દુનિયાનાં સર્વ લોકોને તમારા એ સુંદર સ્વરૂપનાં દર્શન આપો અને તેઓ તમારા એ સ્વરૂપની પૂજા કરે.

જે જે એમના ભક્ત ઈચ્છે છે, કૃષ્ણ તે આપે છે, તથાસ્તુ, "તે થજો." તેથી કૃષ્ણ એ સ્વરૂપે જગન્નાથપુરીમાં પ્રગટ્યા. જગન્નાથ, બલદેવ અને સુભદ્રા - મહાભાવ પ્રકાશ. કનાઈ ખુંટીઆએ એની મહાભાવ પ્રકાશ નામની ચોપડીમાં આવું વર્ણન કર્યું છે. આ પ્રાચીન સાહિત્ય આજે મળતું નથી. એ ભાગ્યે જ મળે છે અને માત્ર કેટલાક કેળના પાન ઉપર હજુ પણ લખાણ રહેલું છે.

લાકડાના ત્રણ ટુકડાઓ

બીજી એક વાર્તા કે જે ગોસ્વામીઓએ કહી છે તેને સામાન્ય રીતે કોઈ જાણતું નથી. એ એકદમ ખાનગી છે. કૃષ્ણ હંમેશાં રાધારાણીનું ચિંતન કરે છે અને એના વિરહનું તીવ્ર દર્દ અનુભવે છે. સ્વપ્નની દશામાં કે જાગૃત અવસ્થામાં, એ બૂમ પાડે છે, "રાધે, રાધે, રાધે, રાધે." જેમ ગોપીઓ જમીન પર ઢળી પડે છે એ જ રીતે કૃષ્ણ પણ કેટલીક વાર મૂર્છિત બને છે. ખાસ કરીને જ્યારે એ રાધારાણીનું ચિંતન કરે છે ત્યારે.

એક વાર કૃષ્ણ રાધારાણીનું ઊંડું ચિંતન કરતા હતા. એના વિરહનું તીવ્ર દર્દ અનુભવતા, નીચે ઢળી પડ્યા, કૃષ્ણ હવે સંપૂર્ણપણે બેભાન બની ગયા. કેટલાક સમય બાદ, જાણે કે વિધિની જ ગોઠવણ હોય તેમ, નારદ ઋષિ અને ઉદ્ધવ ત્યાં આવ્યા અને તેમણે કૃષ્ણને બેભાન પડેલા જોયા. નારદ અને ઉદ્ધવ કૃષ્ણને અતિ વ્હાલા છે. તેઓ સર્વ કાંઈ જાણે છે અને તેથી તેઓ સમજે છે કે આવી દશા શાથી થઈ. જેઓ પ્રેમી-ભક્તો છે તેઓ સમજી શકે છે કે કૃષ્ણ કાંઈક કરી રહ્યા છે. એ કોઈ ઘણી રહસ્યમય લીલા દેખાડવાના છે. એ છે કૃષ્ણનું રાધાના તીવ્ર વિરહથી પીડાતું સ્વરૂપ, રાધા-વિરહ-વિધુરા કૃષ્ણ.

હવે નારદ અને ઉદ્ધવ ચિંતામાં છે. તેઓ કૃષ્ણની ચેતના કેવી રીતે પાછી લાવે ? એ જ સમયે બલરામ ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને તે ત્રણેએ શું કરવું તેની યોજના કરી. તેઓ એ નિર્ણય ઉપર આવ્યા કે જો નારદમુનિ એમની વીણા-યંત્ર ઉપર વ્રજભૂમિનાં ગુણગાન ગાય. - નારદમુનિ બજય

વીણા રાધિકા રમણ નામે - ત્યારે કૃષ્ણને એની ચેતના પાછી મળશે અને એ જાગૃત થશે.

નારદે કહ્યું, "ભલે. હું સંમત થાઉં છું. પરંતુ મને એક બીક છે. કૃષ્ણ જ્યારે જાગશે ત્યારે શું થશે ? તમને ખબર નથી ? તરત જ એ વ્રજભૂમિ તરફ દોડશે. એ હવે પાગલ બનશે. એ કોઈની રાહ નહીં જુએ. તેથી રથ તૈયાર રાખવો જોઈએ." ત્યાર બાદ તેઓએ દાડકને બોલાવ્યો, કૃષ્ણના રથનો સારથી, અને એને કૃષ્ણનો રથ તૈયાર કરવાની સૂચના આપી.

એ સમયે ઉદ્ધવ ઘણા ગંભીર બન્યા. ધ્યાનપૂર્વક વિચાર્યા બાદ એમણે કહ્યું, "તમારી વાત સાચી છે. પરંતુ જ્યાં સુધી હું સમજું છું ત્યાં સુધી વ્રજભૂમિની હાલત એવી છે કે જો કૃષ્ણ અત્યારે ત્યાં જાય અને વ્રજવાસીઓનું દર્દભર્યું રૂદન સાંભળે, તો એનાથી એ સહન નહીં થાય. તો પછી એનું પરિણામ વધુ સંભાળવું પડશે. આપણે કૃષ્ણને પાછા નહીં લાવી શકીએ. તો પછી તો કોઈપણ આશા નહીં રહે."

ત્યારે નારદે ઉદ્ધવને કહ્યું, "ઓ ઉદ્ધવ, તમે કૃષ્ણના ઘણા સારા દૂત છો. તમે એમને ઘણા બ્હાલા છો. તેથી મને લાગે છે કે તમારે પહેલા વ્રજભૂમિમાં જઈને સર્વ વ્રજવાસીઓને જાણ કરો કે કૃષ્ણ દ્વારકાથી આવી રહ્યા છે. તો તેઓ એમને આવકારવા માટે તૈયાર બનશે."

યુક્તિ નિષ્ફળ ગઈ

એ સાંભળીને ઉદ્ધવ ઉદાસ બન્યા. એણે કહ્યું, "તમે જે કહો છો એ તો મને શિરોધાર્ય છે. મને વાંધો નથી. જ્યારે આવા ઊંચા પ્રકારના વૈષ્ણવો મને પ્રાર્થના કરે છે ત્યારે હું એની ના પાડી શકતો નથી. પરંતુ મારે એક વાત કહેવી છે. તમે ભલે કદાચ એ જાણતા હશો. મારા મિત્ર કૃષ્ણે, એકવાર મને મથુરાથી વ્રજભૂમિ મોકલ્યા. તેથી હું ત્યાં સંદેશાવાહક તરીકે ગયો અને ત્યાં ત્રણ મહિના રહ્યો. હું ત્યાં નંદ મહારાજ, યશોદામાતા, ગોપીઓ અને રાધારાણીને કાંઈક સાંત્વના આપવા ગયો

હતો. પરંતુ કઈ સાંત્વના હું તેમને આપી શક્યો ? મારી ભાષા નકામી ગઈ, મારી યોજના કામ નહીં આવી. તેઓ કૃષ્ણ માટે દિન-રાત, ચોવીસેય કલાક રહે છે. જો કોઈ અહીં ભૌતિક જગતમાં પોતાના નજદીકના અને પ્યારાઓને ગુમાવે છે, અથવા એની અતિ મહેનતની કમાણી ગુમાવે છે, તો એ દિવસ અને રાત રડ્યા જ કરે છે. કોઈપણ કૃષ્ણ માટે રડતું નથી. એ બાબત કોઈ કદાચ કહે, તમે શા માટે રડો છો ? ભૌતિક જગતમાં દરેક ચીજ ક્ષણભંગુર છે., અનિત્યમ્. જાતસ્ય હી ધ્રુવો મૃત્યુ: જે જન્મ્યું છે તેને એક દિવસ મરવું જ પડે છે. તેથી મૃત્યુ ચોક્કસ છે, કોઈપણ એને રોકી શકે નહિ. આ સર્વ શબ્દો સાંત્વના આપવા માટે છે. પરંતુ વ્રજવાસીઓને સાંત્વના આપવા માટે હું કયા શબ્દો વાપરું ? તેઓ કૃષ્ણ માટે રડે છે. અને જો કોઈને કૃષ્ણ માટે રડવું હોય, કે જે પ્રીતિનો વિષય છે, તમે કેવી રીતે કહશો કે રડો નહિ. એ તો અપરાધ થશે. એને બદલે, મારું હૃદય કહે છે, તેમને કહો, વધુ રડો, વધુ રડો ! તેથી જ મારી યુક્તિ નિષ્ફળ ગઈ. હું તેમને કોઈ સાંત્વના આપી શક્યો નહિ.

"અંતે, મેં તેમને કહ્યું, "હું મથુરા પાછો જાઉં છું અને હું કૃષ્ણને વ્રજભૂમિમાં તત્કાળ મોકલવા માટે મારાથી બનતા સર્વ પ્રયત્નો કરીશ. મેં તેમને મારું વચન આપ્યું, પરંતુ અત્યાર સુધી એ બન્યું નથી. હવે, ઘણા મહિનાઓ અને વર્ષો બાદ, હું ફરીથી વ્રજભૂમિમાં જઈને આવું કહું તો તેઓ મારા શબ્દોમાં કદી વિશ્વાસ નહીં રાખે. (કદી માનશે નહીં) 'ના, તું જુઠો છે, ઉદ્ધવ. તેં અમને આ વચન પહેલા પણ આપ્યા હતા, પરંતુ કૃષ્ણ પાછા નથી આવ્યા.' તેઓ મારા શબ્દોમાં કદી પણ વિશ્વાસ નહીં રાખે. એને બદલે તેઓ મને (બનાવટી) છેતરનારો કહીને ઠપકો આપશે. તેથી હું કેવી રીતે જઈ શકું ?"

આ સર્વ બાબતો જુદા જુદા દષ્ટિકોણથી વિચાર્યા બાદ, નારદ અને ઉદ્ધવે બલરામને કહ્યું, "તમે જાવ એ જ વધુ સારું છે."

વિલંબ

એ બાદ બલરામ, એના હૃદયમાં ઊંડું દર્દ અનુભવીને, ઘણા દુઃખભર્યા અવાજે બોલ્યા, "નારદ, તમે જુઓ, હું વ્રજભૂમિ ગયો હોત. હું કોઈની ય પ્રતીક્ષા કરત નહીં. પરંતુ કૃપા કરીને આ વિચારો. તમારા ભગવાન કૃષ્ણ હંમેશાં કહે છે, "હા, હું જઈશ, હું જઈશ, હું જઈશ." પરંતુ એ ખરેખર તો વ્રજભૂમિ જતાં જ નથી. એ માત્ર બોલ્યા જ કરે છે. વાયદાઓ કરે છે. હું વ્રજભૂમિમાં જઈ આવ્યો છું અને મેં વ્રજવાસીઓની હાલત નિહાળી છે: હું ત્યાં બે મહિના રહ્યો, હું પણ તેમને સાંત્વના આપી શક્યો નહિ. મેં તેમને કહેવા પ્રયત્ન કર્યો, કૃપા કરીને ધીરજ રાખો. આટલું દુઃખ ના લગાડો, કૃષ્ણ જલદીથી આવશે. પરંતુ એઓની દશા પાણી બહાર રહેલી માછલી જેવી છે. હું સ્પષ્ટપણે સમજી ગયો કે કૃષ્ણની હાજરી વગર તેમને બીજું કોઈ પણ સાંત્વના આપી શકશે નહીં. તેઓ જીવી શકે એમજ નથી. તેઓ જાણે કે, કૃષ્ણ વિરહના દર્દથી મરી રહ્યા છે. અને હજુ ય કૃષ્ણ ત્યાં નથી ગયા."

"કૃષ્ણની હાજરી જ એમને માટે શીતળ મલમ બની જાય. તેઓને તેમની જિંદગી પાછી મળશે. વિશેષતઃ યશોદામાતાને. તે હંમેશાં રડે છે. મેં એમના ચરણકમળોને સ્પર્શીને કહ્યું, 'મા, હું જેવો દ્વારિકા પહોંચું કે તરત જ હું કૃષ્ણને વ્રજભૂમિમાં મોકલવા માટે મારાથી બનતા બંધા જ પ્રયત્ન કરીશ. કૃપા કરીને થોડા દિવસો માટે થોભી જાવ. મા.' મેં યશોદામાતાને મારું વચન આપ્યું. પરંતુ શું બન્યું? મેં પ્રાર્થના કરી, 'મારા બાલા ભાઈ કૃષ્ણ, કૃપા કરીને તત્કાળ વ્રજભૂમિ જા, નહીંતર તેઓ સર્વ મરી જશે. તારું અહીંનું સર્વ કામ (છૌડી દે) બંધ કર. બધું બંધ કરીને વ્રજભૂમિ જા.' મેં કૃષ્ણને ઘણીવાર પ્રાર્થના કરી. 'કૃપા કર, તેઓને જીવાડ. તારી હાજરી જ શીતળ મલમ જેવી બનશે. તેમને પ્રાણ બચાવવાની દવા બનશે. નહીંતર તેમની જિંદગી ચાલી જશે.' મેં એને ઘણીવાર વિનંતી કરી.

"પહેલા તો, જે જે વિનંતી મેં કરેલી, કૃષ્ણ તરત જ સાંભળતા. પરંતુ આ વિનંતી એણે સાંભળી નથી. એ માત્ર કહે છે, 'હા હું જઈશ. હું જઈશ.' પરંતુ હજી સુધી તો એ ગયો જ નથી. ઓ નારદ, તમે તો સર્વ કાંઈ જાણો છો, તેથી મહેરબાની કરીને મને કહો. હું જો વ્રજભૂમિ જાઉં તો હું યશોદામાતાને શું કહું? મેં તો યશોદામાતાને ક્યારનું ય વચન આપ્યું છે કે કૃષ્ણ વ્રજભૂમિમાં આવશે. હું શું કહીશ? યશોદામાતા મારા વચન ઉપર વિશ્વાસ મૂકશે? તે કદી પણ મારાં વચનોમાં શ્રદ્ધા નહીં રાખે. એને બદલે, એ કહેશે. બલરામ, તું જુઠો છે."

વ્રજવાસીઓની હાલતનો વિચાર કરતાં કરતાં બલરામને હૃદયમાં એવું તો દુઃખ થયું. એણે કહ્યું, "અરે મારા વ્હાલા વ્રજવાસીઓ, તમે હજી પણ જીવો છો? ઓ મારા પ્રિય કૃષ્ણ, મારા ભાઈ, તારું હૃદય માખણ જેવું મુલાયમ છે, નવનીત હૃદય. એ કેટલું વિચિત્ર છે કે આવું પોયું હૃદય પથ્થરના કકડા જેવું સખત બન્યું છે."

શુભ સંદેશો

આમ કહીને, બલદેવ હવે પછી પોતાના હૃદયના ભાવ ધૂપાવી શક્યા નહિ અને રડવાનું શરૂ કર્યું. તે સમયે, સુભદ્રા ત્યાં આવી. તે ઘણી બુદ્ધિશાળી છે. "ભલે, હું વ્રજભૂમિ જઈશ. હું પહેલ કરીશ." તેણે કહ્યું, "તમે સર્વ ધીરજ રાખો અને તમારી ચિંતા છોડી દો. હું વ્રજભૂમિમાં જઈને યશોદામાતાના ખોળામાં બેસીશ. હું તેમની આંખોમાંથી આંસુ લૂછી નાંખીશ અને કહીશ, "ઓ મારી મા, કૃષ્ણ હવે આવી જ રહ્યા છે. મારા બે ભાઈઓ અને મેં દ્વારિકાથી એક સાથે જ મુસાફરી શરૂ કરી, પરંતુ રસ્તામાં ઘણા લોકો એમને આવકારવા ભેગા થયેલા. તેઓએ મોટો દરવાજો બાંધ્યો છે. કેટલાય રાજાઓ, મહારાજાઓ રસ્તાની બાજુએ ઊભા છે. અસંખ્ય લોકો આરતીની થાળી લઈને કૃષ્ણને અર્પવા આવ્યા

છે. તેથી એ જરા મોડા આવે છે. હું તમને આ સારા સમાચાર આપવા માટે જરાક વ્હેલી આવી, એ આવે છે ! કૃષ્ણ આવે છે !"

એ જ રીતે, હું દરેક ગોપી પાસે જઈશ, તેમની આંખોમાંથી આંસુ લૂછીને તેમને સાંત્વના આપીશ. હું તેમને કહીશ, 'પુરુષ વ્યક્તિઓ થોડી વાંકી હોય છે. પરંતુ આપણે સ્ત્રીઓ ઘણી સરળ છીએ.' હું સ્ત્રી છું. તેથી જ્યારે એઓ મારી પાસેથી સાંભળશે કે કૃષ્ણ આવી રહ્યા છે, ત્યારે તેઓ મારા શબ્દોમાં વિશ્વાસ મૂકશે. ત્યારે સર્વ વ્રજવાસીઓને ઘણો જ આનંદ થશે અને કૃષ્ણને આવકારવા માટે મોટા ઉત્સવ ઉજવવાની ગોઠવણ કરશે.

ઉદ્ધવ, નારદ અને બલરામ વિના વિરોધે સંમત થયા. "હા, આ ઘણી સારી દરખાસ્ત છે." સુભદ્રાએ કહ્યું, "કૃપા કરીને મારો રથ તૈયાર કરો."

ક્યારનો ય એક રથ કૃષ્ણ માટે તૈયાર કરેલો અને હવે બીજો રથ સુભદ્રા માટે તૈયાર થયો. બલદેવને વ્રજભૂમિની ઘણી જ મમતા છે. તેથી જ્યારે એણે જોયું કે સુભદ્રા રથમાં બેસવાની તૈયારીમાં હતાં, એમણે કહ્યું, "હું મારા પ્રિય ભાઈ કૃષ્ણને એકલા કેવી રીતે જવા દઉં ? ના, મારે જવું જ જોઈએ. સુભદ્રા જાય છે. તેથી હું પણ તેની સાથે જઈશ."

ઉદ્ધવ સંમત થયા, "ભલે, તમે બંને જશો. તમે જ્યારે રથ ઉપર મુસાફરી કરશો, ત્યારે અમે જરા ય વિલંબ નહીં કરીએ. જેવા તમે અહીંથી વિદાય લ્યો, કે તરત જ નારદમુનિ એમની વિજ્ઞા-યંત્ર ઉપર વ્રજલીલા કહાણી ગાશે. ત્યારબાદ કૃષ્ણની ચેતના પાછી આવશે અને અમે એમને તરત જ સાથે મોકલીશું."

બલરામ અને સુભદ્રા એમના રથોમાં ચઢી ગયા અને વ્રજભૂમિ જવાનું શરૂ કર્યું. પ્રથમ બલરામ અને પછી સુભદ્રા. રથયાત્રા સમયે બલદેવનો રથ પ્રથમ જાય છે, પછી સુભદ્રાનો રથ એની પાછળ પાછળ જાય છે, આ રીત છે. ત્રણ રથો સુશોભિત કર્યા છે અને કૃષ્ણ ઊભા થશે અને છેલ્લે જશે.

શરાબી

જેવા બંને રથોએ બહાર નીકળવાનું શરૂ કર્યું, નારદે એમની વિજ્ઞા-યંત્ર વગાડવાની અને પ્રેમ-લીલા કહાણી ગાવાની શરૂ કરી. જ્યારે આ દિવ્ય ધ્વનિનાં આંદોલનો કૃષ્ણના કાનને સ્પર્શ્યા, એ ફરીથી જાગૃત થયા અને તરત જ ત્રણ જગ્યાએ વળેલી હાલતમાં ઊભા રહ્યા, ત્રિભંગી માથાની એ ત્રણ જગ્યાએ વળેલું સ્વરૂપ દારિકામાં નથી. એ સ્વરૂપ માત્ર વ્રજભૂમિમાં છે. દારિકામાં કૃષ્ણ રાજાશાહી વસ્ત્રોમાં રાજા છે. એ ત્રણ જગ્યાએ વળતા નથી. મુરલી નથી અને મયૂર પીંછ પણ નથી. એ માત્ર વ્રજભૂમિમાં જ છે. કારણ એ માત્ર વ્રજભૂમિના વિચારમાં હવે રત છે, તેથી એ તરત જ ત્રિભંગી બન્યા. એ એમનું સ્વપ્ન છે અને એક માત્ર ચિંતન. દારિકાનો કોઈ વિચાર જ નથી.

તરત જ કૃષ્ણે કહ્યું, "મારી મુરલી ક્યાં છે ? મારી મુરલી ક્યાં છે ?" દારિકામાં મુરલી નથી. "મારી મુરલી ક્યાં છે ? કોણે મારી મુરલી ચોરી છે ? ઓહ, આ કામ પેલી ગોપીઓનું જ હોવું જોઈએ. તેઓએ મારી મુરલી ચોરી છે." ત્યારબાદ એવું કહીને, એમણે પોતાની બંસરી શોધવા માટે દોડવા માંડ્યું. એ સમયે એમણે ઉદ્ધવને જોયો અને કહ્યું, "હે ઉદ્ધવ, તું શા માટે વ્રજભૂમિમાં છે ?" બીજી જ પળે તેમણે નારદને જોયા, "ઓ નારદ, તમે અહીં વ્રજમાં જ છો ?" તે બાદ એ ભાનમાં આવ્યા. "આ વ્રજભૂમિ નથી ?"

ઉદ્ધવ અને નારદ બંનેએ કહ્યું, "હે મારા સ્વામી, અમે જાણી લીધું કે તમે વ્રજભૂમિમાં દોડી જશો, તેથી અમે ક્યારનોય તમારે માટે રથ તૈયાર કર્યો છે. કૃપા કરીને એ રથમાં બેસી જાવ." ત્યાર બાદ કૃષ્ણ, જે હંમેશાં રાધારાણીનું ચિંતન કરે છે, એ પાગલ માણસ જેવા બન્યા હતા. કૃષ્ણ દારૂડિયાની જેમ માદક બન્યા હતા. એ માત્ર રાધાનું જ ચિંતન કરે છે, રાધા-રસ-મદિરા રાધારાણીનો પ્રેમ મદિરાના પીણા જેવો છે. તેથી એ પીધેલી હાલતમાં ધ્રુજતા અને લથડિયા ખાતા જાણે કે મદિરામત પાગલ માણસ હોય. મહામુસીબતે નારદે અને ઉદ્ધવે એમને પકડી લીધા અને રથ ઉપર બેસાડ્યા. તેથી જ્યારે જગન્નાથ રથયાત્રાના ઉત્સવ સમયે રથ પાસે

આવે છે, ત્યારે તે આવી માદક હાલતમાં, ધ્રુજતા અને લથડિયા ખાતા હોય છે. જગન્નાથપુરીમાં કોઈ જોઈ શકે કે કેવી રીતે એમને આવી હાલતમાં રથમાં બેસાડવામાં આવે છે.

ત્યાર બાદ નારદે દારૂકને રથ વ્રજ તરફ હાંકવાનું કહ્યું, અને દારૂકે પવન જેવી ગતિથી રથ હાંક્યો. દરમિયાનમાં બલદેવનો રથ અને સુભદ્રાનો રથ વ્રજભૂમિ પહોંચી ગયા હતા. વ્રજમાં આવીને બલદેવે જોયું કે વ્રજભૂમિનાં સર્વ રહેવાસીઓ જાણે કે (મૃત) શબ હતા. કૃષ્ણ વિરહની દારૂણ વ્યથા ભોગવતા હતા. બલદેવે ઘણી ગંભીરતાથી વિચાર્યું, "ઓ વ્રજવાસીઓ, તમે કેવી રીતે જીવી રહ્યા છો?" આવો ભાવાવેશ બલદેવના શરીરમાં પ્રવેશ્યો. અષ્ટ-સાત્વિક ભાવ: પુલક-અશ્રુ, કંપ, સ્વેદ, વૈવૃણ્ય. આંસુ વહેવડાવવા, પરસેવો અને વાળનું ઊભા થઈ જવું, દેહ અને દેહીમાં તફાવત ના હોવાથી, બલરામનું શરીર અને અંદર રહેનાર, એના હૃદયના ભાવ બહાર પ્રગટ્યા. એ છે બલદેવનું સ્વરૂપ, મહાભાવ પ્રકાશ. તે સ્વરૂપ તમને નિલાયલ ધામમાં જોવા મળશે. ત્યાર બાદ સુભદ્રામાં પણ વ્રજભૂમિના રહેવાસીઓને જોતાં જ આવા વિકારો ઉત્પન્ન થયા. તેથી સુભદ્રા યશોદા મા પાસે જઈ ના શકી, કારણ કે એ સંપૂર્ણપણે ભાવવિભોર બની ગયા, મહાભાવપ્રકાશ. હવે એ તદ્દન ભૂલી ગઈ. એ જાણે કે આ બંને સ્વરૂપો વ્રજ-રસ-મધુરિમાના સાગરમાં ડૂબ્યા હોય એવું છે. વ્રજના રસની મધુરતા સમુદ્ર જેવી છે, અને આ બે સ્વરૂપો સાગરમાં ડૂબી રહ્યા છે.

બીજી બાજુ, જ્યારે આ સર્વ ચાલી રહ્યું છે, રાધારાણીની હાલત ધીરે ધીરે વધુ બગડતી જાય છે. રાધારાણીને શું થયું છે? ઉદ્ગૂર્ણ તરીકે ઓળખાતા મહાભાવમાં એ બેકાબૂ બન્યા છે. એ અધિરૂઢ મહાભાવ, ભાવભર્યા પ્રેમની ઘણી ઊંચી કક્ષા, એ મરણ પથારી જેવી જ છે. એમની સર્વ સખીઓને શંકા છે કે રાધારાણીના દેહમાં પ્રાણ છે કે નહીં. આખી વ્રજભૂમિ ચિંતામાં છે, "રાધારાણી શરીર છોડે છે, એ હવે જીવશે નહીં." રાધારાણીનો કુંજ નિધુવન છે. એ ત્યાં લલિતાના હાથની હથેળીમાં

પોતાનું માથું મૂકીને પડેલા છે. એની આઠ સખીઓ એની આજુબાજુ બેઠી છે. તેઓને સમજ નથી પડતી કે શું કરવું. લલિતા અને વિશાખા ઘણા જ અધીરા બન્યા છે. કેટલીક વાર તેઓ રાધાના કાનમાં કૃષ્ણનું નામ ગાય છે, અને કેટલીક વાર તેઓ થોડું રૂ લઈને તેના નાક પાસે લઈ જાય છે અને તે શ્વાસ લે છે કે નહીં તેની ખાતરી કરે છે.

અયન ઘોષ

દરમિયાનમાં, આખી વ્રજભૂમિ ત્યાં આવી હતી કારણ કે રાધારાણી મરણ પથારીએ છે એવા સમાચાર પ્રસરી ગયા હતા. પ્રથમ આવ્યો અયન ઘોષ, અભિમન્યુ કે જે રાધાના પતિ તરીકે ઓળખાય છે. એ માત્ર બાહ્ય છે, સાચું નથી. રાધારાણીના સાચા પતિ કૃષ્ણ છે. રડતાં રડતાં, એની આંખોમાં અશ્રુસહ, અભિમન્યુ દોડતો આવ્યો. રાધારાણીનાં ચરણકમળોમાં માથું મૂકીને એણે રાધારાણીનાં ચરણકમળોને આંસુઓથી નવડાવી દીધાં, અને કહ્યું, "ઓ સર્વારાધ્ય રાધે, સર્વ માટે પૂજ્ય રાધે. મેં કદી પણ તારા દેહને સ્પર્શ નથી કર્યો."

એ કેવી રીતે રાધાના શરીરને સ્પર્શે? માત્ર કૃષ્ણ જ એના શરીરને અડી શકે. તેથી જ એણે કહ્યું, "મેં કદી પણ તારા દેહને સ્પર્શ નથી કર્યો. પરંતુ આજે હું ઘણો ભાગ્યશાળી છું. હું તારા ચરણકમળોની થોડી ધૂળ લઈને મારા મસ્તક ઉપર લગાડું છું. મારી જિંદગી આજે સફળ થઈ છે. સર્વ લોકો જાણે છે કે હું કાત્યાયની દેવીનો પૂજારી છું અને પણ આરાધ્ય દેવી પૌર્ણમાસી દેવી છે. ઓ રાધે, કૃષ્ણની પરકીય રસ માણવાની ઈચ્છા, ઉપપત્નીનો પ્રેમ. તેથી એની ઈચ્છા પૂર્ણ કરવા, પૌર્ણમાસીદેવીએ આ લીલા પ્રગટ કરી છે. તારો સાચો પતિ કૃષ્ણ છે અને તું તેની પત્ની છે. તમે સદૈવ પતિપત્ની છો. પરંતુ કૃષ્ણની પરકીય રસ માણવાની ઈચ્છા સંતોષવા માટે, પૌર્ણમાસીદેવીએ વૃંદાદેવીને આપણા લગ્નનો ઉત્સવ ઉજવવાની આજ્ઞા કરી. આ માત્ર બાહ્ય છે. એ સત્ય નથી. કૃષ્ણ તારો સાચો પતિ અને તું એની પત્ની છે. અને તું મારા હૃદયની દેવી છે. હું છાયાને પરણ્યો, રાધારાણીની છાયા, સાચી રાધારાણી નહિ. હવે તું

મરણ પથારીએ છે, તો અમારું શું થશે ?" આવું બોલીને એ મોટેથી રડવા માંડ્યો. "આજે દરેકને જાણવા ઘો કે હું છાયા રાધાને પરણ્યો છું !"

આ ગૌડીય વૈષ્ણવ સિદ્ધાંત છે. કોણ એ સમજી શકે ? ઉદાહરણ રૂપે રાવણ સીતાને લઈ ગયો. પરંતુ તેણે સાચી સીતા લીધી હતી ? ના. એણે સીતાનો પડછાયો લીધો, છાયા-સીતા, માયા-સીતા. રાવણ જેવો રાક્ષસ કેવી રીતે સીતાને સ્પર્શે. એ તો શક્ય જ નથી કારણ એ તો ભગવાનની અંતરંગ શક્તિ છે. તો પછી એ કોને લઈ ગયો ? એણે છાયા-સીતા લીધી. તે જ રીતે, આ અયન ઘોષ રાધાના પડછાયાને પરણ્યો કે જેથી કૃષ્ણ પરકીય રસ માણી શકે. આ છે વ્રજ-લીલા.

સંન્યાસનો જ્વર

એ બાદ કુટિલા, અયન ઘોષની બહેન આવી. એ રાધારાણીની નણંદ છે. રડતાં રડતાં, અશ્રુઓ વહેવડાવતી, કુટિલાએ પોતાનું મસ્તક રાધારાણીનાં ચરણકમળોમાં મૂક્યું. એણે રાધારાણીનાં ચરણકમળોની થોડી ધૂળ લઈને પોતાના મસ્તક ઉપર લગાડી. પરણેલી સ્ત્રીઓ, (જેઓ સધવા છે) જેઓ વિધવા નથી, તેઓ એમના વાળની વચ્ચેના ભાગમાં સિંદુર લગાડે છે અને તેથી આજે, કુટિલાએ રાધારાણીનાં ચરણકમળની થોડીક ધૂળ સિંદુરની જગ્યાએ લગાડી.

રુંધાયેલા કંઠે તેણે કહ્યું, "ઓ રાધે, હું આજે ઘણી ભાગ્યશાળી છું, મને તમારા ચરણકમળોની થોડીક ધૂળ મારા માથાના સિંદુરમાં પુરવાની તક મળી છે. આજે હું ખરેખર સતી બની છું, પતિવ્રતા સ્ત્રી. મને મહા અભિમાન વળગ્યું હતું, આકાશમાંથી બરફ કાઢનાર યંત્ર નભ-ચુંબી જેટલું જ મહાન અભિમાન વળગ્યું હતું. હું હંમેશાં જાહેરાત કરતી કે, 'હું એકલી જ પતિવ્રતા સ્ત્રી છું. વ્રજભૂમિમાં બીજી એકેય પતિવ્રતા સ્ત્રી નથી. સર્વ વેશ્યાઓ છે. હું એવું કહેતી પણ ખરી અને મારાથી બનતા પ્રયત્નો કરીને પુરવાર કરવા પ્રયત્નો કરતી કે તું મહાન વેશ્યા છે અને તારામાં બિલકુલ પતિવ્રતાધર્મ નથી. જો કે તું મારા ભાઈને પરણી છે છતાં ય તું હંમેશાં

કૃષ્ણ પાછળ દોડે છે. તેથી મેં મારાથી બનતા બધા જ પ્રયત્નો તને કુલ્ટા અને મને પતિવ્રતા તરીકે પુરવાર કરવા માટે કર્યા છે. પરંતુ એકવાર અતિ રહસ્યમય બાબત બની. એક દિવસ કૃષ્ણે લીલા કરી - જ્વર લીલા, જાણે કે એ ઊંચા ઉષ્ણતામાનને લીધે ઊંચી ડીઝીના જ્વરથી પીડાઈ રહ્યો છે."

કૃષ્ણને રોગ લાગુ પડી ગયો, સંન્યાસ રોગ. "હું સર્વ કાંઈ છોડીને સંન્યાસ લઈ લઈશ." આ તાવ આવ્યો હતો. સર્વ ચિંતાતુર બન્યા, "એ કેવી રીતે મટે ? તમારે માટે દવા કઈ છે ?"

"ઓહ હા, મને એક દવા ખબર છે."

"એ કઈ દવા છે ?"

"જો કોઈ સતી-સાધ્વી, સ્ત્રી કે જે અતિ પતિવ્રતા અને શુદ્ધ હોય, માત્ર તે જ આ દવા આપી શકે. એને યમુનામાં અસંખ્ય કાણાઓ વાળો ઘડો લઈને જવા દો. એ ઘડામાં જો એ યમુનામાંથી થોડુંક પાણી ભરી લાવે તો, અને એક પણ ટીપું નીચે પડ્યા વગર, તો એ દવા કામ લાગશે. એ દવા જો તમે મારા દેહ ઉપર લગાડો તો હું આ જ્વરથી મુક્ત બનીશ."

સર્વેએ નક્કી કર્યું કે કુટિલા સૌથી વધુ સતી સ્ત્રી છે. એ હંમેશાં નગારા ઉપર ઠોકી ઠોકીને જાહેર કરે છે, "હું જ સૌથી વધુ સતી છું અને બીજી બધી કુલ્ટાઓ છે." તેથી તેઓએ કહ્યું, "ભલે ત્યારે, તેને (કુટિલાને) બોલાવો અને તેને હજારો કાણાઓ વાળું તે માટલું આપો, તેને યમુનામાંથી એક પણ ટીપું પાણી નીચે ઢોળ્યા વગર પાણી લાવવા દો." પરંતુ જ્યારે કુટિલાએ એ કરવાના પ્રયત્નો કર્યા, બધું જ પાણી બહાર નીકળી ગયું. તેથી સાબિત થઈ ગયું કે તે બિલકુલ સતી ન હોતી.

કુટિલાએ કબુલ્યું, "એ સાબિત થઈ ચૂક્યું. મારો દંભ સંપૂર્ણ રીતે ઓગળી ગયો. એ જ કારણે કૃષ્ણે આવી જ્વર-લીલા કરી હતી, કે જેથી મારા દંભના ભૂક્કા થઈ જાય."

એ બાદ બીજી પણે રાધારાણીને બોલાવવામાં આવી. "એ માટલું રાધારાણીને આપો. એને પાણી લાવવા દો." જ્યારે રાધારાણી યમુના

કિનારે પાણી લાવવા ગઈ, જો કે માટલાને અસંખ્યા કાણાઓ હતા, એક પણ ટીપું નીચે પડ્યું નહીં.

કુટિલાએ આગળ ચલાવ્યું, "તેથી તે જ સમયે, આખી દુનિયામાં સાબિત થઈ ગયું કે તમે જ ખરી પતિવ્રતા સ્ત્રી છો, હું નહીં. યોગમાયાએ આ લીલા મારું અભિમાન ભાંગવા માટે જ ઊભી કરી હતી. ઓ રાધે, મારો દંભ ભૂક્કો થઈ ગયો છે, પરંતુ આજે હું તમારા ચરણકમળની થોડીક ધૂળ લેવાની તક મેળવવા માટે મને અતિ ગર્વ થાય છે. મારું જીવન આજે સફળ બની ગયું."

આક્ષેપો

ત્યાર બાદ, બીજી દિશામાંથી, ચંદ્રાવલી દોડતી દોડતી આવી. તેની પાછળ તેની સખીઓ શૈબ્યાની આગેવાની હેઠળ દોડતી હતી. ચંદ્રાવલી આવીને સીધી સૂઈ ગઈ, એનું મસ્તક રાધારાણીનાં ચરણ-કમળોમાં મૂકી દીધું. રાધારાણીનાં ચરણકમળો એની આંખોમાંથી નીકળતા અશ્રુઓ વડે ધોઈને તેણે કહ્યું, "રાધે, હું કલંકિની છું. હું વ્રજભૂમિમાં કલંકિત છું. તું કલંકિત નથી પણ હું જ કલંકિત છું."

વ્રજમાં દરેક જણ રાધારાણીને તિરસ્કારે છે. રાધારાણી કહે છે, કો વા ન યાતિ યમુના પુલિન બને રાધાનામે કલંકપવદઃ "કોણ યમુનામાં પાણી ભરવા જતું નથી? પરંતુ જો હું જાઉં, તો હું વેશ્યા બની જાઉં છું."

દરેક જણ કહે છે, "ઓહ, તે વેશ્યા છે. પાણી ભરવાને બહાને માત્ર કૃષ્ણને મળવા તે યમુના નદીએ જતી હતી."

કોણ પાણી ભરવા યમુના નદીએ નથી જતું? દરેક જણ જાય છે, પરંતુ જ્યારે રાધા જાય છે, ત્યારે ઓચિંતિ જ એ વેશ્યા બની જાય છે.

તેઓ આ રીતે રાધારાણી ઉપર આક્ષેપો કરે છે. પરંતુ ચંદ્રાવલીએ કહ્યું, "ના. હું કલંકિત છું, તું કલંકિત નથી. ઓ રાધારાણી શ્રીકૃષ્ણ તારા સાચા પતિ છે. તું ડાબેરી છે, તેથી કેટલીક વાર કૃષ્ણ મારા કુંજમાં માત્ર

તારા વામ્ય ભાવમાં વધારો કરવા માટે આવે છે. એ મારું સદ્ભાગ્ય છે. તે રીતે, હું તારી સાથે સંબંધમાં છું. આજે હું અતિ ભાગ્યશાળી છું કે હું તમારા ચરણકમળોમાં મારું માથું મૂકી શકી. ઓ રાધારાણી, જો કે હું કૃષ્ણની ઈચ્છાઓ પરિપૂર્ણ કરવા ઘણી આતુર છું, છતાંય હું અતિ દુઃખી અને કલંકિત છું. હું તારી પાસેથી કૃષ્ણને છૂટા પાડવાનું કારણ બની છું. કૃષ્ણ તારા પતિ છે. કેટલીક વાર કૃષ્ણ મારા કુંજમાં આવે છે, છતાંય એ મારી સાથે સુખી નથી. તે માત્ર તારી સાથે જ સુખી છે. સ્વપ્નમાં પણ, એ માત્ર તારો જ વિચાર કરે છે. તે કદી મારો વિચાર નથી કરતા."

એવું કહેવાય છે કે, જ્યારે કૃષ્ણ ચંદ્રાવલી પાસે હોય, ત્યારે પણ એ રાધારાણીને મળવા માટે જ ચિંતન કરે છે. એ કદી પણ ચંદ્રાવલીનો વિચાર નથી કરતા. તે કદી પણ ચંદ્રાવલી સાથે હોય ત્યારે આનંદ મેળવતા નથી.

ચંદ્રાવલિએ કહ્યું, "આ સર્વ લીલાઓ યોગમાયા ઊભી કરે છે. યોગમાયાએ વ્રજભૂમિમાં દરેકને નચાવ્યા છે અને કૃષ્ણના આનંદ માટે, જે જે રીતે એણે અમને નચાવ્યા, અમે નાચ્યા. અહીં દરેક જણ કૃષ્ણની લીલાને પુષ્ટિ આપવા માટે રોકાયેલા છે. બીજું કંઈ નહીં. પરંતુ આજે મેં સાંભળ્યું કે તું મૃતપ્રાય બની ગયેલી. જો તું તારો દેહ ત્યજી દે તો આ વ્રજભૂમિમાં કોઈપણ જીવશે નહીં, એક સાદું પ્રાણી પણ નહીં. દરેક જણ મરી જશે. તો પછી કૃષ્ણ કદી પણ વ્રજભૂમિમાં આવશે નહીં. અમે કૃષ્ણને ફરી કદી પણ જોઈ શકીશું નહીં. કૃપા કરીને દેહનો ત્યાગ ના કર."

લાકડાનો ટુકડો

એ જ સમયે કૃષ્ણનો રથ વ્રજભૂમિ પહોંચ્યો. જેવા કૃષ્ણ વ્રજમાં પ્રવેશ્યા, એ એમના રથમાંથી નીચે ફૂટી પડ્યા. હવે યોગમાયા બીજી જ લીલા પ્રગટ કરે છે. જાણે કે વિધિની જ ગોઠવણ હોય, તેમ કૃષ્ણ ત્યાં નિધુવ્રનમાં જ, જ્યાં રાધારાણી શબવતા પડેતા હતા ત્યાં જ આવ્યા. એમના મુખેથી શબ્દો બહાર પડ્યા, "રાધે, રાધે દેહિ પદ પલ્લવ

મુદારમ:" "ઓ રાધે ! ઓ રાધે ! કૃપા કરીને મને તારા ચરણકમળ આપ. મારે તેમને મારા માથા ઉપર મૂકવા છે." કૃષ્ણ એ રીતે બૂમો પાડે છે. આવી અદ્ભુત લીલા (પ્રગટી છે) પ્રકટ થઈ છે. કૃષ્ણ રાધારાણીના વિરહનું તીવ્ર દર્દ અનુભવીને, સંપૂર્ણપણે ભાવાવેશમાં આવી ગયા. એમના હાથ અને પગ શરીરની અંદર જતા રહ્યા. એ કાયબા જેવા બની ગયા. આ છે જગન્નાથનું સ્વરૂપ. અને મોટી પહોળી થયેલી આંખો વડે, એ માત્ર રાધારાણીની સામે જ તાકી રહ્યા છે. કે જે કુંજમાં શબવત્ પડી રહ્યા છે. એમની હાલત જોઈને કૃષ્ણે પણ ચેતના ગુમાવી દીધી અને જમીન પર ઢળી પડ્યા. એ સ્વરૂપમાં એ રાધાના વિરહની દારૂણ વ્યથા અનુભવે છે. એ છે જગન્નાથનું સ્વરૂપ, રાધા-ભાવ સિંદુરે ભાસ મન, જાણે કે લાકડાનો કકડો રાધા-ભાવના સાગરમાં તરે છે.

એ જ સમયે, પવને કૃષ્ણના દિવ્ય દેહ ઉપર આક્રમણ કર્યું, જ્યારે એ જ પવને રાધારાણીના શરીરને સ્પર્શ કર્યો જે મરવાની તૈયારીમાં હતું. એની અસર શીતળ મલમ જેવી થઈ. રાધારાણીના પ્રાણ તરત જ પાછા આવ્યા. તે જ સમયે અતિ મધુર સ્વરે, શ્રીમતી લલિતાએ રાધારાણીના કાનમાં ધીરેથી કહ્યું, "કૃષ્ણ આવ્યા છે." જ્યારે તેણે આ સાંભળ્યું, રાધારાણીએ ધીરે ધીરે તેના પ્રાણવલ્લભને, સૌથી વધુ પ્યારા કૃષ્ણને જોવા માટે પોતાનાં નેત્રો (ખોલ્યાં) ઊઘાડ્યાં. આ દવા હતી કે જેનાથી તેના પ્રાણ પાછા આવ્યા, અને એ ઊભી થઈ ગઈ. હવે તે સર્વ કાંઈ ભૂલી જ ગઈ. વિરહને લીધે થતાં અનેક દર્દ તદ્દન મટી ગયાં.

પરંતુ કૃષ્ણ એના કાયબા જેવા રૂપમાં હજુ પણ બેભાન જ છે. કૃષ્ણને આ દશામાં જોઈને, શ્રીમતી રાધિકાએ એની પ્રિય સખી વિશાખાને સલાહ આપી, "કૃપા કરીને કૃષ્ણને સહાયતા કર." અને વિશાખા જાણે છે કે કઈ દવા એ વાપરશે. અતિ મધુર અવાજે એણે નામ જપવા માંડ્યું, "રાધે, રાધે, રાધે," કૃષ્ણના કાનમાં જ. આ સાંભળીને, કૃષ્ણે એમની ચેતના પાછી મેળવી અને એમની આંખો ખોલી. હવે કૃષ્ણ રાધારાણી સામે જુએ છે, અને રાધારાણી શ્યામસુંદર કૃષ્ણની સામે જુએ છે. આંખથી

આંખનું મિલન. ત્યારબાદ દરેક જણ ભૂતકાળની દશા ભૂલી ગયા. દ્વારિકા ક્યાં છે ? કૃષ્ણની વિરહ દશા ક્યાં છે ? અને શ્રીમતી રાધારાણીનો વિરહ ક્યાં છે ? આ સર્વ હવે જતું રહ્યું છે ? નિધુવન કુંજમાં રાધા અને કૃષ્ણનું આ મિલન છે.

નિધુવન કુંજ એ છે કે જ્યાં નિશા-લીલા, રાધા-કૃષ્ણની રાત્રિ લીલાઓ થાય છે. તેથી સખીઓએ એક સુંદર પથારી પાથરી જ્યાં રાધા અને કૃષ્ણ ભેગા રાત પસાર કરી. એ બાંદ બ્રહ્મ-મૂહુર્ત થયું. ચાર વાગ્યે મળસ્કે એક કોયલે અતિ મધુર સ્વરે કહ્યું, "કુ ! કુ !" હવે પ્રભાત થયું છે એની સૂચના આપી. "ઊઠી જાવ - ઊઠી જાવ ! ઊઠી જાવ ! રાધા અને કૃષ્ણ ઊઠી જાવ !"

હવે દિવ્ય યુગલ જાગૃત છે. કૃષ્ણ એના ત્રણ જગ્યાએ વળેલા શ્યામસુંદર ત્રિભંગી સ્વરૂપમાં ઊભા છે. પીળા પીતાંબરમાં સજ્જ થઈને વાળમાં મયૂરનું પિંછું મૂકેલું છે. કૃષ્ણ મુરલી વગાડે છે અને મધુર ધ્વનિ ઉત્પન્ન કરે છે, અને એની ડાબી બાજુ વાદળી સાડીમાં રાધારાણી ઊભાં છે. લલિતા સુંદરી પંચ પ્રદીપ આરતી અર્પણ કરે છે. વિશાખા રાધા-કૃષ્ણ મિલનનું સુંદર કીર્તન મૃદંગ વગાડીને કરે છે, કેટલાક કરતાલ અને બીજાઓ વીણા વગાડે છે. મંગળ આરતી ચાલી રહી છે. આવું સુંદર અમૃત સમ મિલન વિરહ પછી. કૃષ્ણ એની દષ્ટિ રાધારાણી ઉપર ફેંકે છે અને એની આંખો દ્વારા, રાધારાણી કૃષ્ણનાં કમળ-વદનમાંથી નીકળતું સુંદર મધ પીએ છે. બંને રત્નજડિત ચળકતા સિંહાસન ઉપર, દિવ્ય રત્ન સિંહાસન ઉપર બેઠા છે.

અતિ મધુર સ્વરે કૃષ્ણ કહે છે, "રાધે, વિરહ ક્યાં ગયો ? જુદાપણું ક્યાં ગયું ? વિરહ છે જ નહીં, રાધે. તત્ત્વમાં વિરહ બિલકુલ નથી. હું સદૈવ તારી સાથે વ્રજભૂમિમાં જ છું. આ વિરહ પ્રેમની પરાકાષ્ઠા છે, પ્રેમ કહાણી. જો વિરહ હોત જ નહીં તો આ પ્રેમ પરિપક્વ થયા

પહેલાં જ મરી જાત, અકાલ મૃત્યુ. તેથી વિરહને લીધે એ પ્રેમ જીવંત રહે છે.

"રાધે, મારે માટેનો તારો પ્રેમ અતિ ઊંડા સાગર સમાન છે અને એ સાગરમાં પહોંચવા માટે અને એ ઊંડા સાગરમાં ડૂબી જવા માટે મેં આ રૂપ ધારણ કર્યું છે, જગન્નાથ. આ સ્વરૂપે હું હંમેશાં શ્રી ક્ષેત્રમાં રહીશ."

આ છે જગન્નાથ વિગ્રહ, રાધા વિરહ-વિધુરા, કૃષ્ણ રાધાના વિરહની તીવ્ર લાગણી અનુભવે છે. લાકડાના કકડાના રૂપે એ રાધા-ભાવના સાગરમાં તરે છે કે જે સાગર રાધારાણીના હૃદયમાં છે.

"અને જ્યારે હું ફરી ચૈતન્ય મહાપ્રભુ તરીકે તારા હૃદયની લાગણીઓ અને તારા દેહનો વર્ણ લઈને આવીશ ત્યારે પણ હું જગન્નાથ-પુરી ધામમાં જ રહીશ."

ચૈતન્ય મહાપ્રભુ કૃષ્ણ-વિરહ-વિધુરા છે અને જગન્નાથ રાધા-વિરહ-વિધુરા છે. જગન્નાથપુરીમાં બે રડતાં સ્વરૂપો છે - ચૈતન્ય મહાપ્રભુ રાધારાણીના ભાવમાં છે, કૃષ્ણ માટે રડે છે, અને જગન્નાથ કૃષ્ણ છે, રાધા માટે એ રડે છે.

ત્યાર બાદ કૃષ્ણે કહ્યું, "મારા ભાઈ બલરામ અને બહેન સુભદ્રાએ મને વ્રજભૂમિ આવવામાં સહાય કરી કે જેથી આપણે મળી શક્યા. તેથી હું એ બંનેને પણ વ્રજભૂમિમાં એમણે જે સ્વરૂપ ધારણ કર્યા એ જ સ્વરૂપોમાં લઈ જઈશ. આવાં સ્વરૂપોમાં, અમે ત્રણે નિલાયલમાં, જગન્નાથપુરી ધામમાં હંમેશાં રહીશું."

જગન્નાથ, બલદેવ અને સુભદ્રા લાકડાનાં ત્રણ કકડાનાં સ્વરૂપમાં, રાધા-પ્રેમના સાગરમાં તરી રહ્યા છે. બીજું કંઈ જ નહીં. આ છે તત્ત્વ.

દારૂ-બ્રહ્મ મૂર્તિ નિત્ય પ્રકાશિત: "તેથી હું દારૂ-બ્રહ્મ તરીકે ઓળખાતું રૂપ ધારણ કરીશ. કારણ આ મૂર્તિ લીમડાના લાકડામાંથી

કોતરવામાં આવે છે. હું શ્રી ક્ષેત્રમાં, નિલાચલમાં હંમેશાં રહીશ. મારા શ્રીકૃષ્ણ ચૈતન્યના સ્વરૂપમાં હું ત્યાં જઈશ અને મિલનનતક વિરહ, વિરહ બાદના મિલનનો અનુભવ કરીશ.

ચૈતન્ય મહાપ્રભુ જઈને શ્રી ક્ષેત્રમાં રહ્યા કારણ જગન્નાથ શ્રીકૃષ્ણ છે અને રાધા વિરહની વ્યથાથી પીડાય છે, અને ચૈતન્ય મહાપ્રભુ રાધારાણીના ભાવમાં હોવાથી, કૃષ્ણ વિરહ અનુભવે છે. જ્યારે મહાપ્રભુ જગન્નાથને જુએ છે, ત્યારે જગન્નાથ એમનું પોતાનું શ્યામસુંદર સ્વરૂપ બતાવે છે અને જ્યારે જગન્નાથ મહાપ્રભુને જુએ છે, તે રાધાને જુએ છે. એ છે રાધા કૃષ્ણનું ફરીથી મિલન.

રસરાજ-મહાભાવ એક તનુ હયા, નામ-સંકીર્તન રસે જગત માતાઈયા

ત્યાર બાદ કૃષ્ણે કહ્યું, "અતિ ભાગ્યશાળી જીવોને, સંકીર્તન દ્વારા પ્રેમ-રસ ચાખવાની તક હું આપીશ. તેઓ ગૌર-કીર્તન રસનો સ્વાદ ચાખશે. અને આ સર્વ વ્રજગોપો અને ગોપીઓ પરિકર, ચૈતન્ય મહાપ્રભુના નિત્ય સાથીદાર બનશે, રાધા અને કૃષ્ણનું સંયુક્ત રૂપ."

તેથી જ જગન્નાથ, બલદેવ અને સુભદ્રા આ કારણથી જગન્નાથપુરી ધામમાં હંમેશાં રહે છે અને તે કારણે તેઓ દારૂ-બ્રહ્મ, લાકડાના ત્રણ ટુકડાઓમાં રહીને રાધા-પ્રેમના સાગરમાં તરે છે.

શ્રી મહાપ્રભુ, શ્રી ગંભીરામાં

જ્યારે ગૌરાંગ મહાપ્રભુએ સંન્યાસ લીધો ત્યારે એ જગન્નાથપુરી ધામમાં રહ્યા. તે ધામ શ્રી ક્ષેત્ર - વિપ્રલંબ ક્ષેત્ર તરીકે પણ ઓળખાય છે, ક્ષેત્ર કે જ્યાં તીવ્ર વિરહવ્યથાનો અનુભવ થાય છે. ગૌરાંગ મહાપ્રભુ રાધાભાવમાં છે. કૃષ્ણ હોવા છતાં ય એમની લાગણી જુદી જ છે. રાધાભાવ મુખ્ય છે. જો કે પોતે કૃષ્ણ હોવા છતાં ય ગૌરાંગ મહાપ્રભુ હંમેશાં કૃષ્ણ માટે રડે છે. અને જગન્નાથ ગોપીઓ અને રાધાનો વિરહ અનુભવે છે. તેથી જ્યારે બંને મળે છે, ત્યારે જગન્નાથ ચૈતન્ય મહાપ્રભુમાં રાધાનાં દર્શન કરે છે અને ચૈતન્ય મહાપ્રભુ જગન્નાથમાં શ્યામસુંદરનાં દર્શન કરે છે. તેથી વિરહ બાદ મિલન થાય છે.

મહાપ્રભુએ જગન્નાથપુરી ધામમાં સતત અઢાર વર્ષો પસાર કર્યા. આ ધામ એમને ઘણું જ પ્રિય છે. હંમેશાં પ્રેમભાવમાં કૃષ્ણના વિરહની તીવ્ર વ્યથા એ અનુભવે છે. મહાપ્રભુ જગન્નાથના મંદિરમાં દરરોજ જાય છે અને જગન્નાથ તેમને પોતાનું સુંદર શ્યામસુંદર સ્વરૂપ દેખાડે છે. માત્ર જેઓ રાધાભાવમાં છે તેમને જગન્નાથ એમનું શ્યામ સુંદર સ્વરૂપ બતાવે છે. નહીંતર, તમારામાં એવો ભાવ ના હોય તો તમે તે સ્વરૂપ જોઈ શકો નહીં. આ લાગણીનો સવાલ છે. જો તમે કૃષ્ણ વિરહનું તીવ્ર દર્દ અનુભવતા હશો, તો જ્યારે તમે જગન્નાથજીના મંદિરમાં પ્રવેશશો, ત્યારે એ તમને એમનું સુંદર શ્યામસુંદર સ્વરૂપ

બતાવશે. તે સિવાય તમે તે કેવી રીતે જોઈ શકશો ? જગન્નાથ તમને જે સ્વરૂપ જોવું છે તે બતાવશે. કારણ મહાપ્રભુ રાધાભાવમાં છે, તેથી તે હંમેશાં કૃષ્ણ માટે રહે છે.

કવ નંદ-કુલ-ચંદ્રમાઃ કવ શિખિ-ચંદ્ર-કાલંકૃતિઃ,

કવ મંદ્ર-મુરલી-રવઃ કવનુ સુરેન્દ્ર-નીલ-ધ્યુતિઃ

કવ રાસ-રસ-તાન્ડવી કવ સખિ જીવ-રક્ષૌષધિ,

નિધિરૂ મમ સુહૃત્તમઃ કવ બત હન્ત હા ધિગૂ-વિધિઃ

"મારા પ્રિય મિત્ર, કૃષ્ણ ક્યાં છે ? નંદ મહારાજના કુળરૂપી સાગરમાંથી ઉપર આવતા ચંદ્ર જેવા કૃષ્ણ ક્યાં છે ? જેમનું શિર મોરનાં પીંછાથી શોભે છે એ કૃષ્ણ ક્યાં છે ? તે ક્યાં છે ? એ કૃષ્ણ ક્યાં છે ? જેમની મુરલીમાંથી આવો ઊંડો ધ્વનિ નીકળે છે ? ઓહ ! ભુરા ઈંદ્રનીલ રત્ન સમાન કિરણોની જેમ જેનો દેહ પ્રકાશે છે એ કૃષ્ણ ક્યાં છે ? એ કૃષ્ણ ક્યાં છે કે જે રાસનૃત્યમાં કુશળ છે ? ઓહ ! મારા જીવનને બચાવનાર કૃષ્ણ ક્યાં છે ? કૃપા કરીને મને કહો કે મારી જિંદગીની મિલકત અને મારા સર્વોત્તમ મિત્ર કૃષ્ણને ક્યાં શોધવા ? કૃષ્ણનો વિરહ થવાથી જે મારું ભાગ્ય નિર્માણ કરે છે એ વિધાતાને હું ધિક્કારું છું."

(લલિત માધવ ૩.૨૫, ફકરો ચૈ. ચ. અંત્ય ૧૯.૩૫)

આ રાધારાણીના શબ્દો છે. એ રહે છે, અને મહાપ્રભુ એવા જ ભાવમાં છે. લલિત માધવમાં, રૂપ ગોસ્વામીએ રાધારાણીના પ્રલાપનું વર્ણન કર્યું છે. કે જે પાગલ વ્યક્તિને થયેલા સન્નિપાત જેવો છે. પ્રોશિતા-ભતૃકા રાધા વિલાપ કાતરઃ સ્ત્રી પોતાનો પતિ પરદેશ જાય, ત્યારે જેવો વિલાપ કરે એવું જ કલ્પાંત રાધારાણી કરે છે. વિરહિણી રાધા પાગલ બની ગઈ છે. "ઓ મારી વ્હાલી સખી, લલિતા, મને એવી ભયંકર વ્યાધિ લાગુ પડી છે કે હું તેનું વર્ણન પણ કરી શક્તી નથી." આ

વિરહ-જ્વર કૃષ્ણ વિરહનો તાવ છે. આ રૂદનભર્યા સન્નિપાતમાં દેહના ઉષ્ણતામાનનો પારો એવો ઊંચો જાય છે કે વ્યક્તિ પાગલ બને છે. તેનું માથુ ભમે છે. તબીબ કહે છે, "એના માથા ઉપર બરફની પોટલી મૂકો."

રાધારાણી રડે છે, "ઓ મારી પ્રિય સખીઓ, નંદ-કુલ-ચંદ્રમાઃ એ ચંદ્ર ક્યાં છે ? નંદ-કુલ-ચંદ્રમાઃ કવ શિખિ-ચંદ્ર-કાલંકૃતિઃ જેના મસ્તક ઉપર મોર પીંછ છે એ ક્યાં છે ? એ ક્યાં છે ? કવ મંદ્ર-મુરલી-રવઃ એ કૃષ્ણ ક્યાં છે, જેમના હોઠ ઉપર મધુરી મુરલી રમે છે ? એ ક્યાં છે ?

તમે ગૌરના હોઠ ઉપર મુરલી મૂકી શકો છો ? જો કે એ કૃષ્ણ જ છે, છતાંય તમે ગૌરનાં અધર ઉપર મુરલી મૂકી જ ના શકો. એ જ રીતે, જે રાધારાણીની જેમ જ કૃષ્ણને મેળવવા માટે રડે છે તેની ઉપર તમે મોરપીંછ કેવી રીતે મૂકી શકો ? એના ભાવમાં ખલેલ પહોંચશે. જો કે પોતે કૃષ્ણ હોવા છતાંય ગૌરની લાગણી જુદી જ છે. તેથી પ્રભુપાદે કહ્યું છે, "ગૌરાંગની લાગણીમાં ખલેલ ના પહોંચાડો."

ગૌરાંગ માટે એ અતિ દુઃખદાયી છે. આપણી સેવા એમને આનંદ આપવા માટે છે, દુઃખ આપવા માટે નહીં. આપણે સેવકો છીએ અને આપણે તેમને આનંદ આપવા માટે સેવા કરવાની છે, આપણા પોતાના આનંદ માટે નહીં. એ ખુશ થવા જોઈએ. જો આપણે કહીએ, "ઓ ગૌર, તમારા મસ્તક ઉપર મોરપીંછ છે કારણ તમે કૃષ્ણ છો." તો પછી એ રડે કેવી રીતે ? "ઓહ ! હું કૃષ્ણ છું ? હું હવે રડી શકું નહિ."

પરંતુ મહાપ્રભુ રડે છે. "કૃષ્ણ ક્યાં છે, નંદ-કુલ-ચંદ્રમાઃ કવ શિખિ-ચંદ્ર-કાલંકૃતિઃ જેના મસ્તક ઉપર મોરપીંછ છે એ કૃષ્ણ ક્યાં છે ? જેમનો વર્ણ ઈંદ્રનીલમણિ જેવો ભૂરો છે એ ઈંદ્રનીલમણિ, કૃષ્ણ ક્યાં છે ? રાસ-રસ-તાંડવી, જે રાસ નૃત્યમાં નાચે છે એ કૃષ્ણ ક્યાં છે ? ઓ સખી, કૃપા કરીને મને બતાવ કે તે ક્યાં છે ? એ ક્યાં ગયા છે ? પ્રાણ રક્ષા ઔષધિ, એ મારા દુઃખી હૃદય માટે શીતળ મલમ છે. ઓ સખી, એ ક્યાં છે ? ધિગૂ-વિધિ. અલસ ! વિધિએ, સર્જનહારે મારા ભાગ્યમાં

જ લખ્યું છે કે મારે રડવું, રડવું અને રડવું જ પડશે. મારી આખી જિંદગી રૂદન. આ જ મારું ભાગ્ય છે."

તેથી મહાપ્રભુ હંમેશાં રડે છે. રોરુદ્ધ માન. એ પોતે જ કૃષ્ણ છે, પરંતુ એ કૃષ્ણ વિરહની વ્યથા અનુભવે છે, કારણ કે એ રાધાભાવમાં છે. રાધાભાવ મુખ્ય છે. આ છે વિપ્રલંભ ભાવ.

પ્રેમ સંકુચિત થઈ ગયો

અકુર આવીને રામ (બલરામ) અને કૃષ્ણને પ્રજભૂમિથી દૂર મથુરા લઈ ગયા. રાધારાણી તથા ગોપીઓની સાથે સર્વ પ્રજવાસીઓ વિરહની તીવ્ર વ્યથા અનુભવે છે. તેઓ આખો દિવસ અને રાત રડે છે. તેઓએ સર્વ કાંઈ છોડી દીધું છે, ખાવાનું અને સૂવાનું પણ. રાધા પાગલ, ઉન્માદી બની ગઈ છે.

જ્યારે કૃષ્ણે ઉદ્ધવને પ્રજભૂમિમાં મોકલ્યા, ઉદ્ધવે જોયું કે રાધારાણી અને ગોપીઓને કૃષ્ણ ઉપર કેવો પ્રેમ હતો. ઉદ્ધવ બૃહસ્પતિ શિષ્ય છે, બૃહસ્પતિનો શિષ્ય. એનો અર્થ એ છે કે એ પંડિત જ્ઞાની છે. એ જ્ઞાની ભક્ત છે, પ્રેમ ખૂટે છે. જો કે એનામાં થોડુંક અભિમાન હતું કે, "હું જ્ઞાની ભક્ત છું." છતાં ય એ કૃષ્ણને અતિ વ્હાલા હતા. કૃષ્ણ સમજી શક્યા, "અરે ! મારો પ્રિય-સખા, પરંતુ એનામાં કાંઈક ઊણપ છે. મારે એને ઊંચામાં ઊંચી વસ્તુ આપવી. પરંતુ જ્યાં સુધી એ પ્રજભૂમિમાં જાય નહીં અને ગોપીઓનો પરિચય ના થાય ત્યાં સુધી એનામાં પ્રેમ નહીં વિકસે." કૃષ્ણની આ ઈચ્છા હતી તેથી એમણે કૃપા કરી અને ઉદ્ધવને પ્રજભૂમિમાં મોકલ્યા. ઉદ્ધવ ત્યાં ત્રણ મહિના રહ્યા અને ગોપીઓના કૃષ્ણ માટેના શુદ્ધ, નિષ્કલંક પ્રેમનો પરિચય થયો. ઉદ્ધવમાં ભક્તિ હતી, પરંતુ જ્ઞાનના મિશ્રણવાળી. જ્ઞાનમિશ્ર ભક્તિ એટલે કૃષ્ણના વૈભવના જ્ઞાનથી મિશ્ર થયેલી ભક્તિ. આવી ભક્તિ પ્રીતિસંકુચિત છે, પ્રેમ સંકોચાઈ ગયો છે. પરંતુ કેવળ ભક્તિમાં બીજું કાંઈ નહીં પણ માત્ર ભક્તિ જ છે. માત્ર શુદ્ધ પ્રેમભક્તિ કે જે સંપૂર્ણ રીતે

વિકસિત હોય છે. કૃષ્ણે કહ્યું, "ગોપીઓ મારા સિવાય બીજા કોઈને જાણતી નથી, અને હું એમના સિવાય બીજા કોઈને જાણતો નથી."

તેથી જ્યારે ઉદ્ધવ વ્રજભૂમિમાં ગયા અને ગોપીઓનો કૃષ્ણ માટેનો પ્રેમભાવ જોયો, ત્યારે ઉદ્ધવે પોતાની જાતને તિરસ્કારી, "અરે, એઓને કૃષ્ણ માટે આવો પ્રેમ છે, હું તો માનતો હતો કે હું કૃષ્ણનો પ્યારો છું. પરંતુ તેઓ કેટલા વ્હાલા છે. તેઓએ (ગોપીઓએ) સર્વ કાંઈ છોડી દીધું છે. તેઓ હંમેશાં રડે છે અને એઓએ ખાવાનું અને સૂવાનું પણ છોડી દીધું છે. એમના શરીર એટલા કૃશ થઈ ગયા છે કે એમના સર્વ ઘરેણાઓ (શરીર ઉપરથી બહાર નીકળી જાય છે) ઢીલા થઈ ગયા છે. એમની ટચલી આંગળી ઉપરની વીંટી હવે હાથની બંગડી બની ગઈ છે.

ગોપીઓએ ઉદ્ધવને કહ્યું, "ઓ ઉદ્ધવ ! કૃષ્ણને અમારી હાલત વિષે કહો." ઉદ્ધવે પોતાની આંખો વડે સર્વ કાંઈ જોયા બાદ એનામાં તદ્દન પરિવર્તન થઈ ગયું. "મારું જીવન બેકાર છે, આવા કૃષ્ણ પ્રેમ વગર એની શી કિંમત છે ? મારા આ જ્ઞાનની પણ શી કિંમત છે ? ઉદ્ધવ બૃહસ્પતિનો શિષ્ય છે પણ બૃહસ્પતિ એને પ્રેમ આપી શકતા નથી. એનામાં પ્રેમની ઊણપ છે. તેથી પોતાના પ્રિય મિત્ર ઉપર દયા આવવાથી કૃષ્ણે એને વ્રજભૂમિમાં મોકલ્યા કે જેથી એનામાં પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય.

ઉદ્ધવે કહ્યું, "જ્યાં સુધી મને ગોપીઓના ચરણકમળની ધૂળ ના મળે, ત્યાં સુધી મને કૃષ્ણ પ્રેમ ના મળે." હવે એ ચરણરજની તપાસ કરે છે. "ઓ ગોપીઓ, તમે મને તમારી ચરણરજ આપવાની કૃપા કરશો ?" પરંતુ તેઓ મને કદી પણ નહીં આપે. આ જિંદગીમાં તો એ એકદમ અશક્ય છે કે તેમના પગમાંથી થોડીક પણ રજ મળે અને મને કૃષ્ણ પ્રેમ મળે.

તેથી ઉદ્ધવે એ ઈચ્છા પોતાના બીજા જન્મ માટે મુલતવી રાખી.

આસામ્ અહો ચરણ-રેણુ-જુષામ્ અહમ્ શ્યામ્
વૃંદાવને કિમ્ અપિ ગુલ્મ-લતૌષધીનામ્

યા દુષ્ટ્યજમ્ સ્વ-જનમ્ આર્ય-પથમ્ ચ હિત્વા
ભેજુર્ મુકુન્દ-પદવીમ્ શ્રુતિભિર્ વિમૃગ્યામ

"વૃંદાવનની ગોપીઓએ એમના પતિદેવનો, બાળકોનો અને બીજા કૌટુંબિક સભ્યોનો સહવાસ છોડી દીધો છે, કે જેઓને ત્યજવા અતિ મુશ્કેલ છે અને મુકુંદ, કૃષ્ણનો આશ્રય લેવા માટે વૈદિક જ્ઞાન પ્રમાણે દરેકે જે રસ્તો શોધવાનો છે, એવો પતિવ્રતા ધર્મ પણ એમણે છોડી દીધો છે. ઓ, મને વૃંદાવનમાં વેલી, લતા, ફૂલો કે છોડ થવાનું પૂરતું ભાગ્ય મળો, કારણ ગોપીઓ એમની ઉપર ચાલે અને એમના ચરણકમળની રજથી મને શુદ્ધ કરે."

(ભાગવતમ્ ૧૦.૪૭.૬૧)

આ ઉદ્ધવના શબ્દો છે. "આ જિંદગીમાં ગોપીઓનાં ચરણકમળની રજ મળવી અશક્ય જ છે. તેથી મને બીજો જન્મ ઘાસના તણખલાનો, ઔષધિના છોડનો અગર વૃંદાવનના જંગલમાં વેલી તરીકે મળે ત્યારે જ મને તક મળશે. જ્યારે ગોપીઓ કૃષ્ણના વિરહનું તીવ્ર દર્દ અનુભવે છે, ત્યારે તેઓ પાગલ બની જાય છે. તે સમયે તેઓ વૃંદાવનના જંગલ તરફ દોડી જાય છે અને રસ્તો પણ ચૂકી જાય છે. તેથી જ્યારે તેઓ દોડે છે, અણધાર્યા કદાચ તેમના પગ મને અડી જાય. ત્યારે મને એમના ચરણકમળની રજ મળવાની તક મળે અને મારી જિંદગી ધન્ય બને. તે સિવાય તો આ જિંદગીમાં એ બનવું શક્ય નથી."

એ કારણે જ એ ગોપીઓના પગની રજ શોધતા હતા. એ બાદ ઉદ્ધવ મથુરા પાછા ફર્યા અને સર્વે હકીકત કૃષ્ણને કહી.

લલિત માધવમાં રૂપ ગોસ્વામીએ લખ્યું છે,

બ્રમતિ ભવન-ગર્ભે નિર્નિમિત્તમ્ હસન્તી,

પ્રથયતિ તવ વાર્તામ્ ચેતનાચેતનેષુ

લુઠતિ ચ ભુવિ રાધા કમ્પિતંગી મુરારે,

વિષમ-વિરહ-ખેદોદ્ ગારિ-વિભ્રાન્ત-ચિત્તા

ઉદ્ભવે કૃષ્ણને કહ્યું, "મારા પ્રિય કૃષ્ણ, સર્વ ગોપીઓ તમારી ગેરહાજરીથી એટલી બધી દુઃખી થઈ ગઈ છે કે તેઓ લગભગ પાગલ બની ગઈ છે. ઓ મુરારી, રાધારાણી ઘરમાં વગર કારણે હસ્યા કરે છે. જાણે કે પાગલ સ્ત્રી. કોઈપણ ભેદભાવ વગર જે આવે તેને તમારે વિષે પૂછ્યા જ કરે છે. જેને જેને મળે તેને તે તમારે વિષે પૂછે છે, "કૃષ્ણ ક્યાં છે ? કૃષ્ણ ક્યાં છે ?" જો ઘરની અંદર કોઈ જ ના હોય, તો તે દિવાલને અગર દીવાના સ્તંભને પણ પૂછે છે. 'અરે, તમે કૃષ્ણને દેખ્યા છે ?' ચેતન કે અચેતનના, જીવંત કે મૃતના કોઈપણ ભેદભાવ વગર. તે હવે સંપૂર્ણપણે પાગલ બની છે. તેની પરિસ્થિતિ ઘણી જ કટોકટીમાં છે. કેટલીકવાર જમીન ઉપર આળોટે છે, કેટલીકવાર અજાગૃત થઈને મૂર્છા પામે છે, આવી હાલત છે રાધારાણીની. ઓ કૃષ્ણ, તમારે તરત જ ત્યાં જવું જોઈએ."

જેમ વ્રજભૂમિમાં ગોપીઓ અને રાધારાણી કૃષ્ણના વિરહનું દર્દ અનુભવે છે, તે જ રીતે મથુરામાં અથવા દ્વારિકામાં કૃષ્ણ પણ રાધા અને ગોપીઓના વિરહનું દુઃખ ભોગવે છે. રાધારાણી કૃષ્ણ વિરહ-વિધુરા છે અને કૃષ્ણ રાધાવિરહ-વિધુર છે. તે જ છે જગન્નાથ. તે રડે છે, "રાધે ! રાધે ! રાધે ! ગોપી ! ગોપી ! ગોપી ! તેથી જ તે જે સ્વરૂપ ધારણ કરે છે તે છે મહાભાવ પ્રકાશ. પહોળા થયેલા નયનો, એમના હાથ-પગ કાચબાની જેમ એમના શરીરમાં સંકોચાઈ ગયેલા છે, તે છે વિપ્રલંભ-ભાવ, મહાભાવ.

અને ગૌર રાધાભાવમાં હોવાને કારણે એ કૃષ્ણ-વિરહ-વિધુર છે, બંને સ્વરૂપો વિરહ-વિધુર છે એટલે કે ભગવાનનાં વિરહ વ્યથા

ભોગવતાં સ્વરૂપ જ છે. તે કારણે જગન્નાથ અને ચૈતન્ય મહાપ્રભુ જગન્નાથપુરી ધામમાં સાથે જ રહ્યા, વિપ્રલંબક્ષેત્ર.

અંગત સાથીદારો

જે જગન્નાથપુરીમાં ગયા હોય, તેમણે કદાચ કાશી મિશ્રનું ઘર જોયું જ હશે. એ હજુ પણ ત્યાં જ છે. એ ઘરમાં એક નાની ઓરડી કે જે ગંભીરા તરીકે ઓળખાય છે એમાં મહાપ્રભુ એમના બે અંગત સાથીદારો સાથે રહ્યા હતા, સ્વરૂપ દામોદર ગોસ્વામી અને રામાનંદ રાય. રાધાભાવમાં રહેલા કૃષ્ણ ગૌર છે. મહાપ્રભુ રાધારાણી જેટલી જ વિરહવ્યથા ભોગવે છે. તેથી રાધારાણીની નિકટતમ સખીઓ, લલિતા અને વિશાખા, સ્વરૂપ દામોદર અને રામાનંદ રાયના સ્વરૂપમાં આવ્યા છે. તેઓ હંમેશાં મહાપ્રભુની સાથે જ હતા.

જ્યારે કૃષ્ણે વ્રજભૂમિ છોડી ત્યારે અમે વર્ણવ્યું છે કે રાધારાણી કેવી રીતે રડ્યા અને તેની નિકટતમ સખીઓ લલિતા અને વિશાખા પાસે પોતાનું દુઃખ વર્ણવ્યું. તે જ રીતે જ્યારે ગૌર નિકટતમ સખીઓ રામાનંદરાય અને સ્વરૂપ દામોદર ગોસ્વામીને જુએ છે, ત્યારે તે રડે છે. "ઓ મારી સખી, મારી વ્હાલી સખીઓ."

કવ નંદ-કુલ-ચંદ્રમાઃ કવ શિખિ-ચંદ્ર-કાલંકૃતિઃ

કવ મન્દ્ર-મુરલી-રવઃ કવ નુ સુરેન્દ્ર-નીલ-ધ્યુતિઃ

કવ રાસ-રસ-તાન્ડવિ કવ સખી જીવ-રક્ષૌષધીરૂ

નિધિરૂ મમ સુહૃત્તમઃ કવ બત હન્ત હા ધિગ્ન-વિધિઃ

"મારી પ્રિય સખીઓ, મહારાજ નંદના કુટુંબની કીર્તિ ક્યાં છે કે જે તેમના મસ્તક ઉપર મોરપીંછ પહેરે છે. કૃષ્ણ ક્યાં છે, જે ઈંદ્રનીલમણિ જેવો ભૂરો પ્રકાશ ફેંકે છે. અને જે પોતાની મધુર મુરલી વગાડે છે ? તમારો મિત્ર કે જે સર્વ પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ અને રાસનૃત્યના વર્તુળમાં નાયવામાં નિષ્ણાત, ક્યાં છે ? હૃદય રોગમાંથી મને મરતા

બચાવનાર અક્સીર દવા એવા એ શ્યામ ક્યાં છે ? મારે ભાગ્યવિધાતાને ધિક્કારવી જ રહી, કેમ કે એણે મને કૃષ્ણથી દૂર કરીને મહામુસીબતમાં મૂકી દીધી છે."

જે શબ્દો રાધારાણી બોલ્યા હતા, તે જ શબ્દો મહાપ્રભુ બોલ્યા. તેથી ગૌરની લાગણી આવી છે. હંમેશાં રડતા, દિવસ તથા રાત બંને વખત, કૃષ્ણ વિરહની દારૂણ વ્યથા ભોગવતા, એ રાત્રે ઊઘી શકતા નથી.

સ્વરૂપ દામોદર ગોસ્વામી અને રામાનંદ રાય મહાપ્રભુ સાથે કૃષ્ણ-પ્રેમ-તત્ત્વ ચર્ચતા હતા. દરરોજ એ રામાનંદ રાય અને સ્વરૂપ દામોદર ગોસ્વામી પાસે રડતા. ત્યાર બાદ એ બંને જોઈ શકતા કે ગૌરાંગના મનમાં કયા ભાવો પ્રગટ્યા છે, અને એ ભાવને પ્રોત્સાહિત કરવા માટે તેઓ ચંડિદાસ, વિદ્યાપતિ અગર જયદેવ ગૌસ્વામીનાં ગીત-ગોવિંદમાંથી ભજન ગાતા. કેટલીક વાર બિલ્વ મંગલ ઠાકુરનાં કૃષ્ણ-કર્ણામૃતમાંથી ગાતા અને એ રીતે મહાપ્રભુને ખુશ કરતા. કેટલીકવાર મહાપ્રભુ શ્રીમદ્ ભાગવતમ્ના દશમા સ્કંદમાંથી શ્લોક ટાંકતા. આ રીતે તેઓ કૃષ્ણ-લીલા-ગાનમાં દિન-રાત પસાર કરતા.

એક દિવસ સ્વરૂપ દામોદર ગોસ્વામી અને રામાનંદ રાયે પ્રાર્થના કરી, "મહાપ્રભુ, મધ્યરાત્રિ પસાર થઈ ગઈ. હવે કૃપા કરીને આરામ કરો." ગમે તે રીતે (મહાપ્રયત્ને) તેઓએ મહાપ્રભુને ગંભીરામાં (ઓરડીમાં) સુવાડી દીધા. ત્યારબાદ રામાનંદ રાય પોતાને રહેઠાણે ચાલ્યા ગયા. સ્વરૂપ દામોદર ગોસ્વામી અને મહાપ્રભુનાં ખાનગી સેવક, ગોવિંદજી બહાર બારણાને પગથિયે સૂઈ રહ્યા. તેઓ બંને ઊઘતા હતા, પરંતુ મહાપ્રભુ સૂઈ ના શક્યા, એ આખી રાત જાગતા જ રહ્યા, મોટેથી રટણ કરતા રહ્યા.

હરે કૃષ્ણ હરે કૃષ્ણ કૃષ્ણ કૃષ્ણ હરે હરે

હરે રામ હરે રામ રામ રામ હરે હરે

સ્વરૂપ દામોદર અને ગોવિંદજી મહાપ્રભુનું કીર્તન સાંભળતા હતા, પરંતુ થોડાક સમય બાદ કીર્તન થોભ્યું. તેથી તેઓને કાંઈ વહેમ પડ્યો. મહાપ્રભુને શું થયું છે ?

એ જ સમયે, મહાપ્રભુની ઓરડીના ત્રણે બારણાઓ ઉપર સખત સળિયાઓ ચઢાવેલા હતા. ત્યાં માત્ર એક નાનું કાણું હતું. ગોવિંદજી ઊભા થયા, દીવેલનો દીવો સળગાવ્યો અને જોયું કે ત્રણે બારણાઓ ઉપર હજુ સળિયાઓ જ હતા. અતિ પ્રયત્ને એણે એક બારણું ખોલ્યું, પરંતુ એણે જોયું કે મહાપ્રભુ ત્યાં ન હતા અને બીજા બારણાઓ પણ અંદરથી બંધ હતા. મહાપ્રભુ અદશ્ય થયા હતા. "મહાપ્રભુ ક્યાં છે ? એ અહીં નથી." ત્યાર બાદ ગોવિંદજીએ સ્વરૂપ દામોદરને બોલાવીને બનેલી ઘટના જણાવી. તેઓ અતિશય ચિંતાતુર બન્યા, "મહાપ્રભુ ક્યાં છે ? મહાપ્રભુ ક્યાં છે ?"

મહાપ્રભુ કેવી રીતે બહાર ગયા એ જ આશ્ચર્યજનક છે. ત્રણે બારણાઓ ઉપર સળિયાઓ સખત રીતે ચઢાવેલા હતા અને આંગણાની દિવાલો ઘણી જ ઊંચી હતી. એ કેવી રીતે એને કૂદીને ભાગી ગયા ?

સર્વ ભક્તો દીવાઓ લઈને બહાર આવ્યા અને ઘણી જગ્યાએ તપાસ કરી, પરંતુ તેઓ શોધી શક્યા નહીં. આખરે એઓ જગન્નાથના મંદિરના દક્ષિણ વિભાગના સિંહદ્વાર પાસે ગયા. ત્યાં તેઓએ મહાપ્રભુને તૈલંગા જિલ્લાની કેટલીક ગાયોની વચ્ચે બેભાન બનેલા જોયા. મહાપ્રભુનું શરીર કાચબા જેવું બની ગયું હતું. જગન્નાથની જેમ જ એમના હાથ અને પગ એમના શરીરની અંદર પેસી ગયેલા. આ લાગણી છે મહાભાવ. એમના મુખમાંથી ફીણ નીકળતું હતું અને આંખોમાંથી અશ્રુ નીકળતા હતા. એમનું શરીર કોળા જેવું દેખાતું હતું. બહારથી જો તમે સ્પર્શ કરો તો મૃત શરીર જેવું ઠંડું લાગતું હતું. પરંતુ અંતરમાં દિવ્ય આનંદ હતો. ગાયો મહાપ્રભુનું શરીર સુંઘતી હતી. ભક્તોએ તેમને ભગાડવા માટે પ્રયત્નો કરવા છતાં ય તેઓ જતી જ નહોતી. મહાપ્રભુને જાગૃત કરવા માટે સર્વ ભક્તોએ પોતાનાથી બનતું બધું જ કર્યું, પરંતુ

નિષ્ફળ ગયા. તેથી આવી બેભાન હાલતમાં તેઓ મહાપ્રભુને ગંભીરા પાછા લઈ ગયા. ત્યારબાદ સ્વરૂપ દામોદર ગોસ્વામીએ અતિ ઊંચા સ્વરે તેમના કાનમાં રટણ કર્યું.

હરે કૃષ્ણ હરે કૃષ્ણ કૃષ્ણ કૃષ્ણ હરે હરે
હરે રામ હરે રામ રામ રામ હરે હરે

કેટલાક સમય બાદ મહાપ્રભુ ફરીથી જાગૃત થયા. એમના હાથ અને પગ બહાર નીકળ્યા અને એમણે એમનું રોજિંદું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. ત્યાર બાદ એમણે સ્વરૂપ દામોદર ગોસ્વામીને પૂછ્યું, "મેં વૃંદાવનમાં શ્રીકૃષ્ણનું અતિ મધુર સંગીત સાંભળ્યું. હું વૃંદાવનમાં જ હતો. તમો મને અહીં શા માટે લાવ્યા ?" આમ કહ્યા બાદ, એમણે ફરીથી રડવાનું શરૂ કર્યું.

હા હા કૃષ્ણ પ્રાણ-ધન, હા હા પદ્મ-લોચન,
હા હા દિવ્ય સદ્-ગુણ-સાગર !

હા હા શ્યામ-સુંદર, હા હા પીતાંબર-ધર,
હા હા રાસ-વિલાસ નાગર

કાહાં ગેલે તોમા પાઈ, તુમિ કહ, -તાહાં ગાઈ",
એત કહિ'ચલિલા ધાન્યાં

સ્વરૂપ ઉઠિ'કો કરિ', પ્રભુરે આનિલ ધારિ',
નિજ-સ્થાને વસાઈલા લઈયાં

"અરે રે ! કૃષ્ણ ક્યાં છે, મારા જીવનની સંપત્તિ ? એ કમળ-નયન ક્યાં છે ? અજોડ ગુણોનો એ દિવ્ય સાગર ક્યાં છે ? અરે રે ! પીળાં વસ્ત્રોમાં સુશોભિત શ્યામ સુંદર યુવક ક્યાં છે ? અરે રે ! રાસ નૃત્યનો નાયક ક્યાં છે ? હું ક્યાં જાઉં ? હું ક્યાં ક્યાં તમને શોધું ? કૃપા કરીને મને કહો. હું ત્યાં ત્યાં જઈશ." આમ બોલતા બોલતા શ્રી

ચૈતન્ય મહાપ્રભુ દોડવા માંડ્યા. સ્વરૂપ દામોદર ગોસ્વામીએ મહાપ્રભુને ઊભા થઈને મહા પ્રયત્ને પકડીને તેમને પોતાના ખોળામાં બેસાડ્યા. એ બાદ સ્વરૂપ દામોદરે તેમને ફરીથી તેમના મૂળ સ્થાને લાવીને બેસાડી દીધા.

(ચૈ. ચ. અંત્ય. ૧૭.૬૦.૬૧)

વિચિત્ર મિલન

આ ગૌરલીલા છે, તે હંમેશાં રાધાભાવમાં છે અને કેટલીકવાર ગોપીભાવમાં પણ. કેટલીકવાર તે કૃષ્ણનું સુંદર સ્વરૂપ નિહાળે છે, એ કૃષ્ણ સાથે વાતો કરતા હોય એવું અનુભવે છે અને કેટલીક વાર કૃષ્ણની મુરલીનું મધુર સંગીત સાંભળે છે. કેટલીક વાર એ કૃષ્ણના શરીરમાંથી નીકળતી સુગંધનો આસ્વાદ લે છે અને કેટલીક વાર પોતાને કૃષ્ણ ચુંબન કરી રહ્યા છે, હોઠને સ્પર્શી રહ્યા છે એવું અનુભવે છે.

રામાનંદ રાય કે જે વ્રજલીલામાં વિશાખા સખી છે અને સ્વરૂપ દામોદર કે જે લલિતા સખી છે એમને જોઈને મહાપ્રભુ પોતાના હાથ તેમના ગળાને વીંટાળી લ્યે છે, અને રડે છે. "ઓ મારી સખી, મારે શું કરવું ? હું આ વિરહનું દુઃખ સહન નથી કરી શકતી. એ અસહ્ય છે. હું ક્યાં જાઉં ? હું મારા હૃદયેશ્વર, મારા સૌથી વધુ લાડિલા કૃષ્ણને ક્યાં ક્યાં શોધું ? દયા કરો, દયા કરો, તમે બંને મને કહો કે હું શું કરું ? મારે શું કરવું ?

કૃષ્ણ લીલા જોતા જોતા, કેટલીક વાર મહાપ્રભુ પોતાને ગોપી અને કેટલીક વાર કિંકરી એટલે કે ગોપીની દાસી માને છે. એક દિવસ, જ્યારે એ સાગરમાં સ્નાન કરવા ગયા, ત્યારે તેમણે એક ફૂલનો બગીચો જોયો અને એમને વૃંદાવન જેવો લાગ્યો. તરત જ એમનામાં સખીભાવ ઊભરાયો અને એ દરેકે દરેક વેલી અને ફૂલના છોડમાં કૃષ્ણને શોધવા નીકળી પડ્યા. "અરે ! કૃષ્ણ ક્યાં છે ? કૃષ્ણ ક્યાં છે ?" ગોપીઓ વૃંદાવનમાં દરેક છોડ તથા વેલીમાં કૃષ્ણને શોધતી અને મહાપ્રભુ એ

પ્રમાણે જ શોધતા હતા. ત્યાર બાદ એમને કદંબના વૃક્ષ નીચે કૃષ્ણનું અતિ સુંદર શ્યામ સ્વરૂપ દેખાયું. એ એવા ભાવવિભોર બન્યા કે મૂર્છિત થઈને એ જમીન ઉપર ઢળી પડ્યા. ત્યાર બાદ સ્વરૂપ દામોદરની આગેવાની નીચે સર્વ ભક્તોએ હરે કૃષ્ણનું રટણ કર્યું.

હરે કૃષ્ણ હરે કૃષ્ણ કૃષ્ણ કૃષ્ણ હરે હરે

હરે રામ હરે રામ રામ રામ હરે હરે

જ્યારે કૃષ્ણ-નામ એમના કાનમાં પ્રવેશ્યું ત્યારે મહાપ્રભુ ફરીથી જાગૃત થયા. ત્યાર બાદ બેઠા થઈને આજુ બાજુ જોવા માંડ્યા. "કૃષ્ણ ક્યાં છે ? કૃષ્ણ ક્યાં છે ? મારું ચિત્ત ચોરીને એ કશે ભાગી ગયો છે. એ મહાચોર કૃષ્ણ, પોતાના અધર ઉપર મુરલી પકડે છે એ મુરલી વદન કૃષ્ણને હું જોઈ શકતો નથી. હું એમને જોઈ શકતો નથી. મારે શું કરવું ?"

મહાપ્રભુ હંમેશાં કૃષ્ણ વિરહનું દર્દ ભોગવે છે અને રડે છે, રોડ્ધમાન. ગૌર કૃષ્ણ માટે રડે છે અને જગન્નાથ રાધા માટે રડે છે. બંને રડતા વિપ્રલંબ જગન્નાથ ક્ષેત્રમાં છે. તેથી એ ક્ષેત્ર વિપ્રલંબ ક્ષેત્ર, રૂદન ક્ષેત્ર, કૃષ્ણ-વિરહ-વિધુરા અને રાધા-વિરહ-વિધુર તરીકે ઓળખાય છે. બંને વિરહ-વિધુરો પુરુષોત્તમક્ષેત્રમાં ભેગા થાય છે.

તેથી આપણે સમજવું જોઈએ કે ગૌર કોણ છે, જગન્નાથ કોણ છે અને બંને વચ્ચેનું વિચિત્ર મિલન, કૃષ્ણ-વિરહ-વિધુરા અને રાધા-વિરહ-વિધુર. ગૌર કૃષ્ણ માટે રડે છે અને જગન્નાથ રાધા માટે રડે છે. બંને ભાવના આવેશમાં - મહાભાવમાં રડે છે. આ છે ગૌર લીલા, કૃષ્ણ લીલા. આ એ જ લીલા છે પણ ભાવ જુદો જ છે. સંભોગ અને વિપ્રલંબ. વ્રજલીલા સંભોગને કાંઠે છે, જ્યારે ગૌરલીલા વિપ્રલંબને કાંઠે છે. એ નદીનાં વહેણની જેમ છે. એ છે લીલા પ્રવાહ, લીલાનું વહેણ. નદીને બે કાંઠા હોય છે તે જ રીતે કૃષ્ણલીલાના વહેણને પણ બે કાંઠા છે. સંભોગ તટ અને વિપ્રલંબ તટ. વ્રજલીલા સંભોગનો અંગર મિલનનો કાંઠો છે અને ગૌરલીલા, વિરહનો તટ અંગર કાંઠો છે.

ભકિતમય જીવન

પરમ કૃપાળુ શ્રીલ ગૌર ગોવિંદ સ્વામી
મહારાજના જીવનની ટૂંકી રૂપરેખા

પરમ્ કૃપાળુ ઝૂં વિષ્ણુપાદ શ્રી શ્રીમદ્ ગૌર ગોવિંદ સ્વામી મહારાજે બીજી સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૮ના દિને ભારતના ઓરિસ્સા રાજ્યમાં, જગન્નાથપુરી ધામથી દૂર નહીં એવા જગન્નાથપુરા ગામમાં આ પૃથ્વી ઉપર અવતરણ કર્યું. એ સમયે પરમ કૃપાળુ શ્રી બ્રજ-બંધુ તરીકે ઓળખાતા, એમનો ઉછેર ગદાઈ ગિરિ ગામમાં થયો, જ્યાં એમને બાળપણથી જ ભકિત સેવા કરવાની ટેવ પડી. એમના દાદા પરમહંસ હતા. જે હંમેશાં માત્ર હરે કૃષ્ણ મહામંત્રનું રટણ કર્યા કરતા અને ગામલોકો, જેને ગોપાલજીઉ તરીકે ઓળખાતા એવા કૃષ્ણનાં શ્રીવિગ્રહ પાસે બેસીને રડ્યા કરતા. એમણે બ્રજબંધુને આંગળી ઉપર હરે કૃષ્ણ મહામંત્રનું રટણ કરીને ગણતરી કરતાં શીખવ્યું હતું.

બાળપણમાં બ્રજબંધુ હરે કૃષ્ણ મહામંત્રનું રટણ કરતા કરતા અને નરોત્તમદાસ ઠાકુરના બનાવેલાં ગીતો ગાતા તેમના કાકા સાથે એક ગામથી બીજે ગામ ફરતા હતા. શ્રીલ ગૌર ગોવિંદ સ્વામી જેમાં જન્મ્યા એ ગદાઈ ગિરિ કુટુંબ શ્યામાનંદ પ્રભુના સમયથી અતિ પ્રખ્યાત કીર્તનકાર તરીકે ઓળખાતું આવ્યું છે. ૩૦૦ વર્ષ પૂર્વે ઓરિસ્સાના રાજાએ જગન્નાથપુરીના મંદિરમાં ચોપડામાં લખ્યું હતું કે જ્યારે જ્યારે બની શકે ત્યારે ત્યારે ગદાઈ ગિરિની કીર્તન પાર્ટીએ કીર્તન કરવા આવવું. ઓરિસ્સામાં તેઓ કીર્તન ગુરુ તરીકે ઓળખાય છે.

છ વર્ષની ઉંમરથી જ બ્રજબંધુ ગોપાલના શ્રીવિગ્રહ માટે ફૂલના હાર બનાવતા અને ફાનસના અજવાળામાં તાડપત્રી ઉપર લખેલા દસ્તાવેજમાંથી પ્રાર્થનાઓ ગાઈને ગોપાલના શ્રીવિગ્રહની પૂજા કરતા. ગોપાલને અર્પણ કરેલ પ્રસાદ સિવાય કંઈપણ (ખાતા નહીં) ભોજન નહોતા લેતા.

આઠ વર્ષની ઉંમરે બ્રજબંધુએ આખી ભગવદ્ગીતા, શ્રીમદ્ ભાગવતમ્ અને ચૈતન્ય ચરિતામૃત વાંચ્યા હતા. અને એનો અર્થ પણ સમજાવી શકતા. ઘણા ગામવાસીઓ રાત્રે એમની પાસે ભાગવત, રામાયણ તથા મહાભારત ઓરિયા ભાષામાં સાંભળવા આવતા.

આ રીતે ઘણી નાની ઉંમરથી જ એ હરે કૃષ્ણ મંત્રનું રટણ કરતા, વૈષ્ણવ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ અને એમના લાડીલા ગોપાળની ભકિતમાં રત હતા. એમનું ભગવાન પ્રત્યેનું પ્રકૃતિજન્ય વલણ એમના ભાવિ ભકિતમય જીવનની આગાહીરૂપ હતું, જેમ કે પ્રભાત દિવસની આગાહી કરે છે.

૧૯૫૫માં એમના પિતાજીના મૃત્યુ બાદ કુટુંબના ભરણપોષણની જવાબદારી એમના શિરે આવી પડી અને જ્યારે એમની માના આગ્રહને વશ થઈને એ ગૃહસ્થ જીવનમાં પ્રવેશ્યા, ત્યારે એ ભાર એથી ય વધુ વધ્યો. એ એમની પત્ની, શ્રીમતી વસંતિ દેવીને, લગ્ન સમારંભ દરમિયાન પ્રથમવાર જ મળ્યા હતા. પૈસાની તંગીને લીધે એ વિદ્યાપીઠના ભણતરનો લાભ લઈ શક્યા નહીં. પરંતુ એમણે રાત્રે રાત્રે પરીક્ષા આપવાની તૈયારીઓ કરી. બે મહિનામાં એ સફળતાપૂર્વક ગ્રેજ્યુએટ બન્યા. ઉત્કલ વિદ્યાપીઠના સર્વ વિદ્યાર્થીઓમાં એમનો નંબર બીજો આવ્યો. આ રીતે એમણે બી. એ. પૂરું કર્યું અને પાછળથી બી. એડ. ઘણી ઘણી જવાબદારીઓ હોવા છતાંય, એમની ગોપાલ માટેની ભકિત કદી ઓછી ના થઈ. એ પ્રભાતે ૩:૩૦ વાગ્યે ઊઠતા, હરે કૃષ્ણનું રટણ કરતા, તુલસીપૂજા કરતા અને એમના કુટુંબને ભગવદ્ ગીતામાંથી કહેતા.

એમના ગૃહસ્થ જીવનમાં એમણે શાળાના અધ્યાપકનો વ્યવસાય સ્વીકાર્યો. દર વખત એ એમના વિદ્યાર્થીઓને કૃષ્ણ વિષે ભકિતના સિદ્ધાંતો વિષે કહેવાની તક ઝડપી લેતા. ૩૦ વર્ષ બાદ, એમના કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ એમના શિષ્ય બનવાના હતા.

એપ્રિલની ૮મી ૧૯૭૪માં એમના કૃષ્ણ પ્રત્યેના ઊંડા પ્રેમે એમને દુન્યવી જિંદગી છોડાવી દીધી. ૪૫ વર્ષની ઉંમરે આધ્યાત્મિક સિદ્ધિની જજ્ઞાસા સંતોષવા માટે એમણે ઘર તથા સગાઓને છોડ્યા. માત્ર ભગવદ્ગીતા હાથમાં લઈને અને હાથમાં ભિક્ષાપાત્ર લઈને એ ભારતમાં

એક વર્ષ સુધી ફરતા રહ્યા અને ગંગા નદીને કિનારે ઘણાં પવિત્ર સ્થાનોની યાત્રા કરી. એ એવી વ્યક્તિની શોધમાં હતા, કે જે વ્યક્તિ એમને મહામંત્રનું જ્ઞાન વિકસાવવામાં સહાય કરે. માયાવાદી સંન્યાસીઓ અને હિમાલયના યોગીઓ સાથે ઘણી ઘણી તત્ત્વજ્ઞાનની ચર્ચા કર્યા બાદ એ પગે ચાલીને વૃંદાવન શ્રી શ્રી રાધા અને કૃષ્ણની પવિત્ર ભૂમિ તરફ આગળ વધ્યા, એમ વિચારીને કે કૃષ્ણના વહાલા ધામમાં એમની ઈચ્છા જરૂરથી પૂરી થશે.

વૃંદાવનમાં આવ્યા બાદ એ બે અઠવાડિયા બાદ એમણે જાહેરાતનું મોટું પાટિયું જોયું કે જેમાં લખ્યું હતું, "આંતરરાષ્ટ્રીય કૃષ્ણ ભાવનામૃત સંઘ, સંસ્થાપક આચાર્ય એ. સી. ભક્તિવેદાંત સ્વામી શ્રીલ પ્રભુપાદ." તેમને શ્રીલ પ્રભુપાદને મળવાની ઈચ્છા થઈ. ત્યારબાદ એ પાશ્ચાત્ય ભક્તોનાં ટોળાને મળ્યા જેમણે એમને બેક-ટુ-ગોડહેડનું માસિક આપ્યું. જ્યારે એમણે અંદર કૃષ્ણ માટેના દિવ્ય પ્રેમની મહત્તા વાંચી, ત્યારે એમનું હૃદય આ ચળવળના સંસ્થાપક આચાર્યને મળવા માટે, શ્રીલ પ્રભુપાદને જોવા માટે આતુર બન્યું. આખરે બ્રજબંધુને એમના જન્મોજન્મના ગુરુને મળવાનું બન્યું કે જેને માટે આટલા લાંબા સમયથી એ પ્રતીક્ષા કરી રહ્યા હતા.

જ્યારે બ્રજબંધુ શ્રીલ પ્રભુપાદની ઓરડીમાં પ્રવેશ્યા અને પોતાનો પરિચય આપ્યો, ત્યારે શ્રીલ પ્રભુપાદે પહેલો સવાલ પૂછ્યો, "તમે સંન્યાસ લીધો છે ?" બ્રજબંધુએ જવાબ આપ્યો કે એમણે નહોતો લીધો. "તો પછી હું તમને સંન્યાસ આપીશ." શ્રીલ પ્રભુપાદે મોટે અવાજે કહ્યું. શ્રીલ પ્રભુપાદે એમનું હૃદય વાંચી લીધું હતું. એવું સમજીને એમણે પોતાના જન્મોજન્મના ગુરુનું શરણ લીધું.

૧૯૭૫માં, ઈસ્કોનના શ્રી શ્રી કૃષ્ણ બલરામ મંદિરના ઉદ્ઘાટન પ્રસંગે શ્રીલ પ્રભુપાદે એમને ગૌર ગોવિંદ નામથી સંન્યાસીનું પદ અર્પણ કર્યું. ત્યાર બાદ શ્રીલ પ્રભુપાદે એમને ઓરિસ્સામાં કૃષ્ણ ભાવનાનો પ્રચાર કરવા, અને ભુવનેશ્વરમાં નવી દાનમાં મળેલી ભૂમિ ઉપર મંદિર બાંધવા માટે મોકલ્યા.

તે સમયે, દાનમાં મળેલી જમીન મચ્છરોથી, સર્પ અને વીંછુઓથી ભરેલું ભયાનક જંગલ હતું. શહેરના મધ્ય ભાગથી એ જગ્યા એટલી તો દૂર હતી કે દિવસે પણ ડાકુઓના ભયને લીધે લોકો ત્યાં આવતા ડરતા હતા. પરંતુ શ્રીલ ગૌર ગોવિંદ સ્વામી શ્રીલ પ્રભુપાદની ઈચ્છાને પોતાના આત્મા અને જિંદગી જેવી માનીને, અને નિશ્ચયપૂર્વક મક્કમ થઈને એ પૂરી કરવા કટિબદ્ધ થયા. કેટલીકવાર ચાના વેપારીની ઓરડીમાં રહીને અને કેટલીકવાર રસ્તા બાંધનાર કર્મચારીઓ સાથે નાની ઝૂંપડીમાં રહીને પોતાને મળેલી સૂચના અનુસાર, શ્રીલ પ્રભુપાદની ચોપડીઓ ઓરિયા ભાષામાં ભાષાંતર કરવાનું શરૂ કર્યું.

કૃષ્ણ ભાવનાનો પ્રચાર કરતા કરતા, શ્રીલ ગૌર ગોવિંદ સ્વામી પ્રત્યેક ઘર, પ્રત્યેક ઓફિસ, ભુવનેશ્વરની અંદર અને આજુબાજુમાં ફરતા હતા. કેટલીક વાર ચાલતા અને કેટલીક વાર સ્થાનિક વિદ્યાર્થીની પગેથી ચલાવવાની બે પૈડાવાળી સાયકલ ઉપર સવારી કરતા, જે વિદ્યાર્થી પાછળથી એમના બાલા શિષ્ય બન્યા, શચિનંદનદાસ. આ રીતે એમણે થોડુંક નાનું સરખું દાન મેળવ્યું અને દાનમાં મળેલી ભૂમિ ઉપર ઘાસનું ઝૂંપડું બાંધ્યું.

૧૯૭૭ની શરૂઆતમાં શ્રીલ પ્રભુપાદ ભુવનેશ્વર આવ્યા. જો કે શ્રીલ પ્રભુપાદને સારી રીતે રહેવા માટે સરકારી અતિથિ શાળામાં વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી જ, પરંતુ શ્રીલ પ્રભુપાદે તરત જ આ દરખાસ્ત નામંજૂર કરી. એમણે કહ્યું, "હું તો માત્ર એ જ જગ્યાએ રહીશ કે જ્યાં મારા શિષ્ય-બાળક ગૌર ગોવિંદે મારે માટે માટીની ઝૂંપડી બાંધી છે." શ્રીલ પ્રભુપાદ ભુવનેશ્વરમાં સાત દિવસ રહ્યા, તે દરમિયાન નિત્યાનંદ પ્રભુના જન્મદિનના શુભ પ્રસંગે મંદિરના પાયાનો પથ્થર મૂક્યો. આ શ્રીલ પ્રભુપાદનો છેલ્લો ઉદ્ઘાટન વિધિ હતો.

૧૯૭૮માં શ્રીલ પ્રભુપાદે આ ભૌતિક દુનિયામાંથી વિદાય લીધા બાદ ટૂંક સમયમાં જ, શ્રીલ ગૌર ગોવિંદ સ્વામી માયાપુર ગયા. એક દિવસ, મંદિરની ઓરડીમાં કીર્તન કરતા કરતા, એ બેભાન થઈને જમીન ઉપર પડી ગયા. એમને એમની ઓરડીમાં પાછા લઈ જવામાં આવ્યા, એમની ચિંતામાં ડૂબેલા ઘણા ભક્તો અને ઈસ્કોનના અગ્રણીઓ એમની

પાછળ જ એમની ઓરડીમાં ગયા, જ્યારે ચિકિત્સકો એમના શરીરના રોગનું કારણ શોધવા માટે આવ્યા, ત્યારે તેઓ એમની દશાનું કારણ શોધવામાં નિષ્ફળ ગયા. એક વ્યક્તિએ તો સૂચના પણ આપી કે શરીરમાં ભૂત પ્રવેશી ગયું હશે. આખરે એક શુદ્ધ વૈષ્ણવ અને શ્રીલ પ્રભુપાદના બાલા ગુરુભાઈ, અર્કિયન કૃષ્ણદાસ બાબાજી મહારાજે સમજાવ્યું કે, શ્રીલ ગૌર ગોવિંદ સ્વામી ભાવનાં લક્ષણો પ્રદર્શિત કરતા હતા, ભગવાન માટેના પ્રેમભાવની ઊંચી કક્ષા. ઘણા મહિનાઓ સુધી એ બાહ્ય ચેતનાથી અલિપ્ત જ રહ્યા.

જ્યારે શ્રીલ ગૌર ગોવિંદ સ્વામી ભુવનેશ્વરમાં પાછા આવ્યા ત્યારે એ એમના ગુરુદેવના ધ્યેયમાં પહેલા કરતાં ય વધુ ઊંડા ડૂબી ગયા હતા. કેટલાક પાશ્ચાત્ય ભક્તોને એમની સહાય માટે મોકલવામાં આવ્યા હતા. પરંતુ એમાંના ઘણાખરા તો આવી તપશ્ચર્યા સહન કરી શક્યા નહિ. એઓ એમની દૃઢતા જોઈને આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા. માત્ર દિવસના એક જ વાર ખાઈને અને ભાગ્યે જ ઊઘીને, એ માત્ર પ્રચાર જ કરતા, નામજાપ રટતા અને એમની રોજનિશિમાં દિવસ રાત લખ્યા કરતા.

૧૯૯૧માં, ૧૬ વર્ષના નિશ્ચર્યપૂર્વક કરેલ પ્રયાસો બાદ, શ્રીલ ગૌર ગોવિંદ સ્વામીએ શ્રી શ્રી કૃષ્ણ બલરામના ભવ્ય મંદિરનું ઉદ્ઘાટન કરીને એમના ગુરુદેવની ઈચ્છા પૂરી કરી. એ મંદિર અત્યારે હજારો લોકોને કૃષ્ણભાવના માટે આકર્ષે છે. શ્રીલ ગૌર ગોવિંદ સ્વામીએ કહ્યું, "મેં ૨૩વા માટેની શાળા અહીં ભુવનેશ્વરમાં ખોલી છે. જ્યાં સુધી આપણે કૃષ્ણ માટે રડીએ નહીં, ત્યાં સુધી આપણને એમની કૃપા મળતી નથી." છેલ્લા દશ વર્ષની એમની પ્રગટ લીલા દરમિયાન આ સંદેશાનો એમણે આખી દુનિયામાં સખત રીતે પ્રચાર કર્યો.

જો કે શ્રીલ ગૌર ગોવિંદ સ્વામી એમના પોતાના વ્યવહારમાં નમ્ર હતા, છતાં ય એમના શ્રીમદ્ ભાગવતના વર્ગમાં એ સિંહની જેમ પડકાર કરતા, અને શિષ્યોના હૃદયમાંથી અભિમાનનો ચૂરેચૂરો કરતા અને ગેરસમજને દૂર કરતા. કેટલીક વાર એ પ્રભુપાદની સમજૂતીમાંથી પાયાનું તત્ત્વજ્ઞાન વાંચતા. ત્યાર બાદ એ બાળકની જેમ હસતા અને કહેતા, "હવે અહીં કૃષ્ણ પ્રેમનો વિષય આવે છે, પરંતુ એમાં વધુ સમજૂતી આપવાની

જરૂર છે." ત્યાર બાદ એ એક જ વાક્યની વધુ ને વધુ વિગતવાર સમજૂતી બેથી ત્રણ કલાક સુધી આપીને ભક્તોને આશ્ચર્યચકિત કરતા. એવા એક પ્રસંગે એમણે કહ્યું, "જુઓ ! કૃષ્ણ મારી પ્રત્યે હસી રહ્યા છે કેમ કે હું આ વિષયને સંપૂર્ણપણે વર્ણવવા પ્રયત્ન કરું છું કે જે અમર્યાદિત છે." (કૃષ્ણ પોતે અમર્યાદિત છે.)

પ્રવચન કરતી વખતે એ ઓચિંતા જ ગીત ગાવા માંડતા અને દરેકને ભક્તિવિનોદ ઠાકુરે તથા બીજા આચાર્યોએ લખેલી પ્રાર્થનાઓમાં વ્યક્ત કરેલી ભક્તિભાવથી ભરેલી આનંદ, નમ્રતા અને શરણાગતિની ભક્તિની લાગણીઓથી તૃપ્ત કરતા. એ ઘણીવાર કહેતા, "જે દિવસ કૃષ્ણ કથા વગર પસાર થાય, એ ઘણો જ ખરાબ દિવસ છે."

શ્રીલ ગૌર ગોવિંદ સ્વામીનું શાસ્ત્રજ્ઞાન ઘણું જ ઊંડું હતું. એ જે જે કહેતા એને માટેની સાબિતી વેદિક શાસ્ત્રોમાંથી સર્વ જગ્યાએથી શોધીને રજૂ કરતા. કેટલીક વાર એ શિષ્યને સવાલ પૂછતા અને જો શિષ્ય શાસ્ત્રમાંથી સાબિતી લઈને જવાબ ના આપી શકે તો શ્રીલ ગૌર ગોવિંદ સ્વામી તરત જ મોટેથી પોકાર કરતા, "એ દંભી છે, વક વ્યક્તિ ના બનો. વૈષ્ણવ હંમેશાં સાબિતી આપી શકે છે."

આ રીતે શ્રીલ ગૌર ગોવિંદ સ્વામી હંમેશાં નિર્ભયપણે પ્રચાર કરતા. એ કદી પણ વ્યવહારુ બનવાને નામે શાસ્ત્રના સારમાં બાંધછોડ કરતા નહિ. "જે કૃષ્ણને જોઈ શકતા નથી." એ કહેતા, "એ આંધળો માણસ છે. એ કૃષ્ણ વિષે ભલે બોલે, પરંતુ એના મનમાં એ માત્ર તર્ક કરે છે તેથી એના શબ્દો કદી પણ અસરકારક નહિ બને. સાચો સાધુ કદી પણ તર્કથી બોલતો નથી."

જાન્યુઆરી ૧૯૮૬ના અંતે, શ્રીલ ગૌર ગોવિંદ સ્વામીએ ખાનગીમાં જણાવ્યું, "શ્રીલ ભક્તિસિદ્ધાંતે કહ્યું કે આ ભૌતિક દુનિયા કોઈપણ સત્પુરુષ માટે યોગ્ય જગ્યા નથી. તેથી એ કંટાળી ગયેલ હોવાથી એમણે સમય થયા પહેલાં જ એની વિદાય લીધી. હું પણ કદાચ એવું કરું. મને ખબર નથી. હું માત્ર ગોપાલ ઉપર આધાર રાખું છું. હું એની ઈચ્છા હશે એ જ કરીશ. "બીજે દિવસે શ્રીલ ગૌર ગોવિંદ સ્વામી એમના ગોપાલને જોવા માટે ગદાઈગિરિ ગયા. એ સમાચાર એમના શિષ્યોમાં

તરત જ પ્રસરી ગયા. જેમને વિશ્વાસ હતો કે ગોપાલ શ્રીલ ગુરુદેવને એમના શિષ્યોને છોડવા નહીં દે. બીજા ચાર દિવસ સુધી પ્રભુપાદ શતાબ્દિની ઉજવણી નિમિત્તે ભુવનેશ્વરમાં ભેગા થયેલા હજારો લોકોમાં એમણે પહેલા કરતાં ય વધુ જોરદાર પ્રચાર કર્યો. એ બાદ એમણે શ્રીધામ માયાપુરમાં થનારી, ઇસ્કોન વ્યવસ્થાપકોની વાર્ષિક સભામાં જવા માટે વિદાય લીધી.

ફેબ્રુઆરી ૯, ૧૯૮૬ શ્રીલ ભક્તિસિદ્ધાંત સરસ્વતીના પવિત્ર જન્મ દિવસે બે જૂના ભક્તોએ શ્રીલ ગૌર ગોવિંદ સ્વામીને મળવા માટે મુલાકાતનો સમય માંગ્યો. પહેલા કદી પણ તેઓએ એમની સાથે વાત કરી નહોતી, પરંતુ એમના કેટલાક પુસ્તકો વાંચ્યા બાદ તેઓ શ્રીલ ગુરુદેવને સાંભળવા આતુર બન્યા હતા, વિધિએ જ નિર્માણ કર્યું હોય એમ એઓ સાંજે ૬ વાગ્યે એમની ઓરડીમાં પ્રવેશ્યા અને પૂછ્યું, "ચૈતન્ય મહાપ્રભુ જગન્નાથપુરીમાં શા માટે રહ્યા ?" એ આનંદપૂર્વક હસ્યા અને મહાપ્રભુની લીલાનું ગૂઢ રહસ્ય સમજાવવાનું શરૂ કર્યું. આ પ્રશ્નના જવાબમાં એમણે પ્રેમપૂર્વક જ્યારે કૃષ્ણને વૃંદાવનથી દૂર હતા ત્યારે રાધા અને કૃષ્ણના થતા વિરહના દુઃખનું વર્ણન કર્યું. એમણે ઘણીવાર આ બદલાતી લીલાઓ આ મહાન કાર્યના આઠમા પ્રકરણ 'વિરહને કાંઠે' માં લખ્યા પ્રમાણે રજૂ કરી છે. આ ઓરડીમાં હાજર રહેલા સર્વ ભક્તોને કૃષ્ણની અમૃતસમ વાતોથી આકર્ષાતા, ધીરે ધીરે લીલાના એ મુદ્દા ઉપર પહોંચ્યા જ્યારે રાધા અને કૃષ્ણના લાંબા વિરહ બાદ આખરે એમનું મિલન થયું. એમણે વર્ણવ્યું કે કૃષ્ણ કેવી રીતે રાધારાણીને જોતાં જ એટલા બધા ભાવવિભોર બન્યા કે એમણે પોતાનું મોઢું ગોળ નેત્રોવાળું, જગન્નાથ તરીકે જાણીતું સ્વરૂપ વ્યક્ત કર્યું. ગદ્ગદ કંઠે એમણે કહ્યું, "ત્યાર બાદ કૃષ્ણનાં નયનો રાધારાણીનાં નયનોમાં પ્રવેશ્યાં. નયનથી નયનનું મિલન." રાધા અને કૃષ્ણના પ્રેમની લાગણીથી ભાવવિવશ બનીને એમણે બંને હાથ જોડીને ક્ષમા માગી. "કૃપા કરીને મને ક્ષમા આપો. હું બોલી શકતો નથી." માત્ર સાંભળી શકાય એવા અવાજે એમણે એમની છેલ્લી સૂચના આપી. "નામ કરો ! નામ કરો ! (પવિત્ર નામનું રટણ કરો !)" સર્વ ભક્તોએ એમના ગુરુદેવને પોતાની પથારીમાં આડા

પડેલા જોઈને અને ધીમા અને ઊંડા શ્વાસ લેતા જોઈને નામરટણ શરૂ કર્યું. પાસે ઊભેલા એક સેવકે એમના હાથમાં ગોપાલજીની એક છબી આપી. એ બાદ, એમના આરાધ્યદેવની છબીને પ્રેમપૂર્વક નિહાળતા, શ્રીલ ગૌર ગોવિંદ સ્વામીએ બૂમ પાડી, "ગોપાલ !" અને આધ્યાત્મિક દુનિયામાં તેમના માનીતા ભગવાનને મળવા માટે અહીંથી વિદાય લીધી.

ઉપસંહાર

બાળક તરીકે જે ગીત શીખ્યા હતા તે ગીત શ્રીલ ગૌર ગોવિંદ સ્વામી દરરોજ શ્રીમદ્ ભાગવતમૂનું પ્રવચન શરૂ કરતા પહેલાં ગાતા હતા. હવે એમની પ્રાર્થના સફળ થઈ હતી.

પરમાનંદ હે માધવ, પડુંગલુચિ માકરન્દ,
 સે-માકરન્દ પાન-કરિ, આનંદે બોલો 'હરિ હરિ'
 હરિન્કા નામે વાન્ધ વેલ, પરિ કરિવે ચક્ર-ડોલા,
 સે-ચક્ર-ડોલન્ક-પાયરે, મન-મોરહુ નિરન્તરે
 મનો મો નિરન્તરે રહુ, 'હા કૃષ્ણ' બોલિ જાઉ જાવ,
 'હા-કૃષ્ણ' બોલી જાઉ જાવ, મોતે ઉધર રાધા-ધવ
 મોતે ઉધર રાધા-ધવ, મોતે ઉધર રાધા-ધવ

"હે સર્વોત્તમ આનંદરૂપ માધવ ! તમારા ચરણકમળમાંથી અમૃત નીકળે છે. એ અમૃત પીને, હું આનંદપૂર્વક ગાઉ છું. 'હરિ ! હરિ !' હરિના નામ સાથે હું તરાપો બાંધું છું કે જેમાં બેસાડી, કે જેમની આંખો ઘણી મોટી અને ગોળ છે એવા ભગવાન જગન્નાથ મને ભૌતિક અસ્તિત્વના સાગરની પેલી પાર લઈ જશે. મારું મન હંમેશાં ભગવાન જગન્નાથ કે જેમની આંખો ઘણી મોટી અને ગોળ છે એમના ચરણકમળમાં જ રહે. આ રીતે, હું બુમ પાડું છું. 'હા કૃષ્ણ !' અને મારી જિંદગી છોડી દઉં છું. હે રાધારાણીના નાથ ! કૃપા કરીને મારો ઉદ્ધાર કરો."

સાધુ કદી પણ સૈદ્ધાંતિક સાબિતી વગર બોલતા નથી.

પરમ કૃપાળુ ગૌર ગોવિંદ સ્વામીની વિદાય વેળાએ વહીવટકર્તા મંડળે કરેલ શોક પ્રદર્શન

નિર્ણય કરીએ છીએ કે :

અમે આંતરરાષ્ટ્રીય કૃષ્ણભાવનામૃત સંઘના વહીવટકર્તા મંડળના જવાબદાર સભ્યો, આજે ૧૧મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૮૬ના દિને, શ્રીધામ માયાપુરનાં ચંદ્રોદય મંદિરમાં અમે અમારા પ્યારા ગુરુબંધુ અને વહીવટકર્તા મંડળના સભ્ય કે જે પરમ કૃપાળુ એ. સી. ભક્તિવેદાંત સ્વામીના પ્યારા શિષ્ય પરમ કૃપાળુ ઔ વિષ્ણુપાદ શ્રી શ્રીમદ્ ગૌર ગોવિંદ સ્વામી મહારાજની વિદાય સમયે ઊંડો શોક પ્રદર્શિત કરીએ છીએ.

આખી દુનિયામાં કૃષ્ણભાવના પ્રસરાવવાની અને વિશેષ કરીને ઓરિસ્સામાં પ્રચાર કરવાની શ્રીલ પ્રભુપાદની આજ્ઞા પાળવા માટે શ્રી શ્રીમદ્ ગૌર ગોવિંદ સ્વામીએ પોતાની જિંદગી સમર્પણ કરી. એમણે શ્રીલ પ્રભુપાદના દિવ્ય સાહિત્યનું ભાષાંતર કર્યું અને ભુવનેશ્વરમાં કૃષ્ણ-બલરામ મંદિર બાંધવાની શ્રીલ પ્રભુપાદની ઈચ્છા પરિપૂર્ણ કરી. એ માત્ર સર્વશ્રેષ્ઠ ભક્ત જ નહોતા, એ મહાન જ્ઞાની અને પંડિત પણ હતા. એ મહાન શોક પ્રસંગે શ્રીલ પ્રભુપાદના જીવનધ્યેયને આગળ ચલાવવા માટે કટિબદ્ધ થયેલા શ્રીલ ગૌર ગોવિંદ સ્વામીના અનુયાયીઓ તથા શિષ્યોની સેવા કરવાના શપથ લઈએ છીએ.

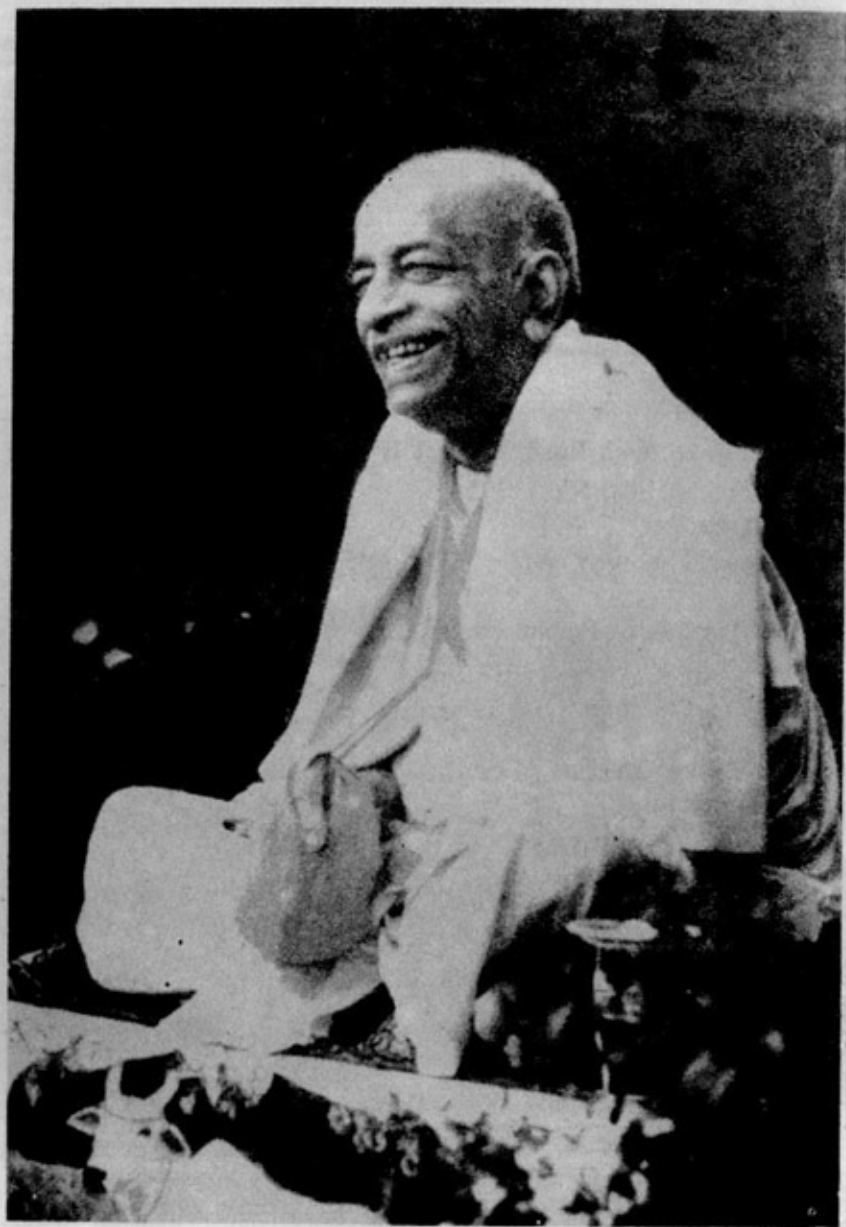
અમારી જાણ પ્રમાણે ઔ વિષ્ણુપાદ પરમહંસ પરિવ્રાજકાચાર્ય શ્રી શ્રીમદ્ ભક્તિસિદ્ધાંત સરસ્વતી ઠાકુર પ્રભુપાદના શુભ જન્મદિને ફેબ્રુઆરી ૮, ૧૯૮૬ને દિને, ઈસ્કોનના આધ્યાત્મિક મથકમાં, શ્રીલ પ્રભુપાદને આખો દિવસ શુદ્ધ ભક્તિ સેવા અર્પણ કર્યા બાદ, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની લીલાઓનું વર્ણન કરતાં કરતાં, ભગવાનનો, વિરહ અસહ્ય બનવાથી શ્રીલ ગૌર ગોવિંદ સ્વામીએ અહીંથી વિદાય લીધી. એમની વિદાય સર્વ શુભ ચિહ્નોથી અને એમના જીવનની સફળતા અમારા હૃદયમાં અહોભાવ પેદા કરે છે. એમનું જીવન અને અંતર્ધાન લીલાઓ બંને ઈસ્કોનના સભ્યો માટે મહાન પ્રેરણા બની રહેશે.

ગુજરાતી પુસ્તકો માટે નીચેનાં સરનામે સંપર્ક કરવો.

1. Krsna Rakshita Dasi
3734 Delmas Terrace # 19
Los Angeles, CA 90034
USA
Tel. : 310-839-1256
2. Aduaitasingh Prabhu
110-05, 66th Road Apt. # 1 B
Forest Hills, NY 11375
USA
Tel. : 718-897-9038
3. Bhaktavatar Prabhu (N. Y. C.)
USA
718-275-8685
4. Mahesh Sutaria
47 Glen Ave.
Paramus, NJ 07652
U.S.A.
Tel. : 201-652-8020
5. Hetal Patel
c/o. Mahendra K. Patel
D-7, Kailas Tower
Darshan Society
Navarangpura
Ahmedabad
INDIA
Tel. : 011-91-79-462585

ISKCON Gopal Jiu Publications
C/O of ISKCON Mandir, Natl. Hwy. No. 5
IRC Village, Bhubaneswar, Orissa, INDIA
www.gopaljiu.org
Email: katha@gopaljiu.org

श्रील प्रभुपाद शताब्दि

१८८६-१९८६

लेखक : श्री श्रीमद गौर गोविंद स्वामी महाराज

વિરહ ના કિનારે

શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુની લીલાઓ અખૂટ સાગર જેવી છે. એ સાગર ઊભરાઈ જાય છે. અને સર્વશ્રેષ્ઠ ઊભરો જગન્નાથપુરી ધામમાં જોવા મળે છે. કારણ કે મહાપ્રભુએ એમની અંતિમ લીલા ત્યાં પ્રગટ કરી. જ્યારે મહાપ્રભુ ભગવાન જગન્નાથની સામે એવું અદ્ભુત નૃત્ય કરી રહ્યા હતા, ત્યારે આખી દુનિયા દંગ થઈ ગઈ. માત્ર આખું જગત જ નહીં, જગન્નાથ પોતે પણ આશ્ચર્ય પામ્યા. કારણ કે આ રસને માણવાનું મૂળ જ અદ્ભુત છે.